Jenei Gyula

Apámmal a temetőben

eleinte apámmal járok a temetőbe. ritkán
megyünk. félek majd a sírok között, hogy
ha rálépek valamelyik süppedt vagy frissen
gereblyélt kis földkupacra, az fájni fog
a halottaknak. és megbüntet érte az isten.
a csordajárás felől, a régi temetőrészen át
közelítjük meg nagyapám sírját. apám fogja
a kezem, míg nézem a faragott követ, ahová
nyitott évszámmal föl lesz vésve nagyanyám
neve is, aki pedig még otthon főzi a levest,
süti a palacsintát. a vésetben addigra kicsit
megkopik az arany. a fény árnyékot vetít rá,
s az rézsút rádől a környező sírokra, amelyek
közül az egyik egy csecsemőé lesz, és akkor
még nem értem, hogy lehet mindössze
három napig élni. apám apja akkor még csak
tíz éve lesz halott, apám meg, mikor majd
ezt a verset írom, húsz évnél is régebben.
tíz év persze szinte ugyanolyan sok lehet,
mint amilyen kevés a húsz. a múlt lassan kopik,
a tudatalattiból pedig folyton kicsirázik
összes elvétett szavunk. állunk majd apámmal
az apja sírjánál, én mennék már haza, pedig
a temetőszagot szeretem, s ha becsukom
a szemem, később is felidézhetem azt a fanyar
örökzöldillatot. szemhéjam mögött összeragadt
bodobácsok mozdulnak, bár lehet, hogy csak
odaképzelem őket az iskolaudvarról, a járdák
repedéseiből, a fehérre meszelt házunk
faltövéből, szóval a gyerekkorból,
gyerekkoromból. ahol már örökre ott állok
apámmal az ő apjának a sírja előtt, s ő
fogja a kezem, és beszél, és beszél. és
szomorú lesz a hangja, és az enyém,
nem tudom, milyen.

Kosztolánczy Tibor

Mit tehetett volna?

Ha 1918 szeptemberében nem utazna vissza a fővárosba, és ismeretlenek keresnék Szekszárdon, a húga azt mondaná: a bátyám fekszik, csúnyán köhög. Pedig nem lenne semmi baja.

A szüret után befejezné a *Purgatórium* fordítását.

Baglyok költöznének a ház mögötti fákra, esténként hallaná a szárnysuhogást és a vijjogást. Olvasná a fővárosi lapokban, hogy az ismerősei miféle pozíciókba kerültek, már-már csomagolna, aztán mégis maradna. „Hány évig csak azt csináltam, amit mondtak, amit kellett! Visszakaptam az életemet" — ezt gondolná.

Vörösboros teát inna, és forró cserepeket rakna az ágyába. Egyszer, elalvás előtt eszébe jutna, milyen is lenne egy egészen újfajta szeszfokmérő. Egyébként pedig novemberben november lenne, decemberben pedig december.

Szilveszter este az ablaknál nézné, a havas utcán hogyan szaporodnak a szántalpnyomok; lovakat hallana, csilingelést — de a szánok láthatatlanok.

Újév után jönne a hír, hogy Osvát Ernő felmondott a Nyugatnál. Komjáthy Aladár havonta leutazna hozzá a kéziratokkal, másfél nap alatt összeraknák a következő számokat. Visszafelé a hátizsákban a kéziratok fölött tojás, vaj.

A húgától átvenné az iskolai számtandolgozatok javítását. „Nem is baj — mondaná –, legalább nem kell azon gondolkodni, hogy *ki kezdte*, vagy hogy ki hazudik ügyesebben."

Egy kora tavaszi délutánon, amikor minden olvad, és patakzik a víz, sétálni indulna, gyors léptekkel, a külváros felé, ahol egy addig soha nem látott utcára bukkanna. Hamarosan elkezdené írni a *Timár Virgil fiá*t.

Szakállt növesztene, és titokban fellátogatna Budapestre, hogy leporolja a könyveit. A kávéházakat és a szerkesztőségeket messzire elkerülné. Vasúti restikben ebédelne, szegényes étlapokról. Este pótolná a hazaiból a Reviczky utcában. Aztán másnap: „Szél hozott, szél visz el."

1919 nyarán beköltözne Kiss Ernőék balatonvilágosi villájába. Mezítláb járna, hasalna a forró fövenyen. Horgászna. Halat sütne a proletárgyerekeknek. Egy szálka megakadna a torkán, de kiköhögné.

Aztán egy év után visszaköltözne Budapestre. Az okoskodóknak pedig azt mondaná: „Áááááá, hááááá, ááá-áá!" — és megfricskázná az orrukat.

Iris_2017_04.indb 5 2017.12.14. 5:36:07

Olykor nehezen lélegezne, mondaná is: „a balatoni szálka". 1922-ben, amikor Szilasi Vilmoséknál nyaralna Török Sophie-val, egy freiburgi orvos megnézné a torkát. Nem szálka. A legjobb svájci klinikán kezelnék, és meggyógyítanák.

1925-ben Szilasiék elkezdenék gyártani a szeszfokmérőt. Zsákokban állna a pénz a pesti előszobában. Ezzel fűtenének.

1928-ban vitába bonyolódna Osváttal az „igazság" mibenlétéről. Azt mondaná: „Az Igazság hangoztatása csak éket ver az emberek közé. Amikor *Igazságot* emlegetnek, valójában a velük megesett *igazságtalanságokra* gondolnak. Egyébként pedig érzésekből építünk fogalmakat."

Évekig dolgozna a nyelvről szóló nagy traktátuson. Wittgensteinnel levelezne.

Kora tavaszi nap lenne megint, amikor kilépne a nizzai főpályaudvar előtti térre, a pálmafák alá, „Mostantól kezdve minden csak ráadás" — suttogná. Ekkor színes napernyő takarná el a tűző napot, és egy afrikai varázsló kérdezné kívánságait. Este egy éjfekete nő táncolna neki, meg minden.

Érinthetetlen lenne.

Fantasztikus öregkori verseket írna, Nemes Nagy Ágnesék feljárnának hozzá az Attila útra. A Vigiliában publikálna, Rónay Laci (bácsi) hozná el havonta a kéziratokat.

1968-ban Szörényi Levente megzenésítené *Ha nem vagy ellenállás…* című versét. „Érteni vélem" — mondaná Erdős Péter, és a dal dobozban maradna.

1971 nyarán Andy Warhol (születetett Varchola), útban a felvidéki Mikó felé, ahonnan a szülei kivándoroltak az Egyesült Államokba, meglátogatná az esztergomi Előhegyen, és filmet forgatna róla. A négy óránál is hosszabb filmen csak ketten lennének, illetve hárman: a Duna is, azt néznék.

Warhol ezüstszínű parókáját szétfújná a szél. Aztán ajándékként átadná a Velvet Underground banános lemezét. Ő félig lehúzná a banános matricát, de nem tudná visszszaragasztani. Ez kicsit zavarná, mintha valamit elrontott volna. Warhol azt mondaná: „Pontosan ezt akartam."

1986-ban, egy délután, végre, sok kérlelés után, látogatást tenne a budapesti bölcsészkar általános nyelvészeti tanszékén. Ógörögül olvasna fel.

Távozásakor néhányan titokban megérintenék a ruháját.

A nyilvánosság előtt ekkor jelenne meg utoljára.

És még mindig élne.

Iris_2017_04.indb 6 2017.12.14. 5:36:07

Nagy Róbert illusztrációja

Iris_2017_04.indb 7 2017.12.14. 5:36:07

Orbán László

Kazinczy széphalmi birtoka*

1. A birtok

1.1. Széphalom helyrajza

A köztudatban Széphalom – mint helyrajzi kifejezés – egyaránt jelentheti a települést, a mai Kazinczy-kertet és a kert apró dombját, amelyen az Emlékcsarnok áll. Kazinczy a házát és kertjét, illetve az azt körbevevő kiterjedt birtokát értette e név alatt. Kazinczy az 1810-ben írt *Széphalom és házi dólgaim* című visszaemlékezésében foglalta össze Széphalom nevének történetét:

> mivel pusztán állott, sokféleképen hívták. Eggyik neve *Eresztvény* volt, másik *a' gaznál* (mint Rómában *ad aquas*), harmadik *a' Malomnál,* 's Isten tudja mi egyéb. Tót neve leginkább *Pri-Mosztu* (a' hídnál). Az atyám és anyám a' Serháztól adtak neki nevet, 's midőn embereiket ide kiküldötték, ugy adták parancsolataikat hogy *a' Serházhoz* menjenek ki; 's ez a' név mostanáig is fenn maradt. Én elébb Prenesztének akartam elnevezni; végre 1794-ben szüret után eggy ágast állíttattam fel ott hol most a' kút vagyon közel a' Szakszon sövényéhez, mellynek táblájára e' szókat írtam: »ABAUJ VÁRMEGYE. PRAEDIUM. SZÉPHALOM. 1794.«[1]

A Széphalom helynevet Kazinczy 1793–1794-ben már használta levelezésében, de csak külföldi levelezőknél, a hazaiak továbbra is Alsóregmecre írtak. A birtok és a hozzátartozó zsellérházak és egyéb épületek a 19. század folyamán településsé fejlődtek, amelyet hivatalosan Kisbányácskának hívtak. Kazinczy idején Abaúj vármegye része volt, 1883-tól Zemplénbe került át. 1886-ban kapta meg a település a Széphalom nevet, 1982-ben Sátoraljaújhely része lett.

A széphalmi birtok eredetileg az alsóregmeci majorság és a hozzátartozó egyéb birtokok része, egy nemesi prédium volt. Alsóregmec apai rész volt. Kazinczy apjának, Józsefnek összesen:

> 17 3/4 telken 18 jobbágya volt 342 hold szántóval, 150 kaszás réttel. Jövedelmei javarésze egyik Abaúj megyei birtokáról, Alsó Regmecről származott: évenként 936 nap igás-, vagy ezt helyettesítő kétszer annyi gyalogrobot, 18 Ft árenda, 18 öl fa, 108 öl fonal, 36–36 kappan

* Debreczeni Attila, Czifra Mariann és Granasztói Olga tanácsai és iránymutatásai meghatározóak voltak e tanulmány írásakor, segítségüket hálásan köszönöm. (A szerző az MTA-DE Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoport alkalmazottja. A tanulmányt a K108831. sz. OTKA kutatási program támogatta.)

[1] Kazinczy, *Széphalom és házi dólgaim* = Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete*, s. a. r. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei: Első osztály: Eredeti művek), 155. (A továbbiakban: Kazinczy, *Pályám* 2009.)

Iris_2017_04.indb 8 2017.12.14. 5:36:08

> és csirke, 216 tojás. Másik abaúji birtokán, Mátyásházán, csak egyetlen zsellére volt. […] Kis Tárkányban élő ugyancsak egyetlen jobbágyának, név szerint Némety Józsefnek 3/4 telken 6 hold szántója és 7 kaszás rétje volt […].[2]

Ebben az összesítésben Kazinczy József saját kezelésű alsóregmeci majorsága, amelyből a széphalmi birtok majorsági része is kiszakadt, nincs benne. Abaúj vármegye kataszteri felmérése és jövedelem-összeírása ismeretlen, ezért az abaúji nemesi majorságokról nincs adat.[3]

Kazinczy 1790. december 15-én hivatalos igazolást kért arról, hogy az alsóregmeci birtokos Kazinczyak leszármazottja: „Bizonyos czélom elérésére szükségem van azon bizonyítványokra, melyek Péterről, ki családomban e néven *ötödik*, mint az ezen nemes vármegyébe kebelezett alsó-regmeczi birtok elnyerőjétől való, egyenes leszármazásomat bizonyítják."[4] Tehát az alsóregmeci atyai birtok részének tekintették Széphalmot.

A ma ismert kert csak egy töredéke a jelentős majorsági, jobbágyi és zsellérföldek, házhelyek, közös használatú rétek, erdők, továbbá gazdasági épületek és haszonbérbe adható épületek (kocsma, malom, serfőző, pálinkafőző stb.) együtteséből álló birtokrendszernek.

Hogy mekkora lehetett a széphalmi kert Kazinczy korában, arról a már idézett 1810-es önéletrajzi feljegyzés tájékoztat:

> Az 1790-diki szüret után mingyárt hozzá fogtak a' csere kiirtásához, 's télben köveket hordatott az Anyám és fát. Hogy itt gazdaságom is lehessen, maga írtatta ki azt a' táblát, melly a' Regmeczi részen a' rét szomszédjában az utolsó híd mellett áll. Ebben magam mintegy öt aranyat fizettem a' munkásoknak. Azután Meczenzőfőket fogadtam, 's a' kis ligetből elkeritettem egy mintegy huszoneggy köböl alá való gazt, körülsánczoltattam velük 's irtatni kezdettem, hogy a' két dombon nekem holdföldjeim, rétem, szőlőm, gyümölcsös, veteményes és méhes kertjeim angol ízlésben lehessenek.[5]

E feljegyzés szerint három területi egységet irtattak ki:

1. a házhely tágabb környékét, hogy legyen hová hordani az építőanyagot, tehát az úttól a leendő házig (cserjés, bozótos terület volt);
2. egy Alsóregmechez közelebb eső területet;
3. a két domb környékét a kis ligetben (erről részletesebben a következő oldalakon lesz szó).

---

[2] Ifj. Barta János, *„Ha Zemplin vármegyét az útas visgálja…": (Gazdálkodás és társadalom Zemplén megyében a 18. század végén)*, Debrecen, 2009, 284–285.

[3] *Uo.*, 285. – Az alsóregmeci birtokközpont épületeiről és telkeiről ismerünk egy 1794-ben keletkezett részletes Kazinczy-feljegyzést, ám itt sincs adat a majorságról: MTA KIK Kt., RUI, 4r. 261., 305–316.

[4] Kazinczy Abaúj vármegyének, Kassa, 1790. december 15. = Kazinczy Ferenc *Levelezése:* I–XXI, kiad. Váczy János, Bp., 1890–1911; XXII (1. pótkötet), kiad. Harsányi István, Bp., 1927; XXIII (2. pótkötet), kiad. Berlász Jenő, Busa Margit, Cs. Gárdonyi Klára, Fülöp Géza, Bp., 1960; XXIV (3. pótkötet), s. a. r. Orbán László, Debrecen, 2013 (a továbbiakban: KazLev), XXII, 5412 (346/a), 23.

[5] Kazinczy, *Széphalom és házi dólgaim* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 156.

Iris_2017_04.indb 9 2017.12.14. 5:36:08

A 3. terület „huszoneggy köböl alá való” nagyságú, azaz 21 köbölnyi búza elvetésére elegendő terület, azaz 21 magyar hold.[6] Az 1. és 3. terület a széphalmi kert egykori területére esik.

Kazinczy „Minden földjei”-ről, vagyis majorsági területeiről az OSzK kézirattárában található egy 1814-es autográf kimutatás.

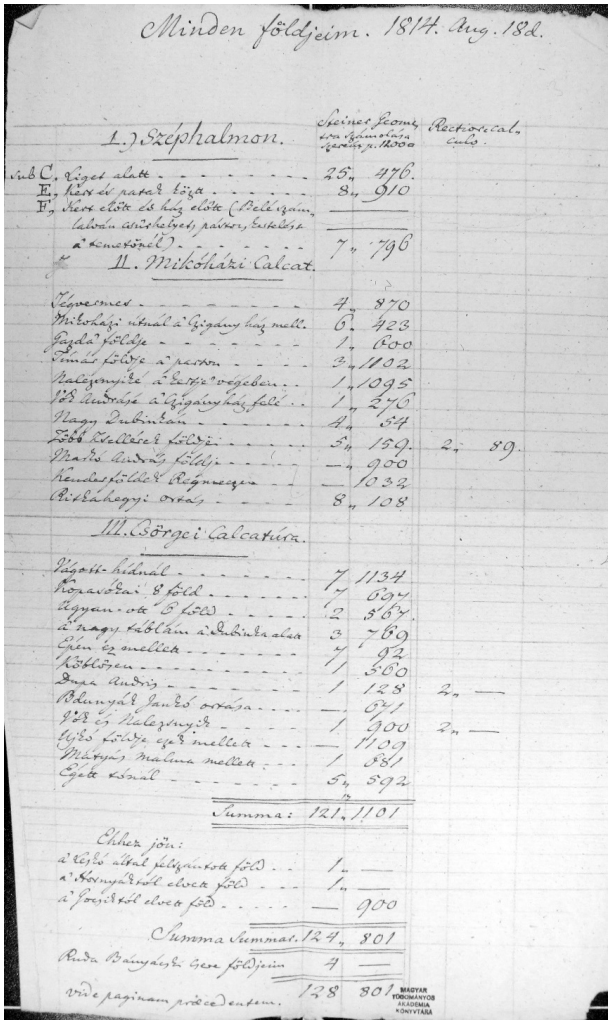

Minden földjeim. 1814. Aug. 18d.

	Scheines Pozsonyi Forint Számítása szerint p. 1000	Rectificatum
I.) Széphalmon.		
sub C. Liget alatt	25 „ 476.	
E. Kert és patak közt	8 „ 910	
F. Kert előtt és ház előtt (Belé szám. labda ütésre helyes, pázsit, szikes is a kertnél)	7 „ 796	
II. Mikóházi Calcat.		
Szőlőmez	4 „ 870	
Mikóházi utnál a Cigány ház mell.	6 „ 423	
Jagló földje	1 „ 600	
Tomás földje a perron	3 „ 1102	
Malajcnyike a Kertre végében	1 „ 1095	
Id. Andrásé a Cigány ház felé	1 „ 276	
Nagy Dubinám	4 „ 54	
Id. Kellérek földje	5 „ 159.	2 „ 89.
Mátó András földje	— „ 900	
Kendes földek Rétnnegyen	— 1032	
Birkáshegyi ortás	8 „ 108	
III. Körgei Calcatura.		
Ugott-hálnál	7 1134	
Kopavodai 8 föld	7 694	
Ugyan-ott 5 föld	2 567	
a nagy táblám a Dubinka alatt	3 769	
Gyen és mellette	7 92	
Köblösen	1 560	
Dupa Andris	1 128	2 „ —
Bdunyál Jankó ortása	— 671	
Id. és Malajcnyik	1 900	2 „ —
Id. Id. Jagló és mellette	— 1109	
Mátyás malma mellett	1 881	
Ugott tónál	5 „ 592	
Summa:	121 „ 1101	
Ehhez jön:		
a Lajos által felszántott föld	1 „ —	
a Kornyádról elvett föld	1 „ —	
a Jancsitól elvett föld	— 900	
Summa Summar.	124 „ 801	
Ruda Bányaházi Gere földjeim	4 —	
vide paginam praecedentem.	128 801	

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Kazinczy autográf kimutatása majorsági területeiről, 1814
OSzK Ms5081 [oldalszám nélkül][7]

[6] A köblös föld 1200 négyszögöl, tehát 1 magyar hold. A kataszteri hold 1600 négyszögöl. A magyar hold 0,75 kataszterit jelent. (A mértékegységek azonosítására Ifj. Barta János munkáját használtuk: *i. m.*, 401.)

[7] OSzK Kt., Ms5081 (oldalszám nélkül). E lelőhelyen több feljegyzés is található Kazinczy birtokairól, innen mutat be fotókat Kováts Dániel: Kováts Dániel, *„Fény s nagyvilág énnékem Széphalom”: A Kazinczy*

Iris_2017_04.indb 10 2017.12.14. 5:36:08

Eszerint Széphalmon a „Liget alatt 25 [magyar hold] 476 [négyszögöl], a Kert és patak köztt 8 [magyar hold] 910 [négyszögöl], Kert előtt és ház előtt (Belé számlálván csűrhelyet, pástot, kertelést a' temetőnél) 7 [magyar hold] 796 [négyszögöl]" volt. Azaz összesen a házhoz 31 magyar hold és 982 négyszögöl földterület tartozott. Ugyanezen kimutatás szerint Kazinczy összes földje (azaz szántója) 128 magyar hold és 801 négyszögöl volt. Vagyis a birtok több tagból állt, és a nagyobb része távolabb esett a háztól.

A teljes egykori széphalmi birtokot 1873-ban felmérte az akkori tulajdonos, a Magyar Tudományos Akadémia, hogy a gazdasági területeket eladhassa, annak jövedelméből a kertet rendezhesse. Tanárky Gyula az alábbi területeket sorolta fel és javasolta eladásra: szántóföld kb. 109, rét kb. 36, legelő kb. 35, erdő kb. 126,5 kataszteri hold. E felmérésben „a beltelek azon része, mely az emlék szentélyeűl van feltartva, s így nem eladó, – nem foglaltatik."[8] A „beltelek"-re 22 kataszteri holdat,[9] azaz 12,66 hektárt javasolt meghagyni a beszámoló készítője (habár jóval kisebbet is elképzelhetőnek tartott). Ez az emlékcsarnok körüli 22 kataszteri hold volt kertnek tekinthető 1873-ban. Összességében e kimutatás szerint Kazinczy teljes széphalmi birtoka beltelekkel együtt összesen nagyjából 330 kataszteri hold, vagyis 190 hektár területű lehetett.

Az Akadémia 1873-as felmérése és Kazinczy feljegyzése összhangban van, csak a magyar holdat át kell váltani kataszterire. A 31 magyar hold kb. 23 kataszterit jelent: ez a belterület, az egykori kert. A széphalmi kert mai nagysága ezzel szemben 4,2 hektár, azaz 42.000 m^2.[10] A mai kert az egykori kert harmada, az Akadémia tulajdonában volt egykori teljes birtoknak csupán 2,2%-a. (Kazinczy 128 magyar holdat, azaz kb. 97 kataszterit számolt a földjeire, ez kb. az akadémiai felmérésben a szántóföld területével azonos: ők 109 kataszteri holddal számoltak – a 10% eltérést a mérések pontatlansága vagy a területek átsorolása is okozhatta.)

1.2. Kazinczy eredeti tervei

Az MTA kézirattárában a fogságból írt levelek között két tervrajzot tartalmazó fólió található.[11] A tervrajzokat Kazinczy készíttette és készítette 1795. augusztus 17. és 1799. június 16. között. A rajzok a széphalmi kertet és az épületeket ábrázolják. Más hasonló, Kazinczytól származó, részletesen megrajzolt tervet nem ismerünk. E tervek mindmáig publikálatlanok és ismeretlenek voltak a kutatók előtt.[12] A két lapon összesen két tervrajz található a kertről és az épületekről.

Ferenc emlékhely története és hatása, Sátoraljaújhely, 2009, 49–53. (Itt forrásként tévesen az MTA KIK van megadva.)

8 *[Tanárky Gyula beszámolója]*, A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője, 1873, 1. sz., 8–9.

9 1 kataszteri hold = 0.5755 hektár = 5755 m^2 = 1600 négyszögöl.

10 Hegyessy Gábor adata szerint 4,2 hektár, az 1975-ös erdészeti üzemterv szerint 4,4 hektár a mai kert területe. (Kéziratos forrás a Magyar Nyelv Múzeumában.)

11 MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 121., 5. és 8. számú lapok.

12 A Kazinczy-levelezés II. kötete a 2. tervrajz lapjának üres oldalára írt 1799. június 16-i levelet közli ugyan (482. sz. levél), ám a tervrajzot és hozzácsatolt szöveges magyarázatot nem. Váczy János ezt

Iris_2017_04.indb 11 2017.12.14. 5:36:09

Az *1. tervrajz* méretezve és tájolva is van: a lap jobb oldalán található észak, az alján az országút. A méretezés és tájolás alapján összevethető a mai térképekkel: ezt lásd alább.

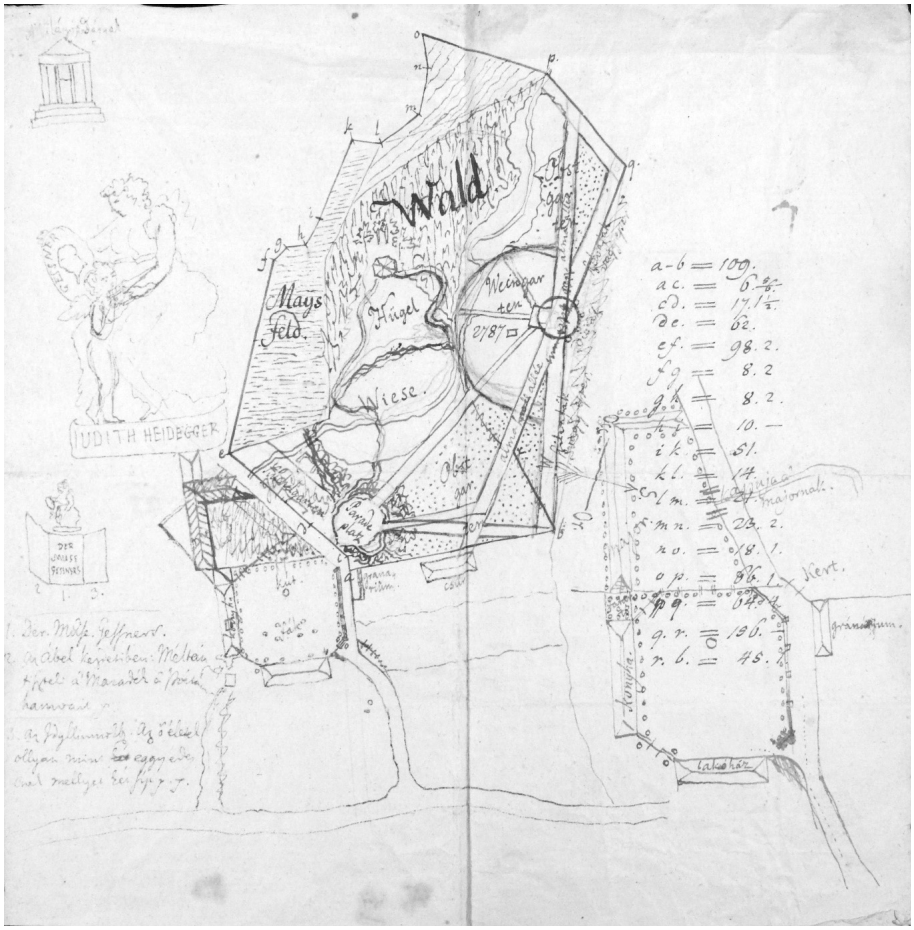

Kazinczy 1. tervrajza, 1795–1799
MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 121, 5.

a jegyzetet fűzte a levélhez: „Ez a levél egy nagy ív papiros hátsó negyed lapjára van írva félig vérrel, mint Kazinczy mondja, félig plajbászszal; az első negyed lapján az ívnek, öcscséhez, csak plajbászszal. Az ív belső részén egy rajz van, s az építkezéshez utasítás szintén vérrel (?), mely ma már megsárgúlt [a rajz és az utasítás nem vérrel van írva, hiszen rendes írásképű, egyenletes tintájú, nem tűvel karcolt írás – O. L.]. Ugyan itt egy másik papiroson a börtön s tája vannak lerajzolva [ez valójában a német feliratú 1. tervrajz Széphalomról – O. L.]. A levél fölülről lefelé egy sorban tűvel van átszurkálva, a melyből ennyit lehet kiolvasni: »Még ennyivel se elégedett meg.« [a dátum is bele van szurkálva, tehát a vérrel írt levelet először tűszurkálással kezdte, majd átváltott vérre és tűre, legvégül – mikor már olvashatatlanná vált a vér – ceruzára – O. L.]" (KazLev. II, 431, 2. lj.) A levél újabb és pontos bemutatása: Czifra Mariann, *Kazinczy Ferenc könyvei nyomában*, MKsz, 2012, 4. sz., 434.

Iris_2017_04.indb 12 2017.12.14. 5:36:09

Az *1. tervrajz* egy kisebb szelvényen, a jobb alsó sarokban, kinagyítva megismétli a gazdasági udvar, a ház és a gazdasági épületek alaprajzát.

A *2. tervrajz* néhány javítása (a szőlőskert helyett már zöldségeskertet tervez) azt jelzi, hogy időben az *1. tervrajz* után keletkezett.

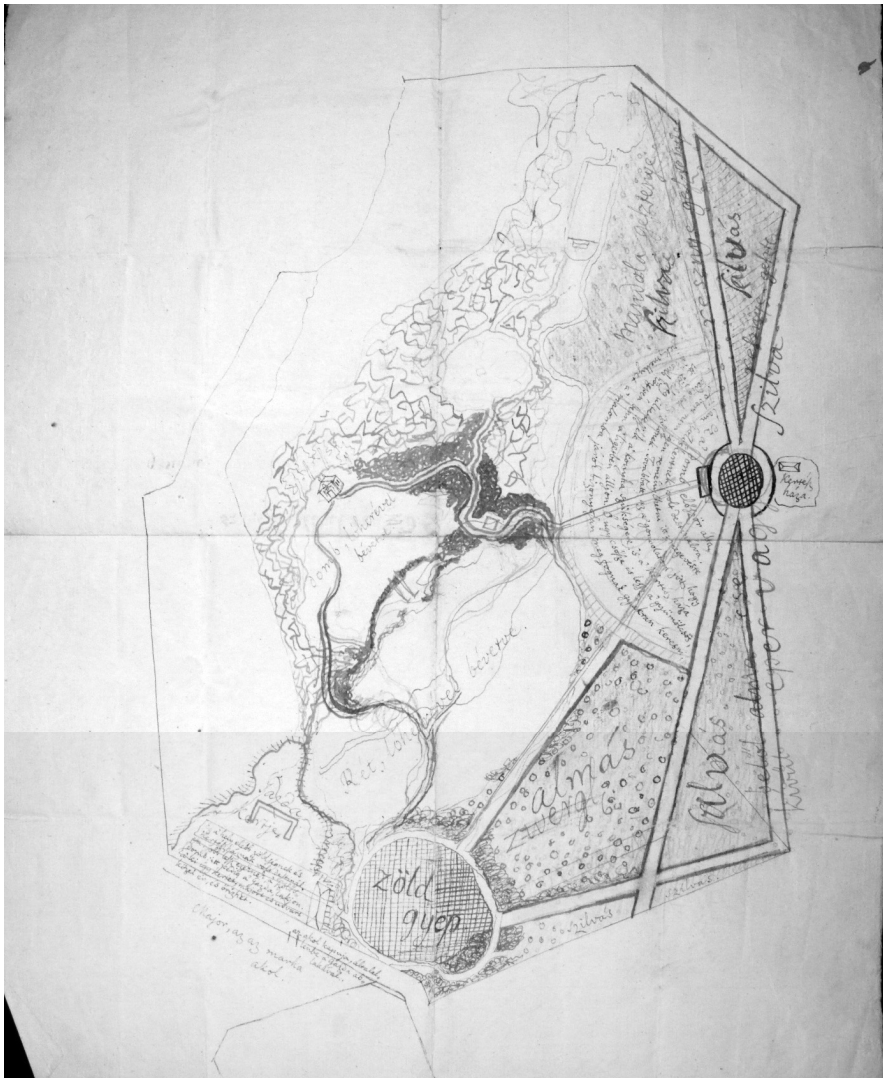

Kazinczy 2. tervrajza, 1795–1799
MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 121, 8.

A keletkezési idejéről a lap tisztán maradt részeire 1799. június 16-án írt fogsági levél tájékoztat: „Édes Öcsém. Ez a' delineatio régi rajzolás. A' ki a' Széphalmi házba lakni

Iris_2017_04.indb 13 2017.12.14. 5:36:10

fog, ennek hasznát veheti. A' szaxon földeit a' ház körűl fel kell más földekkel cserélni, és úgy ohajtom, hogy te lakj benne, ha az Isten rajtam nem könyörűl. – Adieu."[13]

A *2. tervrajz* túloldalán az udvar egy kisebb részlete és a ház belső alaprajza is látható:

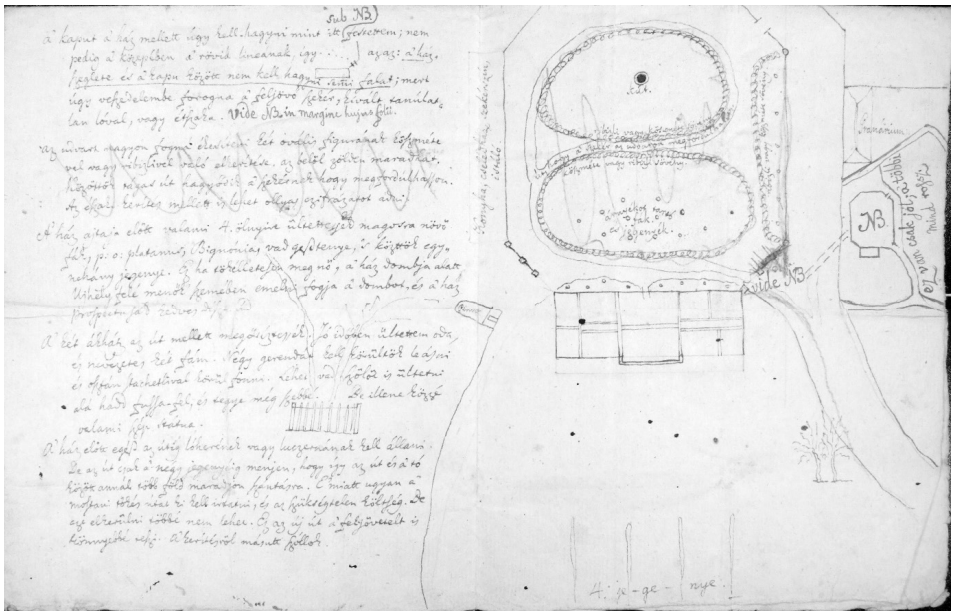

Kazinczy 2. tervrajza, részlet: udvar, 1795–1799
MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 121, 8.

A tervrajzok keletkezéséről az alábbiakat tudjuk: Kazinczy fogság előtt készített, ma már ismeretlen tervrajza abban a ládában volt, amelyet letartóztatásakor lepecsételtek, majd a per folyamán átnéztek.[14] Fáy Ágoston 1795. március 3-án írt levelében szólította fel Kazinczy anyját a lepecsételt ládák és iratcsomók átadására, azzal az ígérettel, hogy „a Familiabeli, vagy nem a czélhoz [ti. a perhez – O. L.] tartozandó Levelek"-et azonnal vissza is adja.[15] 1795. március 8-án Kazinczy öccse,

[13] MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 121, 8.

[14] „Vagy Szerdahelyi vagy Vinkler fog Regmeczre menni elpecsételt leveleimet általvenni. A Geometrica delineatióját a szigetnek, kertem' delineatióját, képeimet, kristélyemet, szagos párnámat reménylem nem veszik el. Te légy rajta hogy a Laczi levele is, melyben pénzt kér, és még egy a közép fiókban, melly egészen ártatlan dolgokról szóll, meghagyattassék." (Kazinczy Ferenc Péchy Sándorné Kazinczy Zsuzsannához, Buda, 1794. december 19. = Kazinczy Ferenc, *Fogságom naplója*, s. a. r. Szilágyi Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011 (Kazinczy Ferenc Művei: Első osztály: Eredeti művek), 141 [továbbiakban: Kazinczy, *Fogságom* 2011]; KazLev. II, 395–397.) Lásd még Szilágyi Márton jegyzetét: Kazinczy, *Fogságom* 2011, 354.

[15] Fáy Ágoston Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Kassa 1795. március 3. = Kazinczy, *Fogságom* 2011, 154–155.

Iris_2017_04.indb 14 2017.12.14. 5:36:10

József örömmel számolt be az anyjának arról, hogy a levelek átvizsgálása jól halad, nem találtak gyanús szövegeket.[16] A láda ártatlan iratait megkapta Kazinczy, de 1795. augusztus 17-én mégis arról számolt be, hogy elveszett a tervrajz, és ezért egy új rajz készítésére kérte meg öccsét:

> Imhol eggy útmutatás, melly szerint kertemet delineáltatnod kell. Kérlek mindenre a' mi előtted kedves, kérd Assz. Anyámat hogy a' Mihalyiban lakó Indzsinért egyszer hozassa-el, 's tulajdon jelenlétedben tétessd meg a' mappátziot, 's egy közönséges arkus papirosra, nem pedig regálra delineálva, küld fel utánnam postán; mert a' mi delineatzióm kertem felől volt, az elveszett itt azoknak kezek köztt, a' kik papirosaimat revideálták. Ugyan ez történt a' ház delineatziójával is: melly miatt némelly kérdéseket kelle itt hozzád tennem.
>
> Magadnak azért kell jelen lenned a' kert delineatziójakor, hogy azt, a' mi a' Lokalitással ismeretlen Indsinör előtt érthetetlen volna, te magyarázhassd-meg neki. Eggy nap vége lesz az egész munkának; 's nem szükség hogy festékkel készítse a' munkát. Csak azt rakja-fel, hogy a' lineák hány ölet tesznek.
>
> Erre a' delineatzióra szükségem is volna, 's sok kedves órákat is csinálnék vele magamnak. Újra kérlek édes öcsém ne halasszd soká tellyesítését.[17]

E kérés szerint a tervrajz színezetlen, és a távolságok meg vannak adva ölben. Ezek a jellemzők illenek az *1. tervrajz*ra, ezért az valószínűsíthető, hogy a rajz sötét (fekete) tintával készített rétegét 1795. augusztus 17-e után Kazinczy kérésére készítette az Alsómihályiban lakó földmérő.[18] Erre Kazinczy világosabb tintával írta rá kiegészítéseit, javításait és terveit. A sötétebb és világosabb tintás réteg nemcsak a szerzőség között jelzi a különbséget, hanem az 1795-ös tényleges állapotok és Kazinczy börtönbeli tervei között is. A földmérő ugyanis a látottakat rögzítette: a belterületi kert pontos határait, az utakat és részben a növényzetet. A sötét tintás határvonalak és utak tehát az 1795. augusztusi helyzetet, a kert valós térszerkezetét rögzítik. Ezt bizonyára Kazinczy alakította ki fogsága előtt: nem valószínű, hogy a letartóztatás óta eltelt fél évben a család érdemben foglalkozott volna a birtokkal. A német nyelvű feliratok közül a nyomtatott betűs feliratok származhatnak a földmérőtől is; leginkább az erdő és a kukoricás neve tűnik idegen kéz írásának: így feltehetően ez is a valós helyzetet írta le. A folyóírással írt német és magyar feliratok, továbbá a lakó- és gazdasági épületek tervei bizonyosan Kazinczytól vannak (ahogy a Gessnerhez kötődő rajzok is). Ezek tehát Kazinczy tervezett változtatásai. Jól látható például, hogy a Parade platztól jobbra kiinduló sötétebb tintával rajzolt – tehát meglévő – utat Kazinczy világosabbal átjavította. Kazinczy ezt az *1. tervrajz*ot másolta át egy nagyobb lapra: ez a *2. tervrajz*.

---

[16] Kazinczy József anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Kassa, 1795. március 8. = Kazinczy, *Fogságom* 2011, 155.

[17] Kazinczy öccsének, Kazinczy Józsefnek, Buda, 1795. augusztus 17. = KazLev. XXII, 34–35.

[18] Kazinczy azt írta, hogy egy nap alatt meglesz a rajz, így bizonyára a Felsőregmec és Nagykázmér közötti Alsómihályira gondolt, amely Széphalomtól csak 10 km-re van, azaz az oda-visszaút és a munka is belefér egy nyári napba.

Iris_2017_04.indb 15 2017.12.14. 5:36:10

1.3. Hol terült el pontosan és mekkora volt a kert?

Az *1. tervrajz* ölben adja meg a méreteket, 1 öl kb. 1,9 méter. A tervrajz szerint az angolkertnek tekinthető rész eredeti nagysága kb. 200*100 öl= 380*190 m= 72200 m^2 = 7,2 hektár = 12,5 hold. És ez még csak a kert, nincs benne a szántó (a ház vonalától az országútig), az udvar és a majorság. A rajz – e hozzávetőleges becslésből is látható – lényegesen nagyobb területet ábrázol, mint a mai Kazinczy-kert.

A mai Kazinczy-kert helyrajzával összevetve az *1. tervrajz* egy részletét, találhatunk néhány beazonosítható pontot.

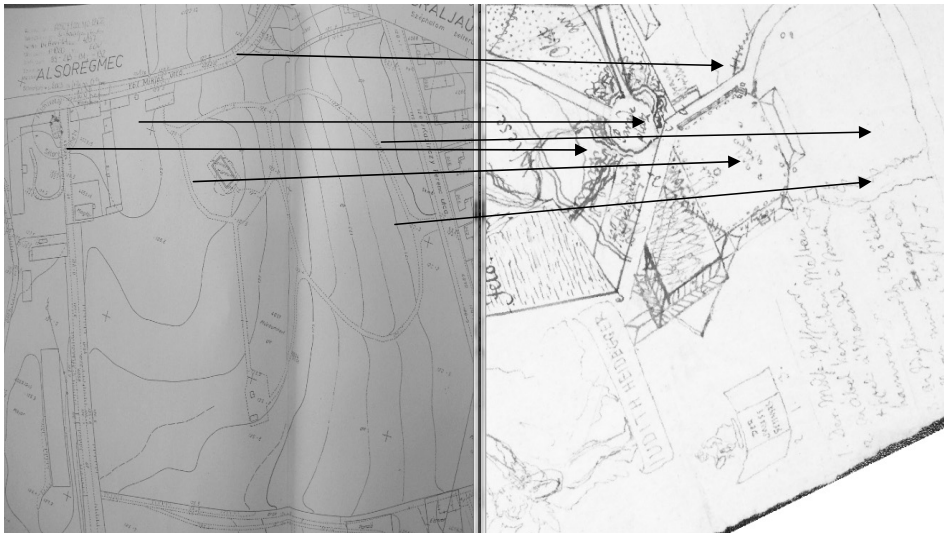

A mai Kazinczy-kert területe felén szántó és mező volt (a ház/emlékcsarnok vonalától az útig) a másik felén majorság (a ház/emlékcsarnok vonalától a nyugati kerítésig/Múzeumig).[19] A Kazinczy tervein szereplő valódi, tájképi elemeket is tartalmazó kert ott kezdődött, ahol a mai kert nyugaton végződik; ez tehát ma nem része a Kazinczy-kertnek. A mai Kazinczy-kert területén *belül* sohasem tervezett Kazinczy angolkertet.

A következő képen egy mai turistatérkép és a teljes *1. tervrajz* összevetése látható.

[19] Úgy tűnik, hogy részben a mai Ybl Miklós utca az, amelyről Kazinczy szükséges új útként írt a 2. tervrajz belső lapján.

Iris_2017_04.indb 16 2017.12.14. 5:36:10

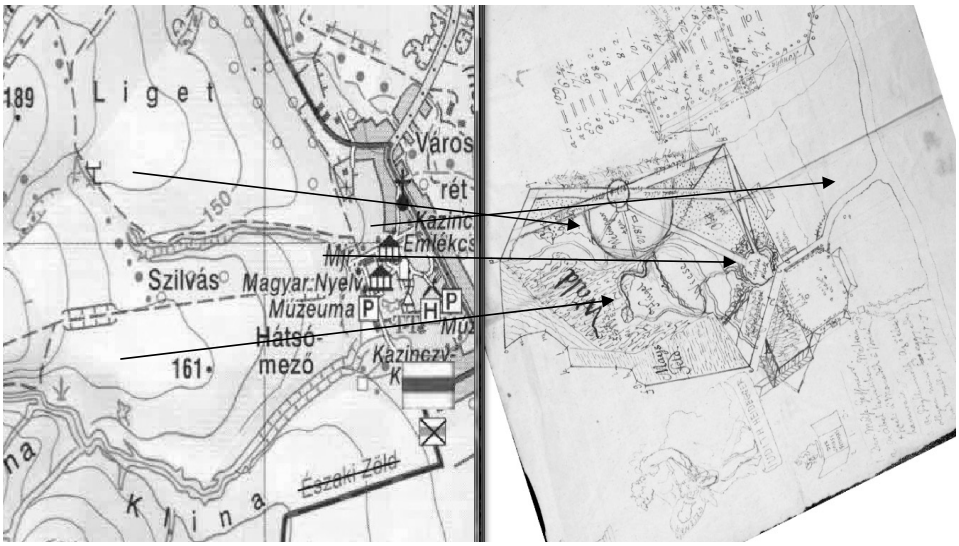

Kazinczy két dombot jelölt be tervén. A 'Hügel' azonos lehet a 161 méter magas dombbal, a szőlőskert (feltételezésünk szerint szintén dombon van), pedig a Liget nevű 160 méteres dombbal. A 'Liget' ma egy művelés alá vett domb, de Kazinczy korában egy nagyobb erdős terület volt. Az erdőt egy másik alsóregmeci nemesi családdal közösen használták, de „ezen Praediumban több volt a' Kazinczy jus mint a' Hericzé, megtetszik onnan, mert az erdő-biróság, mint potior jusa mindég a' Kazinczyaké volt". Kazinczy ugyanerről a területről írta 1790–1791-re datálva, hogy:

> Meczenzőfőket fogadtam, 's a' *kis ligetből*[20] elkeritettem egy mintegy huszoneggy köböl alá való gazt, körülsánczoltattam velük 's irtatni kezdettem, hogy a' *két dombon* nekem holdföldjeim, rétem, szőlőm, gyümölcsös, veteményes és méhes kertjeim angol ízlésben lehessenek.[21]

Később is írtatta e részt:

> Midőn én 1794. Deczemb. 14d. Regmeczen elfogattattam, az a' része a' *kis ligetből* tett foglalásnak, melly *Toronya 's Mikóháza felé* fekszik, csaknem egészen ki vala már irtva. Még Dec. 13-dikán, szombat napon is ezt tisztitattam, 's jól emlékszem, mint égett nagy rakásokban az igen vastag sok tölgyfa. – Az erdő mellett egy Alléet ültettem hársfákból; ez irtatlanúl maradt volt. Az ezen foglaláson végig menő völgyben ribizlivel ültettem volt körűl eggy gömbölyeg táblát, 's sok almafa oltványim voltak benne.[22]

---

[20] A „Kis liget" helynév e jelzős formája feltehetően a 'Liget' közvetlen szomszédságában lévő egyébként névtelen területre utal.

[21] Kazinczy, *Széphalom és házi dólgaim* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 154–156. [Kiem. O. L.] – Kazinczy télen is dolgozott: „külömben írtatok (exstirpari curo) és jövő tavasszal építetek Széphalmon, Regmetzhez eggy fértálynyira." (Kazinczy Aranka Györgynek, Alsóregmec, 1791. január 7. = KazLev. II, 138.)

[22] Kazinczy, *Széphalom és házi dólgaim* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 157. – Toronya és Mikóháza északra, a Liget felé fekszik. [Kiem. – O. L.]

Iris_2017_04.indb 17 2017.12.14. 5:36:11

A két fenti térképösszevetésből az látszik, hogy a mai Kazinczy-kert az egykori szántó, gazdasági udvar és majorság területén fekszik, a tervezett és részleteiben megvalósult angolkert pedig ott kezdődik, ahol ma befejeződik a kert, és szántóföldek vannak. A mai kert észak-nyugati sarka a tervrajzon a 'Parade Platz', vagyis éppen a kert bejárata volt.

A következő képen egy mai és egy 1864-es térképet[23] vetünk össze.

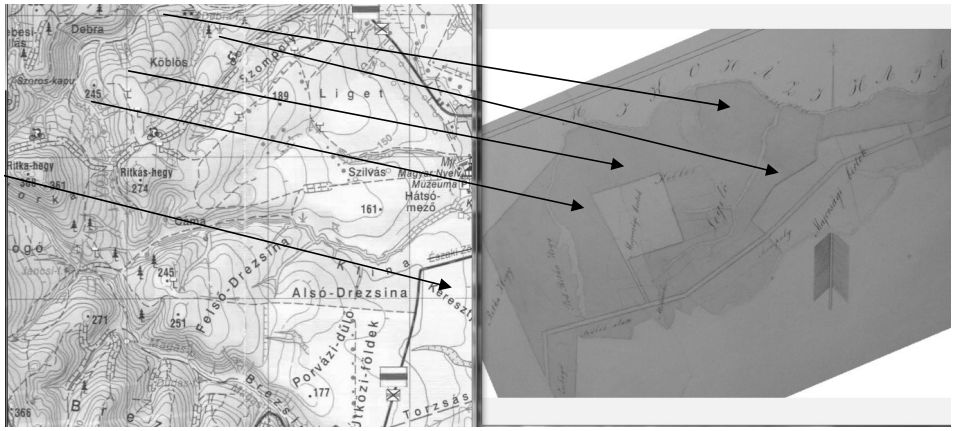

Az 1864-es térkép az „Alsó-Regmecz és Széphalom községek határaiba létező volt úrbéri állományoknak 1864-ik év június 8-án kelt egyezség szerinti terve." A majorsági birtokként jelölt földterületek közül a keleti bizonyosan Kazinczy birtoka volt: ez a széphalmi birtok északi határa. Mivel a térkép e részlete a széphalmi határt jelöli, valószínűleg a nyugatra eső majorsági birtok is Kazinczyé volt.

2. A ház és a gazdaság

2.1. A ház terve és felépítése

A széphalmi ház alaprajzát 1790 ősze és 1791 májusa között tervezte Kazinczy. A házat 1791-ben szerkezetkészre építették és zsindelyes tető alá hozták a testvérei irányításával, az anyja költségére:

> Az Anyám […] (a' Pataki szőlő szüretjében 1790.) parancsolta, tétessek delineatiót, tulajdon tetszésem szerént, ő felépíti; […]. […] A' fundamentum' kipeczkelésekor jelen voltam. Arra vigyáztam, hogy a' Pitvar' ajtaja és az ebédlő' középső ablakán keresztűl egyenest menjen a' línea a' Kis-Toronyi Templom' tornyára. […] 1791. Májusnak 16-dikán tették le az első fundamentom kövét. Kiszakasztám a' jegyzést, 's hogy el ne húlljon, béragasztottam ide. Ebből az is látszik, hogy a' külső falak ugyan-azon esztendőben Júl. 27 d. készültek el."[24]

---

[23] Magyar Nemzeti Levéltár Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltárának Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára (Zempléni Levéltár) (továbbiakban: MNL Sátoraljaújhely), XV. 7/a, U. 4.

[24] Kazinczy, *Széphalom és házi dólgaim* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 155–156.

Iris_2017_04.indb 18 2017.12.14. 5:36:11

Viszonylag nagy lakóházat építtetett Kazinczy, mert jól fizető hivatalban és gazdag házasságban reménykedett. Egy középnemesi szinten jelentős gazdaság birtokközpontjának szánta a házát. Kazinczy 1786-tól 1790-ig tanfelügyelő volt, jövedelme egy vármegyei vezető (alispán) fizetése volt. II. József rendeleteinek visszavonásával az állása megszűnt, ezért költözött 1790. június 27-én Kassáról Alsóregmecre. A széphalmi ház alapkövét 1791. májusban rakták le, Kazinczy május 7-én Bécsbe indult, hogy új hivatalt kapjon.[25] A sikertelen hivatalkeresésből nyár végén utazott haza, szeptember 3-án útba ejtette Radványt, ahol Radvánszky Polixénia lakott, akit ekkor feleségül akart volna venni.[26] Szeptember 10-én érkezett vissza Széphalomra.[27]

A ház mintája a petőszinnyei kastély volt, amelyre özvegy Szerencsy Józsefné Radvánszky Teréz hívta fel Kazinczy figyelmét: „Elég vala nekem azt érteni, 's azonnal elvetettem az előbbi rajzolást, 's ezt copiroztam; de úgy hogy a' végső két szobákat szűkebbé tevém."[28]

A ház alaprajza és homlokzati nézete egy 1814-es levélben: „én illy házat építeték Széphalmon eggy akkor tüskékkel benőtt tetőn:"[29]

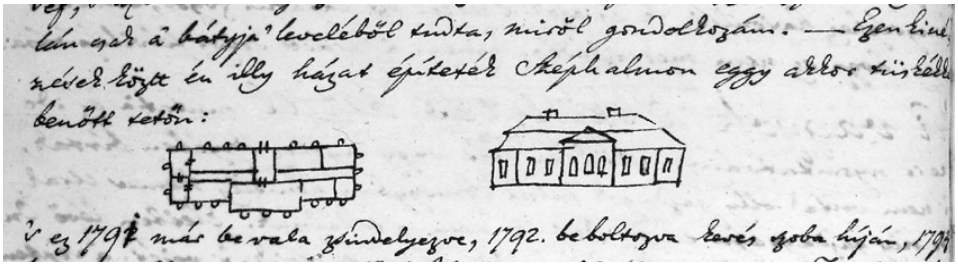

MTA KIK Kt., M. Ir. Lev., 4r. 43, 11. tétel

Az országútra néző homlokzat középső helyisége a háromablakos étkező. Ezzel szemben található a pitvar vagyis az előszoba, ebből nyílik az egyetlen ajtó az udvarra. A rajz bal oldali két szélső szobája volt Kazinczy dolgozó- és hálószobája, a jobb oldali szobák lakatlanok voltak.

---

[25] A hivatalos felmondást 1791. április 8-án kapta kézhez Alsóregmecen.

[26] „[…] épen eggy igen fényes, sőt igen ragyogó ház leányát forgattam elmémben, melly ha elsűlt volna, most nem – hanem én volnék …i Fő Ispán, – Commandőr és Excellenz. […] Én tehát levélben tettem kérdést a' leány' bátyjának, […] 's azt felelte hogy két kézzel fogad sógorának. Ezen válasz-vételekor már halálosan beteg vala Jósef, 's az ő halála egészen elváltoztatá a' dolgokat […]." (Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27. = KazLev. XII, 2756. lev., 142.)

[27] Kazinczy, *Pályám* 2009, 1048, 1054.

[28] Kazinczy, *Széphalom és házi dólgaim* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 155. A petőszinnyei udvarház homlokzati rajzát közli: Kováts, *i. m.,* 28.

[29] Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27. = KazLev. XII, 2756. lev., 140–148. Kézirata: MTA KIK Kt., M. Ir. Lev., 4r. 43, 11. tétel.

Iris_2017_04.indb 19 2017.12.14. 5:36:11

Kazinczy 1806-os rajza a ház frontjáról: ablak felett itt már díszek vagy párkányok látszanak, de oszlopok itt sincsenek (szemben Jakobey 1859-es festményével[30]).

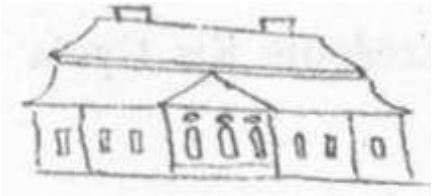

A rajzhoz egy rövid leírás kapcsolódik: „Széphalom mintegy 20 házból álló praedium. Halmán napkelet felé áll ide rajzolt házam, 150. ölnyire az ország' útjához; a' közt semmi fa nem lepi el, hogy a' kinézés szabadon maradjon."[31] A domb és az országút közé tehát nem ültetett fát Kazinczy. A ház egy másik autográf rajza:

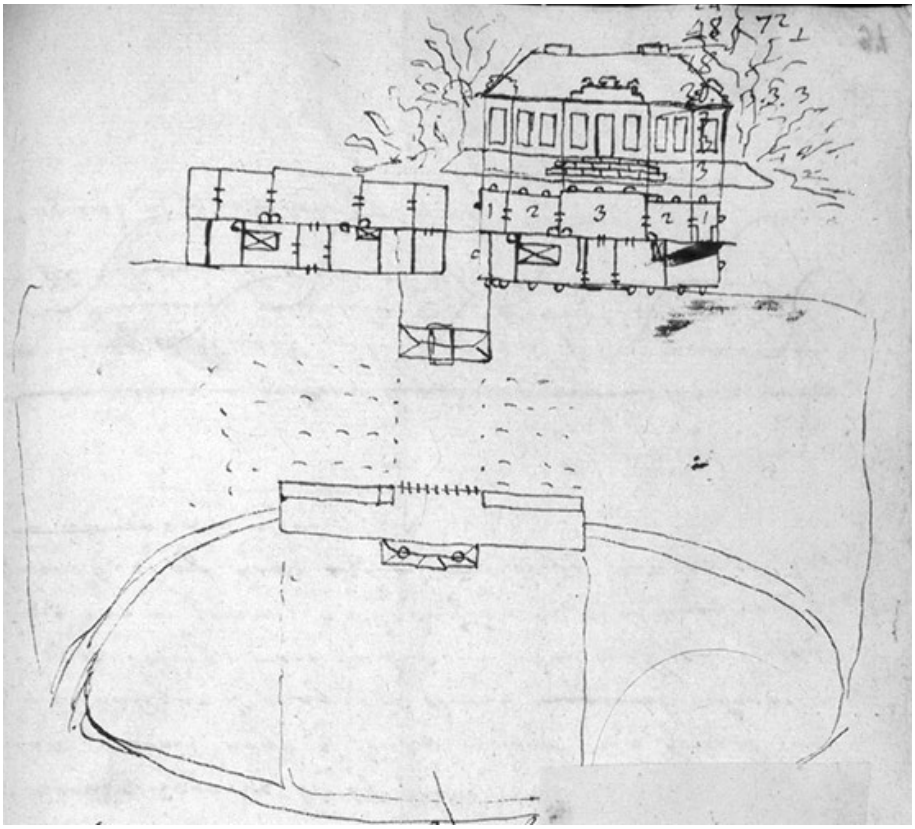

Kazinczy korai házterve a Werther-fordításhoz csatolva
MTA KIK Kt., RUI 2r. 2. 1., 37b

[30] A festményt lásd a tanulmányban később.

[31] Kazinczy Kis Jánosnak, Széphalom, 1806. június 16. = KazLev. IV, 941. lev., 199.

Iris_2017_04.indb 20 2017.12.14. 5:36:11

A rajz a félbemaradt Werther-fordítás kézirata közé beragasztva maradt fenn. Mintha illusztrálná a tervezett otthon képe az érzékeny levélregény azon részletét, amely közvetlenül a tervrajz felett olvasható: „Tudod millyen örömest fogok mikor módját ejthetem új lakást, mint építem nagy gonddal alatsony hajlékomat, 's mint vonom-meg magamat bíztos tsendes szögemben […]". Goethe levélregényét 1790-ben fordította Kazinczy, feltehetően ez a vázlat egyidejű a fordítással, vagyis a legkorábbi tervrajzok egyike lehet. A homlokzati képen a háromablakú ebédlő középső ablaka helyett ajtót rajzolt, és hiányoznak a pitvarból nyíló folyosók is: tehát ez nem a megvalósult épület rajza, hanem egy korai tervrajz.

A ház valódi méretei nem ismertek, egyetlen fala sem maradt fenn, a 19. század közepére tönkrement. A tetőt cserélni kellett volna, de falai – az akkori vélemények szerint – nem bírták volna el az új tetőt, ezért 1862 végén lebontották az épület nagy részét, csak Kazinczy háló- és dolgozó szobája maradt fenn.[32] Ybl Miklós 1862–1863-ban e két ekkor még álló szoba köré tervezte az emlékcsarnokot. Végül nem ez a terv valósult meg, de a rajzok fennmaradtak.[33] Ezekből kikövetkeztethetők a megmaradt szobák méretei: egy szoba belső mérete kb. 3,5 x 5,5 méter lehetett. A ház mélysége két szoba hosszúsága volt, kb. 7 öl = 13,3 méter, ház kb. 2,5-szer lehetett ennél hosszabb, nagyjából 30 méter (ezek külső méretek, a vastag kőfalak miatt jelentősen kisebb a hasznos alapterület).

A Zempléni Levéltárban található úrbéri térképek közül az 1863-as mutatja az épületek rajzait is.[34] A széphalmi birtokon 4 épület rajza látható, az országúthoz legközelebbi, a jelenlegi emlékcsarnok helyén lévő épület Kazinczy lakóháza: tájolása, méretei, elhelyezkedése is igazolható. Az épület rajza hozzávetőleges mérésünk szerint 5,5 x 2,7 mm. A térkép méretezése: 100 bécsi öl = 35 mm. Eszerint a ház méretei: 15,7 x 7,7 öl=29,8 x 14,6m, azaz 437 m^2.

Ezek nem pontos számok, de azt megmutatják, hogy ház nagyobb volt a szokásosnál. Az alsóregmeci, 7 gyermekű szülői házban 5 szoba volt (ezt lásd alább), a még nőtlen Kazinczy pedig 8 szobát (vagy 7 szobát és 1 belső konyhát) és egy nagy ebédlőt tervezett. Ezért Kazinczy magyarázkodni kénytelen:

---

[32] Matolay Viktor, *Kazinczy laka és emléke Széphalmon*, Vasárnapi Újság, 1863. június 14., (továbbiakban: Matolay 1863), 209. (A *Felvidék* cikkének újraközlése.)

[33] http://ybl.bparchiv.hu/temak/kazinczy-ferenc-emlekcsarnok-szephalom [letöltve: 2017-06-28.].

[34] A térkép lelőhelye és jelzete: MNL Sátoraljaújhely, XV. 7/a, U. 3. E térkép Széphalomra vonatkozó részletét közli Kováts Dániel is: Kováts, *i. m.,* 109. – A kép aláírása részben téves, az U. 5.-ös jelzetet adja meg, amely egy 1871-es úrbéri térkép száma (lásd 19. melléklet). A többi 19. századi úrbéri térképen nem szerepelnek épületek (nemcsak a birtokon, a többi telken sem); lelőhelyük ugyanott, jelzetük: XV. 7/a, U. 4.; XV. 7/a, U. 5., továbbá Hosszúláz térképét is ellenőriztük: XV. 7/a, U. 165. – A térképet lásd a jelen tanulmányban később.

Iris_2017_04.indb 21 2017.12.14. 5:36:12

> [Anyám] [r]eám bizta a' ház kirajzolását. Megtettem azt a' szerint, a' hogy státusomhoz – kinek akkor viselt hivatalom esztendőnként ezerötszáz forintot adott és a' ki ezáltal is segéltetvén, fényes házasságot remélhettem – illett, 's az anyám nem nagyollotta a' Plánumot, nem sokallotta a' reá teendő költséget.[35]

A ház tájolásáról ezt írta Kazinczy: „Arra vigyáztam, hogy a' Pitvar' ajtaja és az ebédlő' középső ablakán keresztűl egyenest menjen a' línea a' Kis-Toronyi Templom' tornyára."[36] Az országúttal közelítőleg derékszöget zár be ez a „línea", azaz a ház hosszabb oldalai nagyjából párhuzamosak voltak az országúttal. A ház homlokzata az országút felé északkeletre nézett, az egyetlen bejárata az átellenes oldalon az udvarra nyílt.

A *2. tervrajz*on látható házalaprajz (lásd fentebb: *Kazinczy 2. tervrajza, részlet: udvar, 1795–1799*) azonos a megvalósult épülettel, csak két közfal került arrébb 1806-ban:

> Azután a' pitvarból Ujhely és Mikóháza felé nyíló szobának boltját lebontattam, hogy ide ne öljön, mert rajta nagy repedések voltak. […] Az említett két szoba boltja leveretettvén, szűkebbé tétettem a' pitvart, hogy a' mellette álló két szoba annál bővebb legyen.[37]

A fogság idején a ház állapota leromlott, a család nem fejezte be az építkezést, a meglévő épületet gazdasági célra használták:

> az épűlet téli óllja volt az öcsém juhainak, 's a' ganéj három lábnyi magasságra töltötte be a' szobákat; a' vaskapcsok, melyek a' falakat öszvevonták, ki voltak tördelve, 's el voltak lopdosva; a' juhászok a' béboltozott pitvarból jobbra nyiló szobában tüzeltek egész télen, és ez olly kormos volt, hogy ha bévakoltatott volna is, a' koromzsír általütött volna a' meszelésen.[38]

Az épületet 1806-ban vakolatlanul, ajtó és ablak nélkül vette birtokba Kazinczy. 1814-ben gúnyiratok csúfolták a széphalmi kúriát:

> Mintegy két hete hogy hallom hogy körülttetek Patakról eredett Pasquillek forognak. […] a' másiknak láttam eggy fragmentjét, hogy kastélyom (ezzel a' névvel él a' pasquillant) vakolatlan, sindelye lyukas, és hogy ebédlőmben állott a' lovam, 's magam hányogattam-ki ganaját. […] Ha hánytam e én ganajt, tudhatod. Házam vakolatlan, és még úgy marad jó ideig, mert az okosság úgy kívánja, 's új rendbe akarom venni. Levettetem kettős fedelét is, hogy gyékénnyel fedettessem-be, melly legtartósbb és legbátorságosbb fedél a' tűz ellen. Nálunk ismeretlen dolog a' cseréppel fedés, a' zsindely pedig, még ha fenyő is, nem érdemli hogy vele fedjek; íme ez már romlik, pedig csak 1791. olta áll.[39]

A ház sohasem lett bevakolva, egyes szobái lakatlanul maradtak. 1814-ben azt írta Kazinczy, hogy: „a' vakolatlan, ajtó 's ablak nélkűl való épűletet lakhatóvá kelle tennem

---

35 *[Kazinczy Ferencz Följegyzései]* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 121.

36 Kazinczy, *Széphalom és házi dólgaim* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 156.

37 Kazinczy, *Széphalom és házi dólgaim* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 158.

38 Kazinczy, *Széphalom és házi dólgaim* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 157.

39 MTA KIK Kt., M. Ir. Lev., 4r43, 11. tétel. – Megjelent: KazLev. XII, 2756. lev., 140–148, Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27.

Iris_2017_04.indb 22 2017.12.14. 5:36:12

eggy részben, mert minden szobájira szükségem nem volt […]."[40] Az északi szobákat talán csak néhány hétig használták: „Roggendorff miatt elkészitettük a' Mikóháza felé fekvő két szobát. Ez [1808.] Novembernek [napnak kihagyott hely] jött hozzánk, 's 1809. Jan. 7d. megholt."[41]

Matolay Viktor 1863-as emlékezése szerint:

> A régi épület állott vagy hét szobából, pitvar s konyhából, a szobák egy része azonban oly annyira el nem készült, hogy ablakai is vályoggal voltak berakva, s a padolatlan ürekben életnemüek tartattak; Kazinczy maga, családjával, csak 3–4 szobában lakott, s ezek közt délnek fekvő, s az épületnek keresztül fekvő déli végét képező két szoba az, melyek egyike a nagy hazafi írószobája, másika pedig hálószobája volt.[42]

Azt állítja e cikk szerzője, hogy sosem készült el a ház, vagyis nem a beszámolóig eltelt 30 év alatt romlott le ennyire az állapota. Azt is állítja, hogy csak a ház felében laktak Kazinczyék, a másik felében gabonaraktár volt.[43] Más forrásból tudjuk, hogy a széphalmi ablakok egy részét 1830. május 13-én üvegezték be: „Az üvegesek csinálják ablakainkat."[44]

Ugyancsak Matolay írta, hogy a ház oszlopai, párkányzata és díszítései sem készültek el, sőt sohasem volt bevakolva:

> […] a homlokzat alatt oszlop kapitelek helyei voltak meg-hagyva, s igy akár előcsarnokkal, akár anélkül, de kissé görög, vagy talán, az akkori időben nem ritka, vegyes stilban látszott tervezve lenni; mivel azonban sem az oszlopok, sem a rovátékok (gesims), sem az ablakok körüli ékességek el nem készültek soha, sőt az egész épület soha bevakolva sem volt, ugy hiszem, nem csekély feladat leendett, azt egészen ugy ujitani meg, mint tervezve volt.[45]

2.2. Széphalom a fogság után: kényszerpálya?

Kazinczy szabadulása és Széphalomra költözése között több év telt el. 1801. június 28-ig tartották fogva, szabadulása után anyjához költözött Alsóregmecre. A Hericz család azonban éppen ekkor váltotta vissza a Kazinczyéknak egykor zálogba adott alsóregmeci birtokrészt. Ez alapvetően megváltoztatta a családi birtokok szerkezetét, és késleltette Kazinczy helyzetének a rendezését. Az alsóregmeci végrehajtás 1801 novemberében kezdődött meg. Kazinczy 1802. január 19-én átköltözött Alsóregmecről Érsemjénbe az anyai birtokrészek bihari központjába, Bossányi Zsuzsanna pedig az elszámolási

---

[40] Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27. = KazLev. XII, 2756. lev., 140–148. Kézirata: MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 43., 11. tétel.

[41] Kazinczy, *Széphalom és házi dólgaim* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 160.

[42] Matolay 1863, 210. (Kiem. O. L.)

[43] Matolay csak másoktól hallhatta, hogy milyen volt Kazinczy életében a ház *belülről*. Ő ugyanis 1823-ban született, gyerekként bizonyára csak apjával együtt mehetett volna Kazinczyékhoz, az apja viszont nem lehetett szívesen látott vendég Széphalmon. Matolay Viktor apja, Gábor „titkos Polizeynak tartatik, és […] a' Zemplényi sokaság nincs bizodalommal azok eránt, a' kik vele szorosan eggyütt tartanak." (Kazinczy Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1826. április 16. = KazLev. XX, 4621. lev., 11.)

[44] Kazinczy, *[Napló. 1828–1831. Pesti Útam. 1828.]* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 349.

[45] Matolay 1863, 210. (Kiem. O. L.)

Iris_2017_04.indb 23 2017.12.14. 5:36:12

viták és a végrehajtás miatt visszament Alsóregmecre. E sajátos helyzetnek köszönhető, hogy Kazinczy anyja több, részletes gazdasági utasításokat tartalmazó levelet írt Érsemjénbe. E levelek betekintést engednek a Kazinczy-ház mindennapi életébe, és az is látható, hogy Bossányi Zsuzsanna és fia 1801–1802-ben gond nélkül tudtak együttműködni egy birtokrész igazgatásában és egy bonyolult peres ügyben.[46]

A végrehajtás, a birtokrész elvesztése „[1801. nov.] 7. Véghez méne. Hericz letett 14,523 f[orintot] [és] 44 x.[=krajcárt] [továbbá] 394 f[orin]tot pedig vetésért."[47] Kazinczyék 1802. június 25–30-án végleg elhagyták a birtokot, és kiköltöztek régi alsóregmeci házukból.[48] A Hericz-részért tekintélyes summát kapott Kazinczy anyja: egy főszolgabíró 20 éves, egy kocsis 100 éves fizetését. Ennek az összegnek a kamataiból kitelt volna az az évjáradék, amelyet majd 1805-ben ajánlott fel fiának az osztályrész kiadása helyett.[49] Alsóregmec atyai birtok volt, a Hericztől kapott összeget tehát az özvegynek szét lehetett volna osztania gyerekei között a (szokás)jog alapján.

A szabadulás utáni első években Kazinczy érsemjéni lakást tervezett. 1802. december 8-án így írt: „Ér-Semjénben […], hol megszabadúlásom olta anyai örökségemben lakom, Alsó-Regmeczi atyai birtokomat, Széphalommal eggyütt, melly Regmeczhez fél óra, testvéreimnek hagyván."[50]

Kazinczy fogsága előtt sikeres hivatali pályát futott, és bizonyára megkísérelte folytatni ezt az életpályát. Feltevésünk szerint az 1803-as bécsi út elsődleges célja a hivatalkeresés lehetett, tehát királyi audienciára igyekezett – sikertelenül – bejutni.[51] Kazinczy 1803. május 31. és június 14-e között volt Bécsben, előtte és utána hetekig Pesten tartózkodott (ekkor járt Tatán is). Kazinczy jövedelmeiből nem telt volna e költséges útra, vagy hitelből, vagy családi támogatásból fizette. Utóbbi feltételezésből az következik, hogy a család is bízott Kazinczy sikerében.

1803 végéig nincs nyoma a nevezetes családi viszálynak.[52] Kazinczy ekkor még Érsemjénben lakott. 1803. november 19. és december 5. között megbetegedett, néhány napig élet-halál között lebegett. December végén Kazinczy anyja Kazinczy testvéréhez, Józsefhez költözött át Érsemlyénből, és tavaszig ott is maradt Alsóregmecen a gyermekágyban fekvő menye mellett. A lábadozó Kazinczy mellett ezen a télen csak egy inas, egy „éltes parasztasszony" és egy „15 esztendős, teljességgel nem szép, de igen alkalmatos 's

[46] A levelek *Kazinczyhoz írt kiadatlan anyai levelek* címen az ItK-ban e lapszámmal egy időben (2017 végén) jelennek meg általam közölve.

[47] Uaz, 250; vö. még: Kazinczy, *[1801–1804]* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 180.

[48] Kazinczy, *[1801–1804]* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 181–182; Uő, *Az én naplóm* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 264–265.

[49] Péchy Imre Kazinczynak, Álmosd, 1805. augusztus 7., 53–54. = KazLev. XXIV, 5968. lev., 53–54. Az 1805 körül elmérgesedő vita során Kazinczy anyjának egyik ajánlata 1000 Ft évjáradékról szólt; a korban a törvényes kamat 6% volt.

[50] Kazinczy Benkő Ferencnek, Alsóregmec, 1802. december 8. = KazLev. II, 549. lev., 518.

[51] Ennek nem mond ellent, hogy önéletrajzai szerint azért vállalkozott e költséges útra, hogy megköszönje a királynak a szabadulást. (Kazinczy, *Pályám* 2009, 1128.)

[52] Legalábbis az egykorú levelezésben – a visszaemlékező szövegekben természetesen van.

Iris_2017_04.indb 24 2017.12.14. 5:36:12

eleven lelkű leány", Nagy Maris marad.[53] Ezzel kezdetét vette Kazinczy családi életének legviharosabb szakasza: a család azzal vádolta meg, hogy viszonya volt, és el akarta venni a cselédlányt. A „Maris ügy" összekapcsolódik az osztályrész kikérésével, amely végül durva veszekedéseket eredményezett Kazinczy és anyja, illetve testvérei között.

Végül Kazinczy anyja több választási lehetőséget kínált fel az időközben megnősült Kazinczynak, ő pedig az anyjától távol eső széphalmi birtokot választotta. 1805. szeptember 5-én írta debreceni orvos barátjának:

> Én Széphalmot választottam lakóúl és birtokúl a' mellette való földeknek eggy részét 's egynehány embert. A' két utolsót nem óhajtja Józsi és nem tudom mi lesz a' dologból. Sophie úgy 1 1/2 órányira lesz imádva szeretett jó szüléjitől, én pedig Ipamtól és napamtól, kik úgy szeretnek mint gyermekeket 's segéllenek. Legnagyobb az, hogy Semlyéntől esem messze, hol nyugodalmat nem várhaték.[54]

Szintén 1805-ben kelt az a feljegyzése, amelyben a birtokosztozkodás kapcsán anyjától kapott, és hozzá írt leveleit dolgozta fel. Ebből az látszik, hogy inkább kényszer, mintsem szabad választás volt Széphalom:

> Az én fantaziám után épült a' ház és így enyém! ezt írja Asszonyám a' harag tónusában, a' mellyben ez az egész írás feltéve vagyon. – De avagy az én fantaziám szerint tett rajzolást nem javallotta-e Asszonyám? kellett-e kérnem csak eggy szóval is, hogy ne nagyolja? nem illet-e az ahhoz a' státushoz, a' mellyben én akkor voltam és a' mellyet akkor reméllettem? Miolta a' fogságból haza jöttem, mondotta-e azt nékem Asszonyám ezen íráson kívűl valaha, hogy a' ház enyém? 'S látván, hogy hetedfél esztendei szenvedésem minden reményeimet felforgatta, 's abba a' korba tett, hogy kisebb épülettel is beérhetem magamat, akkor, midőn a' Regmeczi zálogos portió kiment a' kezünkből 's Asszonyám kéntelen vala ház felől gondoskodni, nem azt kivánta-e a' közhaszon, hogy Asszonyám ne új költséggel terhelje az erszényét, hanem ezt építse fel 's szálljon belé? Úgy annak a' summának is vetődött volna haszna, a' mi ezen épületbe tétetett, 's azt a' Capitálist is lehetett volna használni, a' mi a' Regmeczi új házba 's új konyhába verődött. Én ezt akkor is mondottam volna, mikor a' Regmeci ház építéséhez nyult az öcsém, ha tudtam volna, hogy ott ház akar épülni; mert Semlyénbe költözésemmel megmondottam, hogy én, nem magam hagyván oda Regmeczet, hanem Regmeczről eltolattatván, többé a' Széphalmi épületre 's birtokra számot nem tartok.[55]

Még 1814-ben is keserű szájízzel emlékszik vissza Kazinczy:

> az Anyám megszeppene, 's Péchy Imre által kezembe adata eggy Irást, mellyben lakásomat Széphalomra tételi, eggy parányi birtokocskával, melly hozzám eggy egész téli napi távolságra feküdt. Acceptáltam, hozzá tévén hogy reménylem hogy az Anyám ezen elfogadhatatlan propositio elfogadását gyermeki tiszteletem' jeléül fogja venni, és látván hogy úgy el nem élek, meg fogja javítni.[56]

---

[53] *[Kazinczy Ferencz Följegyzései]* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 123. – Részletesebben: Orbán László, *A Maris históriája = Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. Debreczeni Attila, Gönczy Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 451–464.

[54] Kazinczy Szentgyörgyi Józsefnek, Nagykázmér, 1805. szeptember 5. = KazLev. III, 812. lev., 424.

[55] *[Kazinczy Ferencz Följegyzései]* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 145. [Kiem. O. L.]

[56] Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27. = KazLev. XII, 2756. lev., 140–148. Kézirata: MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 43, 11. tétel.

Iris_2017_04.indb 25 2017.12.14. 5:36:12

Kazinczy szabadulása után nem feltétlenül akart Széphalomra költözni. A ház túl nagy, készületlen, romos, évekig juhakolnak használta József öccse, a birtok rendezetlen. De a gazdasági kényszer (nincs hivatal, gazdálkodnia kell valahol), a családi veszekedés után a megbékélés vágya, a családalapítás (a Nagykázméron élő Török család közelsége) és talán egykori álmai Széphalomról összességében ide kényszerítették.

2.3 A gazdasági épületek tervei és valósága

A fennmaradt rajzok szerint a lakóépületből kilépve az udvarra, bal oldalt a külső konyha és egyéb gazdasági épületek, jobb oldalt a magtár, szemben egy falon túl a majorság, vagyis az istállók álltak, illetve álltak volna Kazinczy terve szerint. A lakóház és a gazdasági épületek egy része közös udvarra nyílt. Ez az elrendezés mutatja, hogy a mindennapok része a gazdálkodás, amely legalább olyan fontos, mint a reprezentáció vagy a kényelem.

Az házhoz kapcsolódó gazdasági épületek, az udvar és a majorság mintája az alsóregmeci birtok lehetett. Kazinczy a fogság előtti években az alsóregmeci szülői házban lakott. A birtokról Kazinczy 1794-ben részletes leltárt készített, és lerajzolta a birtokközpont területét és épületeit is.

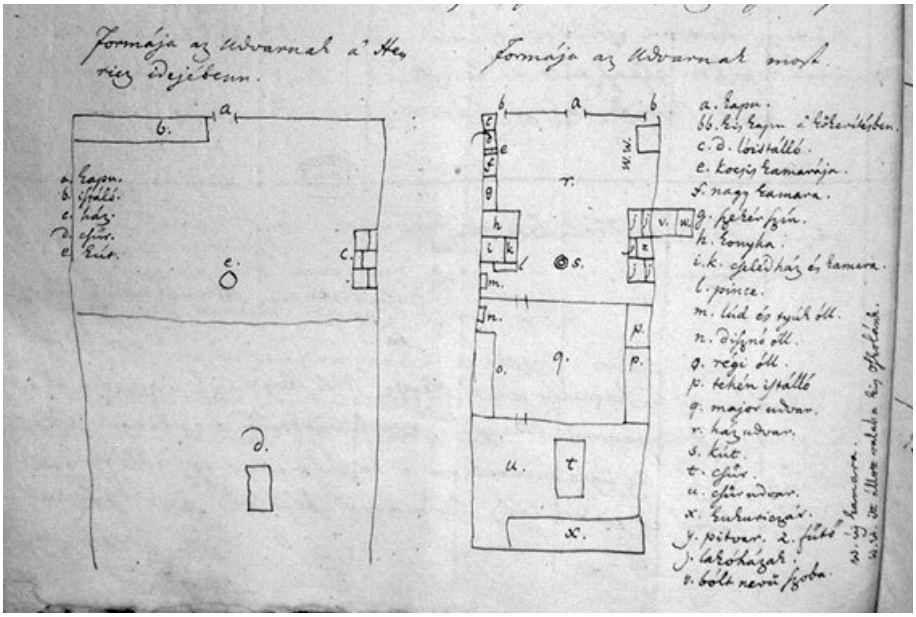

Kazinczy autográf rajza az alsóregmeci épületekről, 1794
MTA KIK Kt., RUI 4r. 261, 309b.

Vessük össze ezt a képet a Kazinczy által készített épülettervrajzzal:

Iris_2017_04.indb 26 2017.12.14. 5:36:12

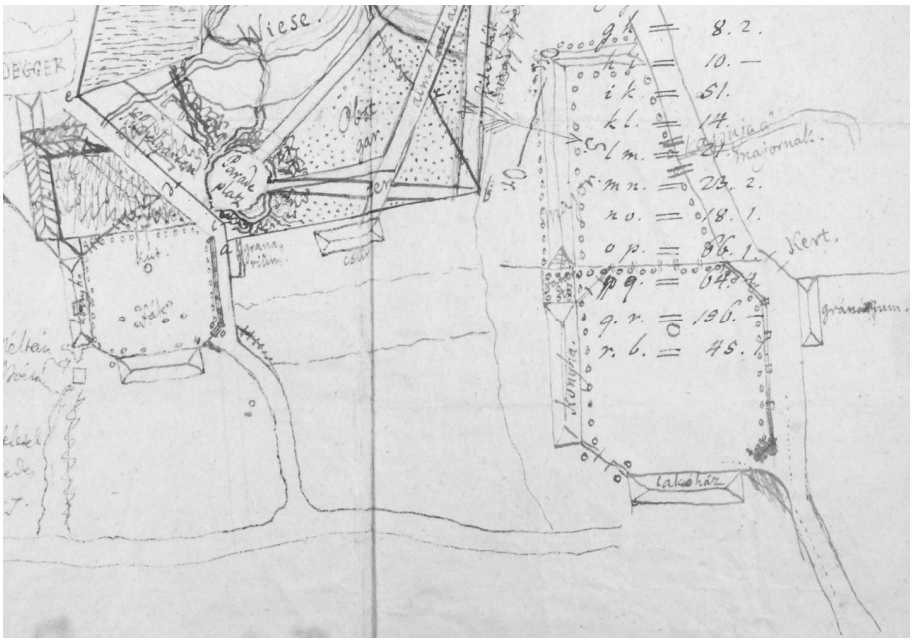

Kazinczy 1. tervrajza, részlet: ház, gazdaság, 1795–1799
MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 121, 5.

A széphalmi tervrajzon alul látható a Sátoraljaújhely–Alsóregmec közötti országút (balról jobbra, délről északra). A bal oldali rajzon jól látható a javítás, eredetileg a major kissé el lett volna forgatva. Jobb oldalt kinagyítva megismétli az udvar és a majorság javított rajzát. (A jobb oldali rajz alatt sötétebb tintával az alsómihályi földmérő írása van.)

A lakóépület és az országút között szántó és/vagy rét található. Az országúttól a bekötő út az udvarra vezet, tehát a lakóépület bejárata az udvarról nyílt, és az országút felől nem volt ajtó (ellenben Jakobey festményével). Az udvar közepén kút van (ennek helye ma is feltárható lenne, hiszen mély és kiépített kút volt), és a terület fákkal vagy bokrokkal van körbeültetve. Az udvaron a lakóháztól balra található a „konyha", amely valójában több funkciójú és tagolt gazdasági épület (ez a *2. tervrajz* és az alsóregmeci minta alapján állítható) és a fáskamra („fatartó"). Jobbra fa- vagy bokorsor és kerítés határolja az udvart, a kerítés túloldalán tovább megy az út, az úton túl a magtár (granarium) és a csűr található, körülötte szántó vagy rét. Az udvar északnyugati (a rajzon jobb felső) sarkán egy kapu vezet át az angolkertbe. Az udvar végében a házzal szemközti kerítésen egy kapu vezet át a majorba. A majorság két oldalán istállók vannak, a negyedik oldalán bizonyára kerítés van, amelyen egy kapu nyílik az útra. Az út túloldalán konyhakert van.

Az alsóregmeci birtokközpont gazdasági épületeinek elrendezése alapvetően azonos a széphalmi tervekkel. A gazdasági szekció egyaránt hármas tagolású:

Iris_2017_04.indb 27 2017.12.14. 5:36:12

1. Udvar: lakóház, középen kút, szélen külső konyha és a hozzátartozó kamrák, „fatartó" (1. terv), cselédház, istálló és szekérszín (2. terv belső házrajz).
2. Major, azaz „marha akol" (2. terv).
3. Csűr, magtár.

A széphalmi gazdasági épületek tervei a korabeli középnemesi mintát követik. Kazinczy egyaránt szánta birtokközpontnak és angolkertnek Széphalmot.

A *2. tervrajz*on olvasható, fentebb idézett 1799-es levél szerint Kazinczy átengedi Józsefnek Széphalmot, ha nem térne vissza a fogságból. Ez valójában formalitás: nincs tényleges birtokában Széphalom, az anyja nem adta ki még az apai örökséget sem (az apai alsóregmeci birtokrészéhez tartozik). És mivel 1795-ben jószágvesztés réme is fenyegette Kazinczyt, nincs is oka változtatni a birtokok tulajdonosi szerkezetén Bossányi Zsuzsannának.[57] Nem tudható, hogy volt-e valódi hatása Kazinczy fogságból tett kéréseinek a birtokra vonatkozóan.

A ház készületlen, a kert rendezetlen: ha Józsi lakóhelyéül választaná, akkor legalább nem romlana az állaga, és Kazinczy szabadulása után visszakérhetné. Hiszen csak akkor adná át, ha nem tér vissza, de mivel határozatlan időre van ítélve, ez bármikor bekövetkezhet. Józsefnek tehát nem érdeke befejezni, lakhatóvá tenni a félig kész épületet. Ezért is használja csak gazdasági épületként, juhhodályként. Az épületek efféle funkcióváltása nem rendkívüli.[58] A befejezetlen ház lakatlanul állt, állapota leromlott, a tervezett gazdasági épületek nem épültek meg, a már kiirtott földeket felszántották, és nem tagolták utakkal, nem ültették be a tervezett növényekkel. Nincs különösebb adatunk arról, hogy a fogság alatt bármit is közölt volna a család Kazinczyval a széphalmi épületről vagy birtokról. Bizonyosnak látszik, hogy Széphalom hasznosítása nem a fogságban lévő Kazinczy vágyai szerint történt. Kazinczy anyja bérbe adta a széphalmi kocsmát, több más közeli ingatlannal együtt Goldgráber Józsefnek. A szerződés szerint 1799. január 1-től 1804. december 31-ig használhatta a bérlő a kocsmát, a malmot, a sör- és pálinkafőzőt. Ezelőtt a jószágokat „ugyan csak arendában Burger Jónás Zsidó" bírta. A bérleti díjat és kamatait Bossányi Zsuzsannának vagy Kazinczy Józsefnek kellett átadni.[59]

A gazdasági épületek Kazinczy idején lassan, de feltehetően az eredeti tervek szerinti helyére épültek meg. Egy 1863-as kéziratos úrbéri térképen látható néhány épület:

---

[57] „Szentandrási Horváth Antal, Zemplén megye másodalispánja már a letartóztatásokat követően utasítást kapott arra, hogy a letartóztatottak vagyonát lefoglalja. Kazinczy tulajdonában nem volt zempléni vagyon, az alispán mindenesetre lefoglalta édesanyja két szőlőjét (Újhelyen és Sárospatakon)." (Ifj. Barta, *i. m.,* 286.)

[58] Egy különös példa erre: az egyik alsóregmeci épület, mielőtt kertészház lett, „tőltőház szolgálatott tett. Sőt IIdik Jósef alatt Templomit is." (Kazinczy 1794-es autográf feljegyzése: MTA KIK Kt., RUI 4r. 261., 307b.)

[59] A szerződés szövegét közli: *Kazinczy Ferenc és családjára vonatkozó iratok, dokumentumok Zemplén vármegye levéltárában,* összegyűjt. Hőgye István, Sátoraljaújhely, 1990 (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek, 30), 9–11.

Iris_2017_04.indb 28 2017.12.14. 5:36:12

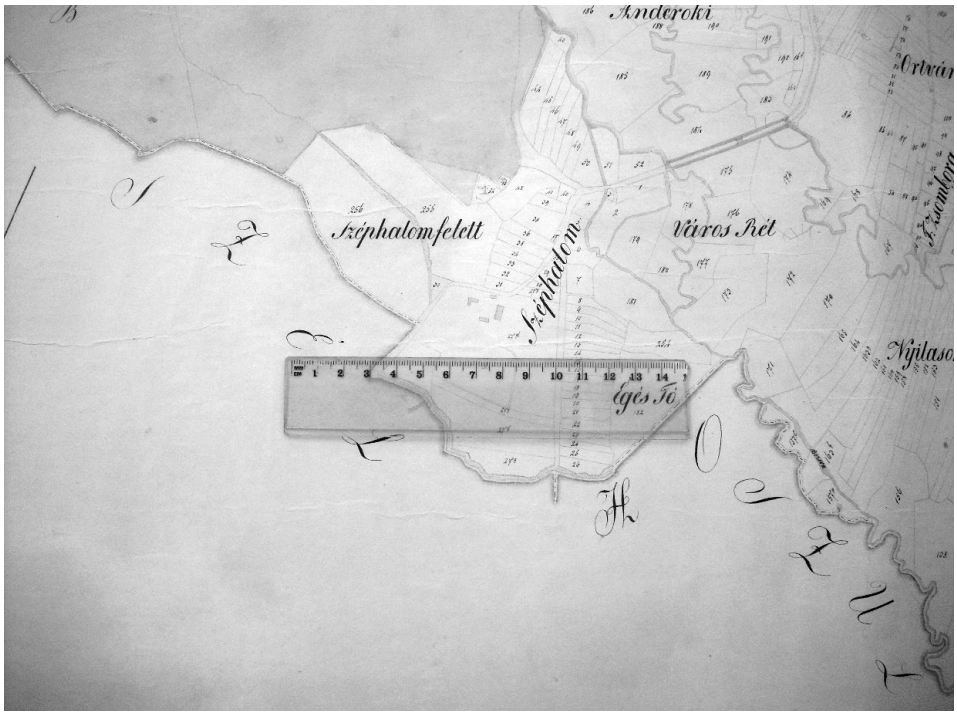

Az 1863-as úrbéri térkép részlete
A térkép jelzete: MNL Sátoraljaújhely, U. 3.

A rajzon beazonosítható Kazinczy lakóháza: az országúthoz legközelebbi épület. E térképen a melléképületek a terveknek megfelelően az udvar két oldalán (tervekben: konyha és magtár), illetve szemközt (tervekben: istálló) láthatóak. Utóbbi L alakú épület szárnya a tervekhez képest a másik oldalon van. Nincs adatunk arra, hogy vajon Kazinczy korabeliek-e ezek az épületek, vagy a halála óta eltelt 30 évben készültek-e. De mivel Kazinczy halála után egyre inkább leromlott a birtok általános állapota, nem valószínű, hogy új gazdasági épületeket emeltek volna a haszonbérlők. Az épületek közül ma már csak a kertészház áll: ez a többször felújított épület tehát 1863-ban már létezett.

Kazinczy gazdasági épületeiről a szöveges emlékekben az alábbiakat találtuk: 1806-ban „elkészült az istálóm", „1808-ban a' tyúkól épűlt. Ősszel pedig a' konyha", „tulajdon embereimmel építettem 1810. azt a' cselédházat, melly Udvarom mellett túl az úton áll".[60] 1814-ben azt írta Kazinczy, hogy „ez idén HAT épűletet építettem. Konyhát, csűrt, conventionista házat, pályinkaházat, ólakat".[61]

[60] Kazinczy, *Széphalom és házi dólgaim* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 158–160.

[61] Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27. = KazLev. XII, 2756. lev., 140–148, Kézirata: MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 43., 11. tétel.

Iris_2017_04.indb 29 2017.12.14. 5:36:12

Az 1901-es kataszteri térképen több, részben a mai telekhatáron kívül eső melléképületeket láthatunk, amelyek az 1863-as úrbéri térképen még nem szerepelnek. Ezek ma is állnak, illetve ebben az évben bontják el őket.

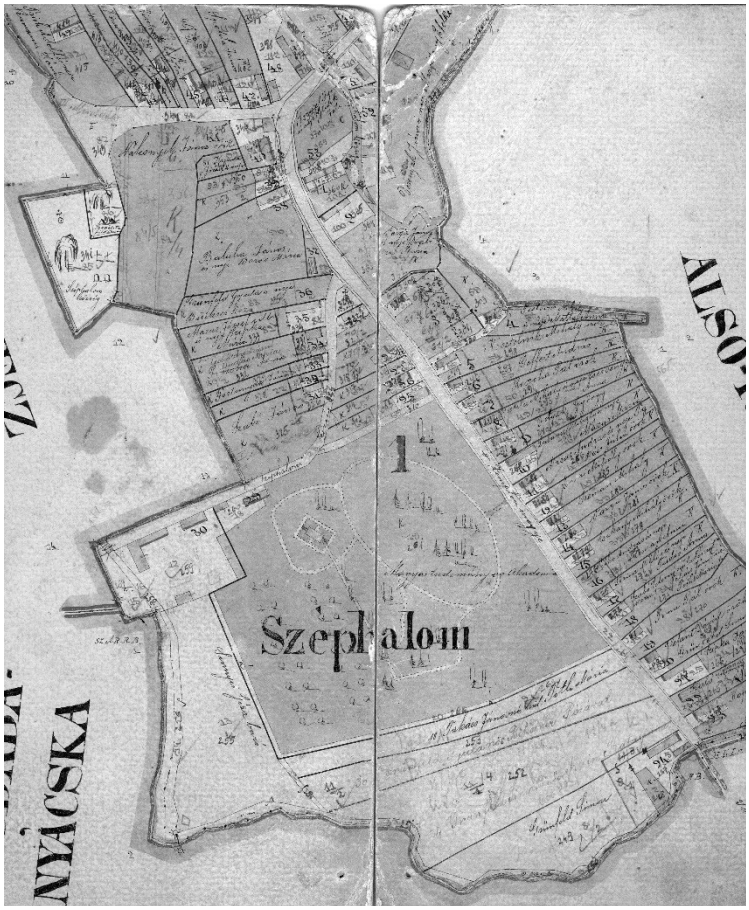

Széphalom kéziratos úrbéri térképe, 1901
Borsod-Abaúj- Zemplén Megyei Levéltár[62]

1863-ból szöveges magyarázatot is ismerünk a változásra:

> Most a háztól észak-nyugat felé építtetett egy csinos kertészlak, azon kertész számára, ki a házra, a síremlékre, s a kertre felügyelend, és a netaláni látogatóknak a szobákat megnyitja. A háztól nyugat felé az egész terjedelmes belsőségnek egész hosszából elhasitva leend a gazdasági udvar és kert, minden szükséges gazdatiszt lakával, cselédek lakaival,

[62] Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár: http://www.bazleveltar.hu/news.php?extend.38.2 [letöltve: 2017-07- 02].

Iris_2017_04.indb 30 2017.12.14. 5:36:13

istálókkal, juhakollal és csűrrel, melyek kis részben megujittattak s áttétettek, legnagyobb részben azonban újból állíttattak, nagy részt a lerombolt falak köveiből.[63]

Tehát a kertészlak 1863-ban vagy az ez előtti években épült; a gazdasági épületek kisebb része megmaradhatott, nagyobb részét 1863 után építtette az Akadémia: részben a széphalmi ház köveiből.

3. A kert

3.1. Az angolkert terve

1790-ben a széphalmi birtok központja irtatlan bozótos és erdő volt. Az eddig feltöretlen területek művelésbe vonása gazdaságilag is indokolt volt, mivel 1787–1789-ben:

> [a'] háború Belgrád körül folyván, a' terméseknek becse lett, 's akkor kezdék az emberek a' haszontalan cserjék' irtogatását. Pénz II. Józsefnek bölcs igazgatása által sok volt az országban, 's így minden gyarapodott, 's a' földmívelő hasznot remélhetvén, neki feküdt a' gazdálkodásnak.[64]

A két tervrajzon nem a meglévő, hanem a tervezett növényzet található, hiszen Kazinczy leírásai szerint elvadult bozótos, fás terület volt 1790-ben és 1794-ig csak a növényzet irtása történt meg. A kert területének jelentős részét mezőgazdasági termelésre fogta volna be Kazinczy: kukoricás, konyhakert, gyümölcsös, szőlő, rét és erdő található a rajzon. A kert egy kisebb részén lett volna pázsit, de az erdő előtti dombocskán egy pagodaszerű épület rajza látható. E kerti lak előtt lévő és szabad kilátást biztosító rét és az odavezető kanyargós (Kazinczy szavával: csavargó) út, az erdő és a gyümölcsös között a hegyekre tekintő nyílás, a háttérben lévő fás terület (a rajzon néhány nagyobb fa is látható), továbbá a kert többi sugarasan elrendezett útja összességében angolkertet sejtet. A kert tudatos megtervezését jelzi, hogy az épület jobb felső sarkából, ahol Kazinczy dolgozója volt, egyenes vonal húzható a kerti lakhoz, úgy, hogy a kilátást nem akadályozza semmi. Az udvar sarkán lévő kapun ('c'-vel jelölve), a pázsiton és a réten keresztül néz egymásra a két épület.

Az országútról a mezőn átvezető út nem egyenesen ment a ház frontjához, hanem bekanyarodott az udvarra, ugyanis az udvarról nyílt a bejárat. Ez az elrendezés elsősorban gazdaságilag értelmezhető, de rokonítható azon tájkertekkel is, amelyeknél „a szabadmezők közvetlenül az urasági épületnél végződtek, amelyhez széles, lapos kanyarokat leíró kocsiutak vezettek".[65]

Kazinczy kéziratos feljegyzései között megtalálható a család alsóregmeci birtokközpontjának 1794-es rajza. Az alsóregmeci kert területe az észszerű gazdálkodás

---

[63] Matolay 1863, 210. (Kiem. O. L.)

[64] Kazinczy autográf feljegyzése a zempléni levéltári munkája során a Szirmay–Kazinczy-féle históriai iratokhoz készített *Mutató*ban (katalógusban). (MNL Sátoraljaújhely, IV–A. 1000/b, bejegyzés a Fasc. 153. No. 350. sz. tételhez. Közli: Hőgye, *i. m.,* 82.)

[65] Lásd a Brown kerttervezési szabályrendszerét bemutató fejezetet Granasztói Olga tanulmányában.

Iris_2017_04.indb 31 2017.12.14. 5:36:13

jegyében van hasznosítva. Egyetlen egy gazdaságilag haszontalan díszítőelemet találunk a rajzon: négy zöldséges ágyás „köztt tőltött hant és a' közepébenn egy nyírt gyalogfenyő illy formán: [rajz]".

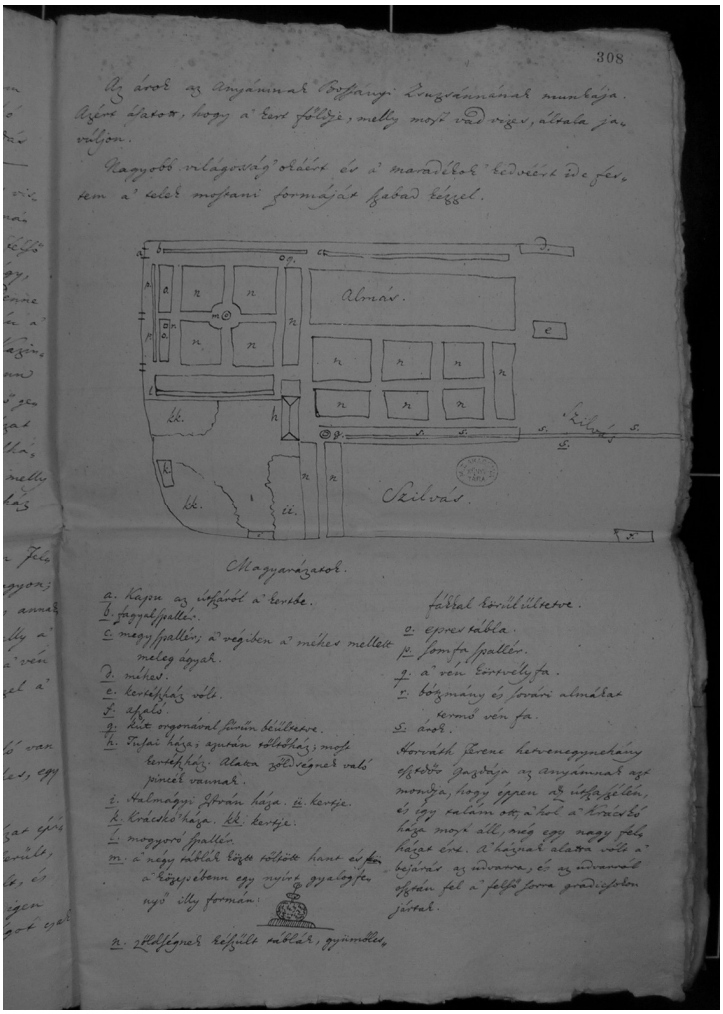

MTA KIK Kt., RUI, 4r 261, 308a

Kazinczy tervrajzai e szigorú gazdálkodásra kényszerülő középbirtokosi környezetben minőségi különbséget jelentenek. A fogság előtti időszakból szórványosan fennmaradt adatok jelzik, hogy Kazinczy a terveiben szereplő angolkertet valóban létre akarta hozni. A cserjés-fás területeket irtatta, és igyekezett növényeket is beszerezni. Kazinczy talán még reménykedett egy jól fizető hivatalban, legalábbis anyját ezzel biztatta. Barátja és alkalmazottja, Aszalay János levele szerint: „A' Te[kin]t[e]tes Asszony miólta el ment a' Te[kin]t[e]tes Úr, mindíg kedvetlen, szomorú, ki vevén azt a' napot,

Iris_2017_04.indb 32 2017.12.14. 5:36:13

a' mikor a' Te[kin]t[e]tes Úr a' Secretariusság felől írt. Ekkor tökélletes öröme vólt." Ugyanitt írta Aszalay, hogy eperfát fog beszerezni. (Ez talán nem is a széphalmi kertbe került, hiszen az 1795. március 11-i levél szerint nincs eperfa Széphalmon.) Ugyancsak Aszalay írta, talán már Széphalomra gondolva:

> A' Magot még sem vetettem-el, mert a' föld annyira nedves még, hogy a' kertész nem dolgozhat. Gálszécsbe egynehány Eperfát igértek, 's az innepbe el is küld érettek a' Te[kin]t[e]tes Asszony. Szivesen adják.[66]

1794. november 6-án Aszalay már angolkertbe vagy díszkertbe illő növények beszerzéséről számolt be:

> A' jövő héten esendő vásár' alkalmatosságával Fried ur által fog venni egy ferschlángot, mellyben e' következendő kerti dolgok lesznek zárva.
>
> Eleagnus angustifolia. Két gyökeres galy. Tavaszi Józsefi vásárkor leszúrni való galyakat is igér a' botanicus kertész
>
> Cytisus laburnum; most ebből csak magot küld, de tavaszszal galyakat is, a' midőn nem lesz ártalmas lenyesése.
>
> Morus fája egyetlen egy van, minden ifjak nélkűl. Magvat nem hoz soha. Tavaszszal próbára küld akar ötven galyat. Én csak leveleket küldöttem ebből, melly már, reménylem, kezénél van a' Tek. Urnak. Ezeken kivűl magától a' kertész még ezeket igérte:
>
> Licaeum Europaeumból gyökeres galyat kűld most.
>
> Sambucus racemosa vagy veres gyümöltsöt hozó bodzafa. Nevezetes az Anglus kertekben. Tavaszszal kűld.
>
> Tamerix Gallica, most 1 gyökerest, tavasszal gallyakat eleget.
>
> Hibiscus Syriacus. Kék és fejér virágot hoz, és azt mindjárt második esztendőben. Edénybe van űltetve, hogy a' téli hidegtől megőriztessék. Ritka fátska. Most magot kűld.
>
> Asclepias fructicosa. Mag után nő. Most kűld magot. Selymet terem. Mustra lesz belőle a' Ferschlágban. Tavasszal űltetődik Edénybe. Télben olly szobában áll, melly nem fűl. A' nagy hideg, a' nagy meleg ellensége.
>
> […]
>
> A' Báró Orczy László kertjébe kétszer vóltam már ki, de ki kell mennem vagy hatszor, ha esmerni akarom azt. A' Plánumot megigérte a' kertész, de minthogy kezénél nincs, most azt nem kűldhetem. Azon leszek, hogy a' vásárkor azt is megküldjem.
>
> […]
>
> A' király rabjai ma, vagy holnap hozatnak Budára, azt hallani. A' kir. Tábla fogja őket meg itélni.[67]

Ez a levél bizonyítja, hogy 1794 őszén Kazinczy valóban angolkertet vagy angolkertre emlékeztető részeket kívánt létrehozni Széphalmon. Pár héttel később Kazinczyt is elfogták. A tavaszra ígért beszerzésekből semmi sem lett, hiszen Aszalayt is letartóztatták 1795 márciusában és 3 évre ítélték. Ő a grazi börtönben halt meg.

---

[66] Aszalay János Kazinczynak, Alsóregmec, 1792. április 1. = KazLev. II, 399. lev., 256.

[67] Aszalay János Kazinczynak, Pest, 1794. november 6. = KazLev. II, 456. lev., 388–389.

Iris_2017_04.indb 33 2017.12.14. 5:36:13

3.2. A széphalmi kert valósága

1790-ben a széphalmi ház helyén elvadult bozótos, cserjés volt, egy 1814-es levél szerint: „házat építeték Széphalmon eggy akkor tüskékkel benőtt tetőn".[68] Ennek ellenére Kazinczy a kertje tervezésekor joggal reménykedett a sikeres megvalósításban is.

Fogsága idején a birtok tervezgetésekor „sok kedves órákat is csinálnék vele magamnak."[69] A család teljesíti Kazinczy kérését, elkészítteti a birtok felmérését, eljuttatja Kazinczyhoz a tervrajzot. Azonban Kazinczy Széphalomra vonatkozó terveit, levélbeli kéréseit legfeljebb csak a fogság elején teljesítik, legalább is a szabadulásakor tapasztaltak szerint.

Néhány adat a fogság idejéből, amelyből Kazinczy kérései, tervei láthatóak: Kazinczy anyja és öccse, József 1795. március 11-én közös levelet írt a budai fogságba. József beszámolt eperfa- és „holmi különös jövesü magok" Regmecre érkezéséről, továbbá mórabóra (mirabella szilva) oltóágak beszerzéséről is. Nem írt azonban arról, hogy e növényeket hová tervezték ültetni, ahogy arról sem írt, hogy a Kazinczy milyen fákat hozatott, és hová:

> Váradról hoztam vagy három latnyi Eperfa magot már most alíg hiszem hogy a föld fagya ki mennyen, hogy el vetetthessem. Kassárol is igért Doctor Vitzay Ur holmi különös jövesü magokat a többi között ollyan termésnek a magvát is mint a tyúk tojás, van fejér is osztán ollyan Barnás is mintha kék vólna Lasztomérbúl pedig Morabene gallyakért fogok küldeni ott van egy igen szép Morabene szilva fa, hanem azok a fák a mellyeket Bátyám Uram hozatott még sem érkeztek meg.[70]

Kazinczy válaszlevelében részletezi kéréseit:

> Az öcsémet még arra kérem, hogy múlván a' föld' fagya, azokat a' fákat, a' mellyeket elfogattatásom előtt a' kert' útjaira temettettem-el, ültettesse egy sorban valami olly helyre, a' hol a' főld már mívelve vólt; egy sorban azért hogy kiszabadúlván (a' mit bizonyosan reménylhetünk) könnyen lehessen kiásattatnom, és másuvá ültettnem; – mívelt földbe pedig azért, mert az újonnan feltört főldbe a' fa nehezebben ver gyökeret. Legjobb volna, ha oda ültettné, a' hol a' sambucus rubra mellett tavaly a' virágok állottak. – Az ősszel űltetett eper mellett rhus toxicodendron is van eltemetve egy hellyt, azokat is el kell űltetni. – Viczaynak azt izenem, hogy míg a' fák ki nem pattogzanak, eleagnus angustifoliából szurdaljon-le annyi jövéseket, hogy belőle nékem is adhasson. András Bátyám uramat pedig, a' leghívebb háladatosság mellett tisztelvén, kérem, méltóztassék számomra meggyet óltattatni.
>
> Parancsoljon Asszonyám Tímár János Gazdámnak, (ha megmaradt) hogy a' vetésemre, kertemre jó gondot viseljen; a' mint kijegyzettem, és a' karókat már leveretni elkezdették,

---

[68] Kazinczy Horváth Ádámnak, Széphalom, 1814. október 27. = KazLev. XII, 2756. lev., 140–148. Kézirata: MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 43., 11. tétel.

[69] Kazinczy öccsének, Kazinczy Józsefnek, Buda, 1795. augusztus 17. = KazLev. XXII, 5421. lev., 34–35.

[70] Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsanna és Kazinczy József – Kazinczy Ferencnek Alsóregmec, 1795. március 11. – A szöveget az eredeti kéziratból idézzük: MTA KIK Kt., M. Ir. Lev. 4r. 183., 3. tétel. (A levélrészlet eddigi megjelenése: KazLev. II, *Előszó,* XXII., a teljes levél hamarosan megjelenik az ItK-ban, lásd a 45. lábjegyzetet.)

Iris_2017_04.indb 34 2017.12.14. 5:36:13

könnyű sövényt fonattasson (erre a' gazt a' patak szélén lévő 's rétnek készített cserjében vágják; az öcsém kimutatja) 's hogy a' pinczémnek baja ne legyen, vigyázzon.[71]

Ugyanezen a nyáron így érdeklődött leendő gazdaságáról: „– a' fenyőfák közzűl hány él, és a' kajszín baraczk és zwergli körtvély megfogamzott-é? […] Az őszi ortásomnak tudom használt a' nagy hideg 's ideji eső."[72] Az első megjegyzés talán Széphalomra vonatkozik, talán Regmecre, a második bizonyosan Széphalomra, hiszen erdőirtásról[73] és saját birtokról írt.

Kazinczy a fogságból Alsóregmecre küldi az oltóágakat és magokat, eszerint Széphalmon még nincs oltásra alkalmas alany. Széphalmon két akácfa van (ez látszik a tervrajzokon is), továbbá mandulafa ültetésére is megkérte korábban öccsét, Józsefet. Az akácfákat bizonyára Kazinczy ültette/ültettette, erre utal a birtokos személyrag, a fák tehát fiatalok, ezért is aggódhat megmaradásuk miatt:

Ha melegebb lessz az idő, Viczay postán kap egy skatulyácskát, benne körtvély ágak lesznek óltani, 's baraczk és virág 's csemete magok. Az óltó gallyakat nagy gonddal óltassd el Regmeczen a' kertbe. Szebb gyümölcsöt nem is képzelhetni, 's megérdemli ezt a' gondoskodást. Vigasztalhatatlan volnék, ha hasztalan volna küldésem. A' baraczk igen szép és jó. Eggyiket Jancsival és Úzával ettem meg, 's akarom hogy azt Fanny szurja-be egy virágcsuporba, 's úgy vidd Regmeczre, megírván nekem, hogy Fanny szúrta-be. A' megjegyzetteket pedig az anyja fogja elültetni, és az is Regmeczre megyen. A' Fanny magvára egy F. az anyjáéra egy C. lessz téve, 's kérlek el ne téveszd. A' többit kérd Asszonyámat hogy Assz[onyá]m nyomja földbe. – Ha a' csuprok Regmeczre érnek, a' magokat a' földdel markold-ki, 's úgy ültessd el mindjárt oda, a' hol nekik örökre szállani kell, az az a' táblák' széleibe, mert ha csuporba maradnának az első esztendőbe sem fognának jól nőni. – A' Széphalmi ház előtt való két ákáczomra nagy gondod legyen, 's írd meg ha élnek é? – Mondolát ültettél e?[74]

Szabadulásakor azonban egy megváltozott világba került. Az angolkert szitokszóvá vált Kazinczy családja előtt, egy érv volt Kazinczy ellen: gazdálkodásra alkalmatlan az, aki angolkertet tervez. Egy 1806-ra vonatkozó 1828–1829-es emlékezés szerint: „[…] magam űltetém kertemet, magam oltottam fáimat; míg lakásomat oda nem vevém, addig ott eggy galagonyánál egyéb nem volt. Vendégem többére ott talált, sáros kezekkel."[75]

---

[71] Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Buda, 1795. március 11. = Kazinczy, *Fogságom* 2011, 156–157. A Kazinczy család kertjeinek egy beszállítója Kazinczy barátja, a kassai orvos Viczay József volt, aki a kassai szabadkőműves páholy egyik alapítója és helyettes főmestereként Kazinczy páholytársa volt.

[72] Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Buda, 1795. július 29. = Kazinczy, *Fogságom* 2011, 180.

[73] *Ortás* (táj.): egy erdő fáinak tövestől való kiásása, erdőirtás.

[74] Kazinczy Ferenc anyjához, Kazinczy Józsefné Bossányi Zsuzsannához, Brünn, 1798. január 10. = Kazinczy, *Fogságom* 2011, 185.

[75] Kazinczy, *Pályám emlékezete [II.]* = Kazinczy, *Pályám* 2009, 557.

Iris_2017_04.indb 35 2017.12.14. 5:36:13

3.3. Angolkert helyett Emlék-kert

Kazinczy egy 1816-ban kelt levelében így jellemezte *Az én életem…* című autobiographiáját: „Ez a' munka egészen Anglus kert. Eggy szép az az interessans scénától a' másikig viszem az olvasót téveszgető útakon, úgy hogy soha se tudhassa, mi fog következni. […] A' humor, a' csintalanság, a' víg, a' szomoru, a' didacticus partiák szépen váltják fel benne egymást".[76] Az emlékezés és a tér összefonódó metaforái meghatározó elemei Kazinczy önéletírásainak. Az emlékező akkor tudja legsikeresebben felidézni az emlékeit, ha képzeletben újra bejárja az emlékezés tereit. Ha egy helyen nevezetes eseményekhez vagy személyekhez kötődő tárgyak, emlékművek vagy fák helyezkednek el, akkor azok emlékezeti hívószavakként működnek. Segítségükkel felidézhetők az egykor volt történetek, események. Kazinczy emlékezetkertként szemlélt önéletírásai ilyen – filológiailag adatolható – hívószavak köré felépülő történetekből, emléksorokból állnak. És bizonyos, hogy Kazinczy kertjében a lánya síremléke és az elültetett növények mind-mind jelentős emlékezeti támpontok is egyben.

Kazinczy kertjében talán minden részletnek emlékekkel teljes jelentése, története volt. Egy nagyléptékű, nagy költséggel létrehozott kert megvalósítása eltávolodik a tulajdonos személyiségétől, amikor közreműködik egy profi kivitelező és a növényeket nagy tételben szerzik be. Cserey Farkas írta: „Kettőztetet igyekezettel dolgozom Botanicus kertemnek fel álitásába, és az idén kül földrül nehány száz plantát kapván magul, le irhatatlan örömömre szépen kelnek azok […]. Remélem, nagy segittségemre lészen czélomnak el érhetésibe Wildenow, kire van most bizva a Berlini királyi Botanicus kertnek directioja, és a kivel ugy is szövettségbe lévén – reménlem, hathatós Segédem lészen."[77]

Egybefüggő nagy területen kialakított költséges angolkert helyett „interessans scénák"-ból [érdekes jelenetekből], azaz személyes emlékek részleteiből rakható össze Kazinczy egykori kertje. Egy-egy növény egy-egy emberre, eseményre emlékeztet:

> Mondjad a' Mélt. Grófnénak, kérlek alázatosan, hogy a' két Robinia tele volt rakva veres ákácz fürtökkel. Dísze volt kertemnek, 's nekem a' kegyes Adó miatt nagy kevélységem. 26 anyaméhem volt; már 18 rajom van; Zseni azt kívánta, hogy az eggyik raj Virginia nevét kapja, 's a' szomszédja Eugéniát. Kedvét töltém, 's a' kettő mellé Aurélia, Marcella és Emilia jött.[78]

> Grófnédtól ajándékba vett fáid élnek, a' veres ákácz másodszor virít, a' Platanus, későn bár, kizöldűlt.[79]

> A' két ákácz meg fogamzott, a' Nagy Urtól 1811ben hozott rózsám él és bimbózik. Sok gyöngyvirágom kiveszett.[80]

---

[76] Kazinczy Kölcsey Ferenchez, Széphalom, 1816. május 22. = KazLev. XIV, 3219. lev., 210.

[77] Kazinczy Kölcsey Ferenchez, Széphalom, 1816. május 22. = KazLev. V, 1115. lev., 26.

[78] Kazinczy Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1822. június 18. = KazLev. XVIII, 4088. lev., 92.

[79] Kazinczy Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1822. július 22. = KazLev. XVIII , 4097. lev., 112.

[80] Kazinczy Fazekas Istvánnak, [Széphalom], 1813. június 17. = KazLev. X, 2458. lev., 420.

Iris_2017_04.indb 36 2017.12.14. 5:36:13

Ez azt is jelenti, hogy Kazinczy ültetései véletlenszerűek, hiszen a dísznövényeket nagyrészt ajándékba kapta.

Nincs adatunk arról, hogy Széphalmon lett volna fabérmálás – egy név fába vése – vagy faültetés egy nevezetes vendég tiszteletére, emlékére. Lehet, hogy nem volt erre alkalmas nagyságú és minőségű fa. Hiszen Kazinczynak hajlandósága bizonyára volt, és erre méltó vendég is bizonyára érkezett.[81] A fogság előtti tervrajzokon csak két, még karózásra szoruló akácfa van berajzolva.

Széphalom képi ábrázolásain sem szerepelnek nagyobb fák, és a 19. századi emlékezők sem említenek tekintélyes fákat.[82] Az 1901-es úrbéri térkép részletesebben ábrázolta a területet, az épületeket és fákat is berajzolta, itt sem látni ma már nem ismert nagyobb, különálló fát.[83] Egy 1975-ben kelt erdészeti jegyzőkönyv szerint van „néhány 200 évnél idősebb KTT [kocsánytalan tölgy] egyed". Bizonyára a sírkerttől a déli kijárat felé vezető tölgysor egyedeiről van szó. De a fák életkorában biztosan téved, hiszen megemlítette volna Kazinczy, ha a birtok kijelölése idején lettek volna 20–30 éves tölgyfák a kert mai területén. Ugyancsak itt olvasható, hogy a „szájhagyomány szerint a sirok mellett most is élő 160–180 éves kocsányostölgy egyedeket annak-idején maga Kazinczy Ferenc ültette".[84] Erre sincs adatunk: Kazinczy gyertyánokat ültetett a sír köré, de az 1859-es ünnepélyen már nem volt tekintélyes fa a sírkert környékén.

Kazinczy kertje inkább a virágoké volt, mintsem a fáké. Halála előtt néhány nappal Sophie felvetette mindkettejük közeli halálának lehetőségét. Erre Kazinczy, „[a] jóságos ember maga elé révedt, szót sem szólt, virágait nézegette".[85] Később a még gyermek Kazinczy Lajos így írt nővérének, második Iphigeniának: „Kedves Fizsim, igen szépek a kerteink, a Papa ablaka alatt egy szép virágos háromszegletű kertecske van. A falon az ablak felett egy szép szőlőlugas nyúlik fel. Meg nem ösmerné [?], oly változások történtek; megérdemli a Széphalom nevezetet."[86]

---

[81] A „fabérmálás" a kor bevett szokása volt, egyfajta emlékművé szentelték a kert fáit a vendég monogramjának bevésésével; lásd Kazinczy pannonhalmi útleírását: *Kazinczy' útja Pannonhalmára, Esztergomba, Váczra* = Kazinczy Ferenc, *Magyarországi utak*, s. a. r. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (Kazinczy Ferenc Művei: Első osztály: Eredeti művek), 144.

[82] Lásd a Vasárnapi Újság 1860-as, 1863-as beszámolóit: Matolay Viktor: *Kazinczy-ünnepély Széphalmon (1859. dec. 30.)*, Vasárnapi Újság, 1860. január 8. (továbbiakban: Matolay 1863), 16–20.

[83] Lásd 61. jegyzet.

[84] A erdészeti felmérés jegyzőkönyve a Magyar Nyelv Múzeumában található.

[85] *Kazinczy Ferencné Török Sophie levelezése*, s. a. r. V. Busa Margit, Győr, 1986 (továbbiakban: *Török Sophie levelezése*), 32.

[86] A levél 1833 körül kelt, idézi: Pásztor Emil, *A tizenötödik aradi vértanú*, Bp., 1979, 19–20.

Iris_2017_04.indb 37 2017.12.14. 5:36:13

4. A temető

4.1. Phigie-emlékhely és a sírkert[87]

Az első sír Kazinczy és Sophie első gyermekének sírja. 1806. augusztus 18-án, egyéves és tíznapos korában halt meg Kazinczy Iphigénie, akit Phigie vagy Fizsi néven becéztek a szülei. A temetés augusztus 21-én volt Széphalmon. Kazinczy alig több mint két hónapja, június 10-én költözött Széphalomra, de felesége és gyermeke még Nagykázmérban maradt. A gyermek a katolikus Török család kúriájában halt meg. Ezért jelentőségteljes, hogy Kazinczy felszenteltette a széphalmi kert egy részét, és sírkertet alakított ki:

> Megholt 18d. Aug. Kázmértt. – Még akkor nap írtam a' Kassai Püspöknek, hogy kertemnek azt az eggy nyomát, a' hová a' gyermek temettetni fog, engedje felszenteltetni, 's megengedte. Ott fekszik, itt Széphalmon, sírban, nem kriptában. Jobbja 's balja mellett én és Sophie fogunk fekünni. Harang és ének nélkűl tettük földbe. A' Plebánus csak halkal végzette-el a' mit tőle tiszte kívánt.[88]

Kazinczy református, Sophie katolikus, a fiaik reformátusok, a lányaik katolikusok voltak. A katolikus pap által felszentelt sírhelyet közös családi sírnak szánta Kazinczy, és ez akaratának megfelelően így is lett. A vegyes felekezetű család így egy közös nyughelyre kerülhetett.

A Kazinczy-sírban tehát középen nyugszik Iphigenia, jobbja mellett Kazinczy, balja mellett Sophie.[89] A mai sírkövön nincs rajta Iphigenia neve. A sírkövön rosszul van felírva Kazinczy halálozási dátuma és Sophie neve is: a 'Zsófia' névalakot ugyanis nem használták.

A fenti idézet megadja, hogy a házaspár melyik oldalon nyugszik. Ehhez azonban tudni kell, hogy az elhunytak fejjel az egykori kúria, a mai emlékcsarnok felé vannak eltemetve. A síremlékeket ugyanis áthelyezték a sír túloldalára.[90] Talán a gazdasági épületekkel körbevett lakóház képe ad magyarázatot arra, hogy miért temetkeztek „fordítva" (fejjel a ház felé) a sírkertben. Noha Kazinczy azt írta, hogy rálát a dolgozószoba ablakából Fizsi sírjára, arra is találunk adatot, hogy éppen egy melléképület zavarta

---

[87] Lásd e folyóiratszámban Granasztói Olga tanulmányát, különösen *A szabadkőművesség hatása* című fejezetet a szabadkőművesség emlékezetkultuszáról és ennek hatásáról a (sír)emlékművek létrehozására.

[88] Kazinczy Kis Jánosnak, Széphalom, 1806. augusztus 24. = KazLev. IV, 978. lev., 277. [Kiem. O. L.]

[89] A Kazinczy Lajos nevében Becske Bálint által megírt családi emlékezés szerint: „Az a Báró Szepesy kisaszszony, akinél elhalt, engemet [Kazinczy Lajost] igen szívesen látott, és nekem azt az ajánlatot tette, hogy a temetést Ő fogja elvégeztetni, de megboldogult anyám nekem mindig azt írta, hogy ha meghal, vitessem Széphalomra, és úgy temettessem oda, amint azt az én atyám még életében meghagyta. Egyik oldalán a kis Iphigeniának ő és a másikon az anyám feküdjenek." (A fiktív naplót idézi Pásztor Emil, *Adatok Kazinczy Ferencné Török Zsófia haláláról,* ItK, 79(1975), 2. sz., 194. – A napló szerzőségét ugyanő tisztázza a már idézett művében: Pásztor 1979, 29.)

[90] Erről lásd még az emlékoszlopot bemutató fejezetet.

Iris_2017_04.indb 38 2017.12.14. 5:36:13

a kilátást a háztól a sírokig.[91] A ház közvetlen környezetében gazdasági épületek, ólak voltak, csak az országúti oldalon maradt szabadon a kilátás.[92] Vagyis nem volt olyan zavartalan összeköttetésben a sírkert és a ház, mint ma a sírkert és a ház helyén álló Emlékcsarnok. Az emlékoszlopot pedig éppen azért helyezték át a sír emlékcsarnok felőli oldaláról, hogy szebb legyen a rálátás. Kazinczy és Sophie egész életére kiható tragédia volt az első gyermek elvesztése. A gyermek sírjának elfelejtése a „hálás utókor" legnagyobb vétsége.

Jakobey Károly két festménye közül a sírt is ábrázoló képén jól látható még a kőkereszt; a ház felől nézve a sorrend: emlékoszlop, kőkereszt, sír.[93] A kereszt katolikus elhunytat jelöl, de nincs megbízható adatunk arra, hogy Fizsire, Sophie-ra vagy mindkettőjükre emlékeztetett-e. A sírkő felirata – ha volt egyáltalán – lekopott. Becske Bálint szerint Fizsit és Sophie-t egyaránt jelölte a síremlék, Dankó Imre 1956-ban Sophie sírkövének vélte, míg Pásztor Emil 1979-ben Fizsi keresztjének.[94] Dankó szerint „[a] régi sírkő előtt félig földbesüllyedve áll Kazinczy Ferencné külön sírköve, egy kereszt". E megjegyzésből nem világos, hogy az emlékoszlop (régi sírkő) mögött, a mai helyén, vagy tényleg előtte a sír felett volt-e a kő. Megjegyzendő, hogy eszerint 1956-ban még megvolt a kereszt a sírkövön, amely azóta letört és elveszett.[95] A sírkövet feltehetően 1886-ban, az emlékoszlop áthelyezésekor és a kovácsoltvas kerítés készítésekor mozdították el a helyéről.[96]

A kőkereszt ma az emlékoszlop mögötti fánál félig földbe süllyedve, csonkán áll. 1983-ban a megrongálódott kereszt elé egy újat helyeztek el, ám ekkor sem került Fizsire emlékeztető jel a sírra.[97] A Kazinczy-házaspár közös széphalmi életének kezdő és végpontja ez a sírhely.[98] Kazinczy a gyász hatására elmenekült otthonról: „Leányom halálán támadt bánatom elvert innen hazulról. Szepesbe szaladtam fel, 's […] láttam Hotkóczot, mellynek tündéri fekvését 's Anglus bújkálójit olly közönségesen csudálják."[99] Kazinczy ezen útján írta meg Fizsit gyászoló, *Eggy gyermek' sírkövére* című

---

[91] Egy 1863-as leírás szerint a „gazdasági épületek némi maradványai részben a ház és a sir közt, más részben is a házhoz igen közel, czélszerütlenül voltak helyezve." (Matolay 1863, 210.)

[92] Lásd Jakobey Károly 1859-es festményeit (*A Szép és a Jó: Kazinczy és a művészetek: Kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban* (katalógus), szerk. Kovács Ida, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2010, [továbbiakban: PIM Katalógus 2010] 167.) és a Vasárnapi Újság 1860-as cikkét (Matolay 1860.)

[93] PIM Katalógus 2010, 167.

[94] Pásztor 1979, 9. – Becske Bálintot is Kováts Dániel idézi: Kováts, *i. m.,* 122.

[95] Kováts Dániel idézi Dankó Imre *Széphalom* c. munkáját (1956): Kováts, *i. m.,* 122.

[96] Kováts, *i. m.,* 122.

[97] Kováts, *i. m.,* 122.

[98] Török Sophie Nagyváradon halt meg 1842. február 14-én, holttestét fia, Kazinczy Lajos vitette Széphalomra. (Pásztor 1979, 29. – Pásztor Emil adatforrása Becske Bálint valós alapokon nyugvó, de fiktív Kazinczy Lajos-naplója volt.)

[99] Kazinczy Kulcsár Istvánnak, Széphalom, 1806. szeptember 22. = KazLev. IV, 994. lev., 314. – Hotkócról bővebben lásd Granasztói Olga tanulmányának *Kazinczy kertesztétikai elvei* című fejezetét.

Iris_2017_04.indb 39 2017.12.14. 5:36:13

epigrammáját. A költemény a görög–római mitológia Ámor és Psyché motívumát idézi fel, ennek hátteréről leveleiben is beszámolt:

> A' gyermek noha csak esztendős és tíz napos volt, nagy hajlandóságot mutatott a' képek eránt. Guido Réni-nek eggy Amorja, 3 lábnyi magasságú vásznan, legkedveltebb tárgya volt, mint ő maga a' legérdemesebb Psychéje a' kis Istennek. […] Elhányta csörgettyűjét 's bábjait, 's kinyitott újjal mutatott a' falon függő olajos festésekre […].[100]

Az epigramma – a szó eredeti jelentésének megfelelően – sírfeliratnak készült, mert „Phigienek is sírköve lesz!" A vers a görög síremlékek mintájára íródott:

> A' még gyermek Ámor megragad eggy szép leány gyermeket, 's ajakára nyomván szent csókját, azt a' maga mátkájának eljegyzi. Görögűl mind a' lélek (a' mit itt a' leány jegyez), mind a' Lepe Psychének hívattatván, ezt a' mennyei Jegyest Psychének nevezték-el és Lepeszárnyakat adtak neki. […] Szepesi útam alatt magam ültem a' szekérben 's ezeket forgattam. Akkor támada ezen Epigrammám.
>
> IPHIGENIA.
> K. F.nek és Gr. T. S. A.nak gyönyörűségek, eggyetlen örömök.
> ––––
> Szül. N. Kázmértt, 1805. Aug. 8. d.
> megholt ugyan ott, 1806. Aug. 18d.
> ––––
> Téged nyájas Anyád' karjáról Ámor ölelt-el,
> 'S égő csókjai köztt, szép Phigie, Psyche levél.
> Most az Olympus' örömtájékai fognak-el immár
> Isteni szép Jegyesed' isteni szép Jegyesét.
> Jaj, de Szüléidnek szívek mély gyászba merűle,
> Ah, pillants szerelemmel alá, 's mondd: Él Phigie, 's téged
> Kedves Atyám, 's téged nyájas anyácska, szeret."[101]

A levél egy emlékmű tervével folytatódik. Kazinczy Antonio Canova olasz klasszicista szobrász egyik művének másolatát akarta felállítani lánya sírjához.[102] A terv azonban nem valósult meg. Fizsi sírjának környékét csak növényekkel ültette be Kazinczy:

> Körülültettem [a sírt] ősszel boszkéttal, hogy a' kertben járók szemei elől a' hely elrekesztessék. […] Ezen esztendőben ősszel a' temető mellett le az árokig szilvást ültettem, 's a' temetőig vett oltványokat 's vad fákat. A' szilvás 1809 termett először. Az oltványok többnyire ki vesztek.

A sírkerthez még nagyobb fát sem ültetett Kazinczy, inkább bokrok és virágok övezhették. Sophie egyik levelében arról írt Kazinczy halála után, hogy Kazinczy sírján néhány ágat levágott, és így egy kis természetes kápolna alakult ki.[103] Matolay Viktor

---

[100] Kazinczy Kis Jánosnak, Széphalom, 1806. augusztus 24. = KazLev. IV, 978. lev., 276.

[101] Kazinczy Cserey Farkashoz, 1806. szeptember 25. = KazLev. IV, 1000. lev., 325–326.

[102] Erről lásd e folyóiratszámban Granasztói Olga dolgozatának *Az emlékezés kultikus megnyilvánulásai* című fejezetét.

[103] *Török Sophie levelezése,* 42–43.

Iris_2017_04.indb 40 2017.12.14. 5:36:13

1860-as cikkéből tudható, hogy az 1859-es emlékünnepségen „négy óriási cserfát" ültettek a sír mellé,[104] tehát ott és akkor nem volt jelentősebb fa. Jakobey Károly 1859-es festménye szintén fák nélkül ábrázolja a sírokat.[105] Nem volt magas lombkoronájú fa a sír mellett.

4.2. Az emlékoszlop

A jelenleg Kazinczy sírjánál látható emlékoszlop 1983-ban készült. Ifj. Pál Mihály szobrászművész munkája arányaiban és formájában pontos másolata a Török Sophie által 1833-ban állíttatott emlékműnek, a felirata azonban javítva és szebben lett bevésve.[106] Az eredeti emlékmű kövei jelenleg az emlékcsarnok mögött, tető alatt vannak letéve, kivéve a legnagyobb alapkövet, amelyik oldalára fordítva néhány méterre található az emlékcsarnoktól – bizonyára a súlya miatt.

Az eredeti emlékmű feliratának betűi egyenetlenek, hibás vésetűek és festésűek, a sorok rosszul vannak tördelve. Mivel ez a nagyon kevés korabeli emlékek egyike a kertben, felújítása és méltóbb helyre állítása joggal vethető fel, noha már 1863-ban rossz állapotban volt: „Mi a siremléket illeti, ez egy pár évig fennállhat ugyan még, de néhány év multával egy ujjal kell felcseréltetnie […]."[107]

Az emlékoszlop mintája Claude Mathieu Delagardette [De la Gardette] *Monument pour la ville de Blois* című 1801-ben készült emlékműve volt, amely Charles-Paul Landon *Annales du Musée…* című kötetében[108] található meg. Kazinczy e forrást ismerte.

---

[104] Matolay 1860, 16. (VÚ. szerk. jegyzet.)

[105] PIM Katalógus 2010, 167. (A kép jelenleg az MTA Művészeti Gyűjteményben van, ltsz. 71.)

[106] Kováts, *i. m.,* 118–123.

[107] Matolay 1863, 210.

[108] Charles Paul Landon, *Annales du Musée et de l'école moderne des beaux-arts,* 2. kötet, Párizs, 1805, 45.

Iris_2017_04.indb 41 2017.12.14. 5:36:13

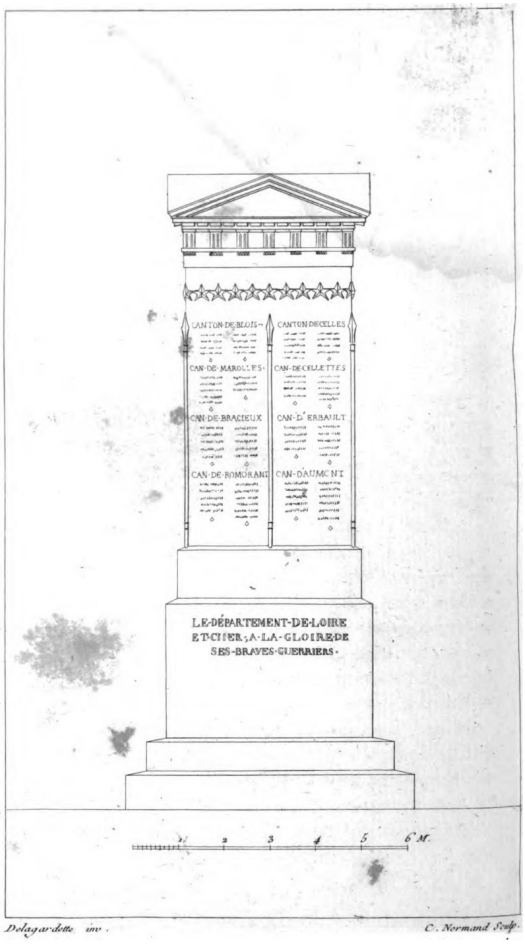

Claude Mathieu Delagardette [De la Gardette], Monument pour la ville de Blois, 1801 = Landon 1805, 45.

Török Sophie nem véletlenül választotta e tervrajzot. Kazinczyt ugyanis éveken keresztül foglalkoztatta Delagardette rajza. Ez alapján tervezte meg 1809-ben a győri csatában részt vett zempléni hősök emlékművét.

Iris_2017_04.indb 42 2017.12.14. 5:36:14

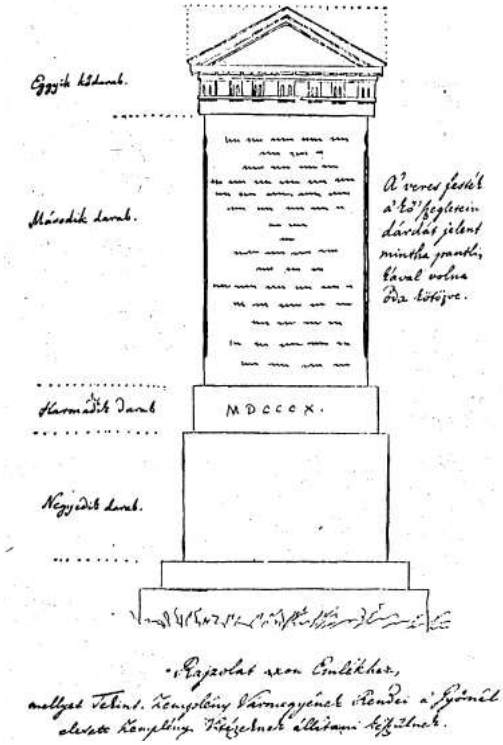

Kazinczy autográf rajza: a győri csatában részt vett zempléni hősök emlékműve, 1809
MNL Sátoraljaújhely, IV. 1001/d. Loc. 206. No. 390.[109]

A Delagardette-féle oszlop hős harcosoknak állít emléket, ezért választhatta mintául Kazinczy. Dessewffy Józsefnek így írt 1809-ben:

> Ímhol mégyen Landon parancsolatod szerént. […] Az Újhelyben állítandó Emléknek az én ízlésem azt a' rajzolatot választaná, a' melly itt a' IIdik Évszak fűzetjében a' 23dik rézen áll, és a' mellyet Delagardette készített. A' Dóriai Rend triglyphjei és minden egyéb tulajdonságai nagyon jól illenek katonai czélra.[110]

[109] A rajzot tartalmazó kézirat megjelent: Hőgye, *i. m.*, 21. Kazinczy rajzát és a francia mintát egymás mellett jelentette meg: Nagy Ágoston, *„Elestjeink' oszlopa mellett új bajnokok fognak hazafiúi lángokra gyúladhatni"? A sátoraljaújhelyi inszurrekciós emlékmű tervezete és a nemesi patriotizmus nyelvei*, Sic Itur ad Astra, 65(2016), 60. A vármegyének benyújtott terv nyomtatásban is megjelent: Dessewffy József, Kazinczy Ferenc, *Cserneki és Tárkői Gróf Dessewffy József és Kazinczi Kazinczy Ferencz kiküldött Táblabíráknak Vélemények a' Tek. Zemplény-Várm. Rendeihez a' Győrnél MDCCCIX. Jún. XIV. elesett Vitézeknek állítandó Emlék' dolgában*, Sárospatak, 1811.

[110] Kazinczy Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. július 24. = KazLev. VI, 1522. lev., 464.

Iris_2017_04.indb 43 2017.12.14. 5:36:14

A vármegye azonban nem Kazinczy és Dessewffy tervét valósította meg, hanem egy piramisformájú emléket állíttatott.[111]

Évtizedekkel később Török Sophie tehát Kazinczy egyik tervét valósította meg a neki állított emlékoszloppal. Valószínű, hogy az özvegy nem Landon metszetét, hanem Kazinczynak a zempléni hősök emlékművéhez készített rajzát használta fel. A Landon-féle emlékmű lándzsáit Kazinczy rajzán vésett és pirosra festett hornyok jelezték, és csillagai is lekerültek. A megvalósult Kazinczy-emlékoszlopnál is elmaradtak e katonai jelképek, természetesen a pirosra festett vésetek is. Megmaradt viszont a dór oszloprend és a triglifek, amelyek áttételesebben utalnak a „katonai czélra". Ezt az utalást Kazinczy fejti meg, ugyanis az általa tervezett Csokonai-emlékmű mintájául is ugyanezt a Delagardette rajzot választotta egykoron:

> Én a' Csokonai emlékjét ezen rajzolat szerént szabtam elébe a' Metszőnek, a' mint azt Alku levele is mutatja, mellyre az előre felvett pénzt jegyzette-fel; de Jóniai renddé változtatván Dóriait, mivel Csokonai nem volt katona.[112]

Az emlékoszlop nem katonai jellegét a tetejére helyezett kehely adja meg, és a szerényebb, emberközelibb méretek. A győri terv ugyanis lényegesen magasabb, kb. 5,7 méteres oszloppal számolt. A francia eredeti minta átalakítása részben Kazinczy (katonai díszek elhagyása), részben Török Sophie (kisebb méret, kehely) érdeme, és ezért – a kor fogalmai szerint – eredeti és értékes művészi munkának tekinthetjük.

Az emlékoszlopról átfogóan ír Kováts Dániel monográfiájában, a feliratok pontos szövegét, történetét és szerzőségét is tisztázza.[113] A sírfeliratok esztétikai minősítése több mint kényes kérdés, mégis érdemes talán e szempontból is megvizsgálni az emlékoszlopot. A sírfeliratokat óhatatlanul életrajzi eseményekre vonatkoztatja az olvasó.

A síremlék nyugati oldalán található „felirat nemcsak azzal közöl pontatlan adatot, hogy 73 évesnek mondja halálakor Kazinczyt, hanem azzal is, hogy az emlékkő állítását 1831-re teszi" – írta Kováts Dániel.[114] A felirat nyelvileg is zavarba ejtő: „a' sűrű halállok' s a' magáénak is esztendejében" bizonyára azt jelenti, hogy 'abban az évben, amikor sokan mások és ő maga is meghalt', vagy talán azt, hogy 'a halálos járvány évében, amelyben ő maga is meghalt'. A feliratot bizonyára Török Sophie fogalmazta

---

[111] Kazinczy a Magyar Kurírban 1821-ben megjelent cikkében tudósított az emlékmű felállításáról, amely teljesen eltért az általa javasolttól: „A' pyramis' tetején egy alkalmas nagyságú aranyozott golyóbis áll, 's alatta nyolcz kissebb, hasonlóképen aranyozva. Az oszlopláb' négy oldalain ugyan-annyi tábla van, ugyan-csak aranyozva, 's ezek adják a' Felülírásokat." (Idézi Váczy János: KazLev. XVII, 623.) A felállított emlékmű későbbi történetét is feltárta Nagy Ágoston idézett tanulmányában egészen az 1948-as elbontásig: „az MKP által diktált új emlékezetpolitikai koncepció jegyében véghatározat született az eltávolításáról, a helyén pedig partizánemlékművet állítottak fel." (Nagy Ágoston, *i. m.,* 78–81; ugyanitt képek is láthatók az emlékműről.)

[112] Kazinczy Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. július 24. = KazLev. VI, 1522. lev., 464–465.

[113] Kováts, *i. m.,* 118 skk.

[114] Kováts, *i. m.,* 119.

Iris_2017_04.indb 44 2017.12.14. 5:36:14

meg, és ő saját állítása szerint is hibásan írt és beszélt magyarul, ezért inkább németül levelezett.[115]

A déli oldalra a hű barát, Dessewffy József sírverse került. A vers első sora pontatlan: „Hatszor tíz télen át Íróink' dísze, vezére" ugyanis csak akkor lehetett volna Kazinczy, ha már 12 éves korában író és vezér lesz. A vers zavaros képek sorozata: Kazinczy „a nyelv tolla"; száll, miközben meredten fekszik; a lelke a hant felett lebeg, miközben a szellő is viszi.

A keleti oldalon – Kováts Dániel szerint – Ormós László verse olvasható. Ormós 1833-ban még csak 19 éves ifjú volt. A vers szerint az elhunyt „zivatar"-ral küzdött, és magát is zivatar sújtotta le. A 'zivatar' szó Kazinczy korában is azt jelentette, mint ma, tehát nem volt képes senkit sem lesújtani, bizonyára a ritmikai kényszer miatt helyettesíti a vihart vagy a villámot. Kazinczy nem hősi küzdelemben halt meg, hanem betegségben, és amivel életében küzdött, nem volt hatással halálára: ezért nincs megfejtése a 'zivatar'-nak. E hősi tematikát folytatja „a' Haza éljen! vesszek el én bár" – örök közhelye is, de ezt is nehéz lenne Kazinczy életére és munkásságára vonatkoztatni. (A fogságát nem gondolta soha a hazáért való szenvedésnek, inkább szerencsétlenségnek vagy hatalmas igazságtalanságnak: távol állt tőle az ossziáni költői szerep.) A „csillagkoszorú fed Olimpusz egében" kitétel a teljes görög mitológiát megidézi, elsősorban a villámokkal lesújtó Zeuszt, aki mellett nehéz elképzelni Kazinczyt (noha zivatarral küzdött). Szerencsésebb lett volna a költői mivoltra valamely ismert és letisztult jelentésű szóval – Helikon, Árkádia – utalni. A „csillagkoszorú" vajon költői vagy hadvezéri dicsőséget jelent? De a koszorú halottakat szokott „fed"-ni (az élőket koronázza), ezt erősíti meg a „Most nyugszol" megállapítás is: így Kazinczy halottként került a halhatatlanok közé. Az északi oldal „Széphalom sírva gyászol Tégedet" kezdetű felirata érzésünk szerint kifogástalan.

5. Az emlékhely kialakulása a 19. században

5.1. A ház lebontása, az Emlékcsarnok építése

1829. június 15-én a rendezetlen adósságok miatt végrehajtás alá került a széphalmi birtok, Kazinczyék bérlőként maradhattak otthonukban. Kazinczy 1829. július 7-én így írt pannonhalmi barátjának, Guzmics Izidornak: „Engem itt mindenemmel, házammal, embereimmel, földjeimmel, rétjeimmel és ingó 's ingatlan holmimmel exequálának, 's most mind azt arendában bírom, míg az Isten rá segéll, hogy a' pénzt letehetem."[116] A széphalmi birtokot tehát Kazinczy már életében elvesztette. A legidősebb gyermek, Eugénia szerint elképesztő szegénységben éltek az utolsó években: „2–3 napig nem

[115] „[Kazinczynak] az volt a legnagyobb öröme, ha hibásan írtam vagy beszéltem. Derűsen nevetett, hogy a felesége milyen ügyetlen […]." (Török Sophie Guzmics Izidórnak, [1831. október] = *Török Sophie levelezése*, 31.)

[116] Kazinczy Guzmics Izidornak, 1829. július 7. = KazLev. XXI, 5012. lev., 71. Vö. még: Kazinczy Fáy Andrásnak, Széphalom, 1829. június 20. = KazLev. XXIII, 5914. lev., 387.

Iris_2017_04.indb 45 2017.12.14. 5:36:14

láttunk kenyeret".[117] Toldy Ferenc szerint sokszor csak az ették, ami a konyhakertben termett, Kazinczy ezért legyengülten kapta el a kolerát.[118]

Kazinczy halála után özvegye csak néhány évig tudott Széphalmon maradni, valamikor 1833 után és 1838 előtt ki kellett költöznie.[119] Lehetséges, hogy ezután is a településen maradt, de egy parasztházban, Toldy ugyanis ezt írta Guzmicsnak 1837. május 14-én: „…a szegény özvegy szegény állapotban, egy parasztszobában teng, gondolom Széphalmon."[120]

Török Sophie 1842. február 14-én halt meg Nagyváradon Szepesy Annánál. Halála után szegénységi bizonyítványt kértek és kaptak gyermekei. 1842. december 21-én Zemplén vármegye a hivatalos irat kiadását így indokolta meg: „köz tudomásunkra lenne, hogy ezen árvák Néhai Édes Atyjok a világi gazdálkodással semmit nem gondolva egész életét a tudományok mívelésébe és így a Királyi Felség és Honna s a Köz jó előmozdításába töltötte le, annyira, hogy háza népe fenntartására tett kölcsönzések miatt végsőleg lakháza is bírói foglalás útján elvétetett, így később özvegye Szendrői Gróf Török Sófia élte utolsó napjaiban csak jó Atyafiai és Felebaráti segedelmekből nyerhette meg élelmét."[121]

Vahot Imre 1854-es visszaemlékezése szerint Kazinczy fia, Bálint megpróbálta „ezen jószágot nagybátyjától [vissza]váltani", hogy a lakhelyet és a kertet megújítsa.[122] Kováts Dániel szerint egy másik fiú, Antonin vissza is váltott egy részt a nagybácsitól.[123] Annyi bizonyos, hogy a birtok (vagy annak egy része) Kazinczy egyetlen még élő testvérének, Józsefnek tulajdonában volt, de arra nincs adatunk, hogy a hitelezőktől hogyan és mikor került hozzá Széphalom. Sem a hitelezők, sem József nem költöztek be, hanem bérbe adták a birtokot. A kert és a ház lehangoló állapotba került az 1840-es 1850-es évekre. A Kazinczy fiúk nem sokat tehettek a szülői házért, a szüleik sírját őrző kertért.

Petőfi Sándor 1847-es verse és úti levelei közismertek: „Én voltam ott, láttam a pusztulás és feledés legszívszaggatóbb, legelkeserítőbb képét…"[124] Vahot már idézett leírása

---

[117] Pásztor 1979, 17.

[118] Orbán László, *Toldy Ferenc: Valami Kazinczy Ferenc életéhez K[azinczy] Gábor elbeszélése után = Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve*, 17. kötet, szerk. Kováts Dániel, Sátoraljaújhely, 2007, 35–39.

[119] Török Sophie ugyanis 1833-ig Széphalomról keltezte leveleit, de 1837. február 24-i levelében már Sátoraljaújhelyre kéri a válaszlevelet. A közbenső időszakról nincs ismert levele. (*Török Sophie levelezése*, 65–66.)

[120] Idézi Busa Margit: *Török Sophie levelezése*, 22.

[121] MNL Sátoraljaújhely, IV. 1001/h. Loc. 353. Közli: Hőgye, *i. m.,* 107–108.

[122] Vahot Imre, *Kazinczy Ferenc = Magyar- és Erdélyország képekben*, Pest, 1854, 84–88. – Hosszabban idézi: Kováts, *i. m.,* 126.

[123] Kováts, *i. m.,* 106. (Sajnos a forrását nem közli.)

[124] Petőfi Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* = Petőfi Sándor, *Vegyes művei: Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások,* kiad. V. Nyilassy Vilma, Kiss József, Bp., Akadémiai, 1956 (Petőfi Sándor Összes Művei, V.), 66.

Iris_2017_04.indb 46 2017.12.14. 5:36:14

szerint a ház „most […] juhakolul és magtárul használtatik; ablakai vályoggal rakván be, födele szalmával van kifoltozva". Vagyis Kazinczy József nem csak a fogság alatt tartott/tartatott juhokat Széphalmon… Arany Jánost ugyanaz az elkeserítő látvány fogadta 1855-ben, mint Petőfit tíz évvel korábban: még mindig zsidó haszonbérlők lakják a házat, a Kazinczy család sírján pedig pulykák legelnek.[125] E leírások szerint rossz állapotban volt a szalmával (Arany szerint részben zsindellyel) fedett tető, és a lakóépület sohasem készült el: Petőfi és Arany is két-három lakható szobáról írt.

A változás az 1859-es Kazinczy-centenárium ünnepségeihez köthető. Az országos megemlékezések felhívták a figyelmet az elhanyagolt Széphalomra. Az ünnepségsorozat egyúttal az önkényuralom elleni tiltakozás is volt. Ekkor kezdeményezte az Akadémia azt a közadakozást, amelynek célja a birtok megvétele, az épületek és a kert rendbetétele és a leszármazottak támogatása volt. A gyűjtés jelentős összeget, 60 000 Ft-ot eredményezett.

Az évforduló eseményeiről több újságcikk is beszámolt, kiemelkedik ezek közül a Vasárnapi Újság széphalmi tudósítása Matolay Viktor tollából.[126] A szerző képet is közölt: *Széphalom (Kazinczy Ferencz háza és sirja)*. A kép 1859-ben vagy azelőtt készült, és maga a szerző mellékelte a cikkhez. A meg nem nevezett rajzoló távlati képet adott, mintegy igazolva Kazinczy elképzelését: festői látvány a nyílt mezők felett egy kis halmon lévő ház a zempléni hegyekkel a háta mögött. A rajz szerint nem nyúlik egyetlen fa koronája sem a ház felé, nincs magas lombkoronájú fa. A ház és a sírkert vonalától az útig mező vagy szántó van. Egy vékony fás sáv mögött a hegyekig szántóként megművelt terület látható. Az egykori erdős Ligetnek és a megálmodott angolkertnek nyoma sincs. Matolay Viktor a cikke szerint jól ismerte a helyet:

> Sokszor látom én e vidéket, mert utam gyakran erre visz […]. Tekintsük meg magát a képet, melyet leírásunkhoz mellékelünk. Messziről látni itt Széphalomot, […] a ház, melyben lakott, s melyet végzetszerüleg soha be nem fejezett, ott áll, egy domb tetején, melynek csak szegélyét látszik képezni a kert. Ennek fái közt van a sír, – de a domb, pedig csak néhány vékás szántóföld, üresen áll. – Reménylem, a Kazinczy-alapitvány kezelőinek figyelmét ki nem kerülendi, s hogy azt, a házat el nem takaró gyér bokrokkal együtt a kerthez foglalandják, kiegészítéséül a Széphalom nevezetnek. […] [A ház] meszeletlen, […] szalmával van fedve, s […] görbül már fedele […].[127]

A kép nem pontos: a ház jobb és bal szárnyán egy-egy ablakkal többet rajzolt, és a tetőt is magasabbra emelte Kazinczy rajzaihoz és Jakobey-festményekhez képest. A ház közvetlen közelében mindkét oldalon melléképületek látszódnak. Lényegében ugyanilyen fák nélküli környezetben ábrázolta a házat Jakobey Károly két ismert festménye 1859-ből.

---

[125] Arany János levele Ercsey Sándornak, Nagykőrös, 1855. október 19. = Arany János, *Levelezés 2, Levelezése 1852–1856,* kiad. Sáfrán Györgyi, Bisztray Gyula, Sándor István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei, 16), 313–314.

[126] Matolay 1860.

[127] Matolay 1860, 17.

Iris_2017_04.indb 47 2017.12.14. 5:36:14

A ház országút felőli ábrázolása[128]

A képen az országút felőli front közepén bejárat van, pedig itt a valóságban ablak volt. Az út hátrakanyarodik a ház nyugati oldalához, az egyetlen ajtóhoz. Jakobey másik festménye a ház sírkert felőli képét adja.[129]

1859 után Dessewffy Emil, az MTA elnöke intézkedett, hogy a birtokot megszerezze az Akadémia. A „köztulajdonba" került ház állapotát Matolay Viktor 1863-ban részletesen bemutatta ugyancsak a Vasárnapi Újságban.[130] Itt az 1860-as cikkének illusztrációjával egybevágóan mutatta be Széphalom látványát:

> az országút felett vagy 80 ölnyire, eddig egy pár holdnyi szántóföld terül el, melynek végében van a kert, s ennek észak felé eső felében elől állott az épület. Homlokzata az országút és igy kelet felé, bejárása a hegyek vagy is nyugat felé volt forditva.[131]

Matolay 1863-as cikke a ház utolsó és az Emlékcsarnok tervezésének első stádiumában készült, ezért hosszabban idézünk tőle. A széphalmi ház 1862 végétől, már „fél év óta lerontva" állt, csak két szoba maradt meg belőle.[132] A lebontás okai nem egyértelműek:

---

128 A képet kiadta Kováts Dániel sokat idézett 2009-es könyvének borítólapján és 66. oldalán.

129 PIM Katalógus 2010, 167. (MTA Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 71.)

130 Matolay 1863.

131 Matolay 1863, 210.

132 A beszámoló eredetileg 1863. májusban jelent meg, tehát 1862 végén történhetett a bontás.

Iris_2017_04.indb 48 2017.12.14. 5:36:14

> Ugy értesültem, s láttam is, miszerint a falak nem voltak eléggé szilárdak arra, hogy egy uj tetőt melyre hitem szerint is szükség volt, elbirhattak volna […]. […] oly szakértő vélemény előttünk nem fekszik, mely kimondaná, hogy a régi falak meg nem állhattak, s az uj fedelet meg nem bírhatták volna, s azoknak ha csak részbeni lebontásuk s újból állításuk szükséges leendett: ezeknél fogva csak egyben találhatunk megnyugvást, hogy gr. Dessewffy Emil […] nem egyezik vala bele, s nem határozza el azon falak lerontását, ha azoknak tarthatlanságáról tisztán meg nem győződik.[133]

Matolay is úgy tudja, mint minden egyéb forrásunk: „[a] délnek fekvő, s az épületnek keresztül fekvő déli végét képező két szoba az, melyek egyike a nagy hazafi írószobája, másika pedig hálószobája volt. Ezen két szoba hagyatott meg, hogy más alakban s modorban megujittassék […]."[134] Erre a két megmaradt szobára készült Ybl Miklós első Emlékcsarnok-terve: „[…] azon két szoba, mely meghagyatott, és melyeknek keleti és nyugati végébe oszlopcsarnok […] van tervezve, maga a két szoba pedig, mivel jóformán össze van repedezve, külön falakkal körülövezve, s mintegy összetartva leend […]."[135]

Ybl Miklós első terve szerint a megmaradt szobákra épülő emlékcsarnok keleti tájolású lett volna, vagyis az országút felé nézett volna a bejárata. Ez egybevág az 1863-as úrbéri térkép ábrázolásával is. A megépült emlékcsarnok viszont délkeletre néz, így bizonyos, hogy nem pontosan az eredeti ház alapjaira épült.

Ybl Vasárnapi Újságban közölt tervének a homlokzati képe 6 oszlop szélességű.

---

[133] Matolay 1863, 209–210. (Kiem. O. L.)

[134] Matolay 1863, 210.

[135] Matolay 1863, 210.

Iris_2017_04.indb 49 2017.12.14. 5:36:14

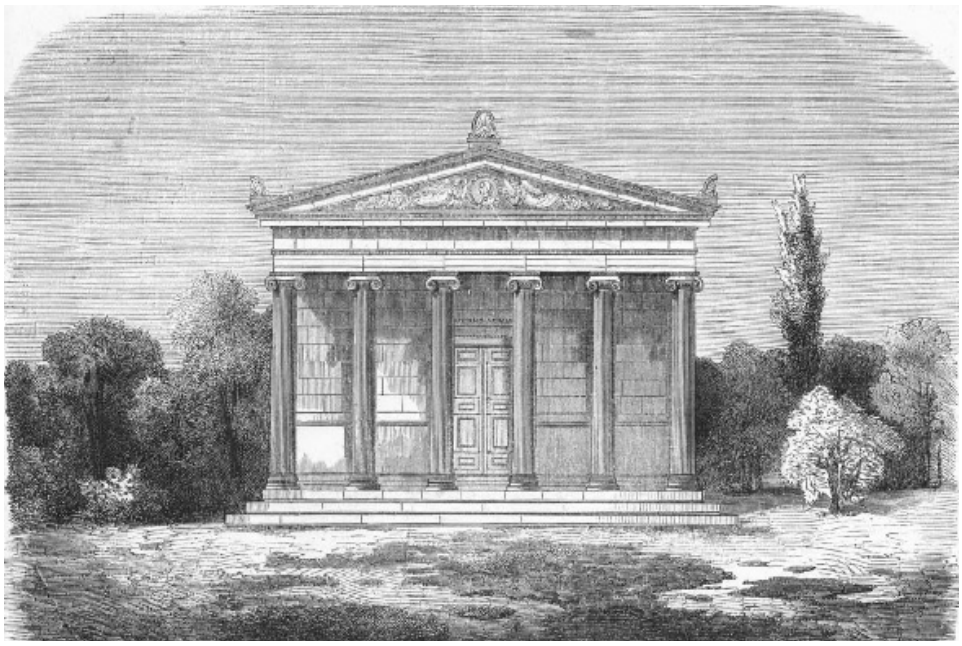

Ybl Miklós 1. emlékcsarnok-terve, előlnézet, 1862–1863
Matolay 1863[136]

Ez az 1. terv nem valósult meg, egy jelentősen átdolgozott, kisebb méretre (4 oszlop szélesre) szabott 2. terv alapján épült meg az Emlékcsarnok.

> Ybl Miklós 1863-ban készítette az első tervet az emlékcsarnokhoz. Az eredeti elképzelés az volt, hogy a Kazinczy-kúriát részben lebontják, két helyiségét, a költő háló- és dolgozószobáját azonban belefoglalják a tiszta klasszikus formákat idéző építménybe. […] Az építkezéshez azonban egészen 1868-ig nem fogtak hozzá, s közben a Kazinczy-kúria teljesen elpusztult. Ekkor Szkalnitzky Antal és Koch Henrik társulása elvállalta a helyi építőmester által végzett kivitelezés felügyeletét. A megvalósított épület kisebb méretű, mint az 1863-as terv szerint lett volna. Ybl tervhagyatékában fennmaradt egy szignálatlan, datálatlan távlati kép, amely megegyezik a megvalósult épület főhomlokzati architektúrájával, ám egy alacsonyabb épületrészt is feltüntet a hátsó oldalon. Ez azonban a megvalósult változatban elmaradt, amelyen a fő- és hátsó homlokzat kiképzése megegyezik. A kivitelezést valószínűleg csak 1873-ban fejezték be.[137]

E forrás szerint 1868-ra elpusztult a ház maradéka is. A Vasárnapi Újság cikke szerint 1867-ben még állt a két szoba, az szerző állítólag látta a „lerombolt s az elpusztulás legvégső pontján álló házat, egy elhagyatott belsőség közepén."[138]

---

[136] Vö.: http://ybl.bparchiv.hu/elolnezet-nem-vegleges-valtozat (letöltve: 2017-11-27).

[137] Kemény Mária összefoglalója az Ybl-archivumban: http://ybl.bparchiv.hu/temak/kazinczy-ferenc-emlekcsarnok-szephalom [letöltve: 2017-07-13] – Ugyanitt megnézhetők az Emlékcsarnok tervei.

[138] Nagyiday Viktor, *Kazinczy Ferencz laka Széphalmon. 1867.*, Vasárnapi Újság, 1867. június 30., 327.

Iris_2017_04.indb 50 2017.12.14. 5:36:14

További kutatást igényelne annak megválaszolása, hogy a széphalmi házat Ybl Miklós tervei miatt bontották-e le, vagy tényleg rogyadoztak a ház falai is, és így Ybl 1. terve mentette volna a menthetőt. Ez valószínűleg szemléleti kérdés is: felmerülhetett-e a korban egy esztétikailag nem értékes épület megőrzése pusztán az egykori lakója iránti tiszteletből? Vajon mit tudtak volna kezdeni Magyarországon egy 400 m^2-es házzal a múzeumok előtti korban? Az 1. terv észszerűnek tűnhet: a túl nagy épület 3/4-ét elbontani, a megmaradó, legjobb állapotú szobák falait pedig felhasználni. A terv megváltoztatását nem indokolhatja önmagában az, hogy „[idő]közben a Kazinczy-kúria teljesen elpusztult", a ház kőfalait ugyanis bármikor vissza lehetett volna építeni. A kisebb Emlékcsarnok bizonyára olcsóbb volt. Az eredeti falaktól megszabadulva, az épületet a kivitelezők el tudták forgatni az eredeti 1. tervhez képest.

5.2. Az Akadémia korai kerttervei és a valóság

A ma látható kertet 1859 után terveztette meg az Akadémia. Addigra az egykori, részben megvalósult díszkertnek nyoma sem volt. A képi ábrázolások szerint egy vékony fás sáv húzódott a ház és a sírkert vonalában.[139] Matolay Viktor szerint 1863-ra már létezett egy kertterv:

> Ezen kert megújítása és átalakítása iránt is van már egy tervezet, a mely azon eszméből indul ki, hogy az egész majdnem köröskörül teljesen sűrű facsoportozattal legyen körülvéve, belül szabadon s igen kevés és rendetlen facsoportozatokkal; a tervező ugylátszik azt kívánta elöállitni, hogy egy erdőben képzelje magát a látogató – elzárva a többi világtól, s annak közepében, tágas nyílásban, egyedül a kegyeletes emlékek szemléletébe merülhessen […].[140]

Tíz évig azonban semmi sem történt a kerttel. 1872-ben Matolay a zempléni közgyűlésen indítványozta a Kazinczy alapot kezelő Akadémia felszólítását egy bizottság létrehozására, mert „ezen kertté alakítás mégcsak megkezdve sincs".[141] Zemplén vármegye tehát levelet írt az Akadémiának, hiszen ő maga nem illetékes az abaúji Széphalom területén intézkedni. Arany János akadémiai főtitkár és Csengery Antal másodelnök válaszleveléből kiderült, hogy a Kazinczy alap gazdátlan maradt: az Akadémia valójában nem kezelője az alapítványnak, az alapítvány létrehozói – az egykori akadémiai elnök Dessewffy Emil is – pedig időközben meghaltak. Arany és Csengery azonban „kötelességének tartja az ügy tisztázását, rendezését folytatni és bevégezni".[142]

A Magyar Nyelv Múzeumában található meg az Akadémia Széphalomra vonatkozó gazdasági levelezése az 1920–30-as évekből. Ebből kiderül, hogy kb. 800 db fenyőfát ültettek 1929 őszén az északi határra, amelyek 1936-ban még megvannak, de száradnak; ugyanekkor 5 db öreg borovi fenyő is száradozik. 1929-ben kifagyott egy öreg tiszafa és az összes borostyán. Ebben az időszakban készültek el a járdák, az országút

---

139 Lásd: Jakobey Károly festményei (PIM Katalógus 2010, 167.) és Matolay 1860 (21. melléklet).

140 Matolay 1863, 210.

141 Az indítvány szövegét közli: Hőgye, *i. m.,* 115.

142 A levélváltást közli: Hőgye, *i. m.,* 115–118.

Iris_2017_04.indb 51 2017.12.14. 5:36:14

melletti kerítés, a kút, a vízvezeték, az emlékcsarnokkal szembeni szökőkút, a virágház, a pince és a kertészház is. Ezen építményekről több rajz, tervrajz és költségvetés is található e gyűjteményben.

Az Akadémia azonban rossz gazda volt, mert Pestről nehezen tudta ellenőrizni a birtokot. Ezt tanúsítják Dudás Kálmán műszaki tanácsos MTA-nak (Voinovich Géza főtitkárnak) írt helyszíni jelentései. A levélgyűjteményben két jelentést találtunk. Az első egy fogalmazvány, amely 1934. június 16-én kelt:

> A parkot gondozatlanul találtam. A fák a száraz galyaktól megtisztitva nincsenek. A mauzoleum előtti tér ló trágyás, szemetes volt. A park fái közül több fának kivágását észleltem. A sirokhoz vezető és gyertyán fával szegélyzett út sepretlen itt is sok a kivágott fa. A szökő kútban ismét ráktenyésztés folyik, a víz csirkebéltől szennyes. A kertész kis árokásás utján a bajt megszüntethetné mert ezen a helyen a fák gyökerestől kidőlnek. – A gyümölcsös kert hernyós, gondozatlan. A kertésznek csak a menyét találtam otthon, mert a kertész és családja az Ujhelyben vásárolt szőllőjében munkálkodott. – […] A burgonya pincére […] megjegyzem, hogy az építmény maga annyira primitív falazással készült annak idején, hogy avval foglalkozni és erre költekezni helyén valónak nem láttam. […]"

A második 1937. május 27-én kelt:

> A park több évtizedes mintegy 15 m magasságú 10–32 […] 84 db puhafa szú által fertőzött, […] kiszáradt fenyőt (abból 1/3-a kiszáradt, kérgét vesztett állapotban) olvastam össze. 1 db nagy koronájú nyárfa is kiszáradt. – A kiszáradt fenyők egy részénél a lombágakat egészen a fa koronájáig lefűrészelve találtam. Ezeket elmondás szerint a virágház fűtésére használták. […] A park lombfái egyébként az elhalt ágaktól megtisztítva nincsenek. […] Az utak a mauzoleom körül gazosak, a fű magasra nőtt, helyenként kaszálják. – Az utak gyomolását és a fenyő tobozok szedését (tüzelőül) két elmebajos aszony végzi. […] A virágház behorpadt tetővel és elkorhadt orom szegélydeszkával sérült állapotban van. A falai vizesek a víz elöntötte tavaszszal az épületet. […] A földdel átfedett kőboltozatos burgonya pincében magasan állott a talajvíz. […] A vízmedencze pereme a vízszínétől fel megkopadozott, sérűlt. – A medencze víze piszkos. […] A virágdíszítés a park körül szegényes, a régi állapothoz képest. […] Az északi oldalon […] drót fonatos kerítések rozsdásodnak […].

***

A széphalmi birtok története számos tanulsággal jár. Kazinczy papírra vetett tervei színvonalukban, racionalitásukban és szépségükben lenyűgözőek. E terveket a szerencsétlenségek és váratlan események sorozata szinte végzetszerűen akadályozta meg: a tanfelügyelői állás elvesztése, a gazdag házasság meghiúsulása, a fogság, a regmeci birtokközpont elvesztése, a családi veszekedések, a perek és adósságok. E történetek mindegyikében volt egy-egy apróság, egy pillanat, amikor eldőlt, hogy jó vagy rossz irányba sodródik-e tovább Kazinczy élettörténete. A széphalmi birtok térben és időben megdöbbentően hű vetülete Kazinczy sorseseményeinek. Még a halála utáni történések is szinte tapinthatók e földdarabon. A 19. század második felének álságos kultuszeseményei egy romba dűlő épület előtt zajlottak. Kazinczy emlékoszlopát felújították, de közben legszentebb emléke, a gyermeke sírja eltűnt.

Iris_2017_04.indb 52 2017.12.14. 5:36:15

Granasztói Olga

Széphalom – Egy angolkert utópiája

Kazinczy Ferenc neve rajongó műkedvelőként és szakszerű műértőként régen összeforrt a magyarországi kertművészettel és közelebbről az angol tájképi stílusú kerttel, mint művészeti alkotással. A 18–19. század fordulóján Magyarországot is meghódító új összművészet Kazinczy világára gyakorolt jelentős hatását visszavonhatatlanul őrzi életének legfontosabb színtere, a széphalmi kert. Széphalom a kulturális emlékezet számára annak a vonzalomnak (is) őrzője, amely a 18. század második felében újonnan elismert művészet kultuszát az ember alkotta szép természeti táj iránt elterjesztette Magyarországon.

Csakhogy Széphalmon sohasem sikerült Kazinczynak egy valódi angolkertet létrehoznia: kertjének az új tájképi stílus elveit követő kialakítására született ugyan terv, de megvalósítására nem került sor. Noha Széphalom mai képe végleg távol került az angolkert stíluseszményétől, mégis őriz valamit egykori tulajdonosának a szépség és a természet, ember és táj harmóniája iránti soha nem múló vonzalmából.

Az angolkert tényleges kialakítása Kazinczy életében utópia maradt, de „az angolkert, mint utópia" részévé vált világfelfogásának:[1] természet és ember kapcsolatának Angliából elterjesztett új típusú modellje ugyanis a művészeti mellett társadalmi és politikai eszményképeket, azaz utópiákat is erőteljesen megjelenített. Kazinczy kora helyezte az emberi érdeklődés középpontjába a természeti környezet és a civilizáció viszonyát, csakúgy, mint a természeti törvényeknek és az emberi természetnek az összefüggéseit. Az utópiák megvalósításának terepe volt az a rendelkezésre álló terület, amelyet bejárva fizikailag is átélhetővé váltak a különböző szellemi és érzelmi vonzódások, megkomponált látképek, díszletszerű, szimbolikus jelentéssel felruházott épületek, moralizáló feliratok, jelentős történelmi személyeket megjelenítő szobrok alakjában. Az új kertépítészeti program erős jelképiségével nagy hatást gyakorolt a szemlélőre, de elterjedéséhez szükséges volt az általa megfogalmazott filozófiai, társadalmi, politikai tartalmak más csatornákon keresztül is történő közvetítésére. Ebben legnagyobb szerepet a szabadkőművesség játszotta, minthogy az angolkert „bölcsőjének" az a London környéki angol vidék tekinthető, ahová az első angol szabadkőművesek visszavonultak, hogy afféle felvilágosodott idealistaként egy emberbarát társadalmi eszmény jegyében saját környezetükben teremtsék meg azt az életformát, amelynek megélésére az akkori angol politikai helyzet nem adott esélyt. Alexander Pope, Lord Shaftesbury, Jonathan Swift, Richard Boyle, Burlington harmadik grófja,

[1] Galavics Géza, *Az angolkert mint utópia = Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián*, főszerk. Vizi E. Szilveszter, Bp., Akadémiai, 2005, 1–35.

Iris_2017_04.indb 54 2017.12.14. 5:36:15

Joseph Addison és még sokan mások olyan erős világnézeti tartalommal töltötték meg az első angol tájképi kerteket, hogy távoli követőikre – például Magyarországon – még jó néhány évtizeddel később is hatással voltak. Az angolkert egész Európában divatjelenséggé vált ugyan, ami egy nagy teherbírású művészi formává szűkítette értékelését, azt a benyomást keltve, hogy csupán látványosan elrendezett zöld felületek együtteséről van szó. Ám a 18–19. század fordulójának Magyarországán Kazinczy és a tájkert magyarországi rajongói még érzékelték, hogy az angolkert a progresszió jelképe, és aki ezt követi, az elkötelezi magát egy új erkölcsiség, társadalmi szerepvállalás, ízlés és nem utolsó sorban magatartásforma mellett.

1. A „kertforradalom"

A magyarországi tájkertek fejlődéstörténetének 1770–1780 körül kezdődő első, ún. átmeneti korszakában a klasszikus francia barokk kertekben megjelentek az első, angol tájképi kertekre jellemző stílusjegyek, amelyek a természeti tájhoz való viszonyban új szemléletet tükröztek.[2] Az angol tájkertre reflektáló, Magyarországon is nagy hatású német kertteoretikus, Christian Cay Lorenz Hirschfeld a változást, amely a Szigetországtól Kelet-Európa felé haladva 1760–1800 között fokozatosan jutott egyre letisztultabb formában érvényre, már akkor „kertforradalomnak" nevezte el.[3] Az először 1790-ben alkalmazott kifejezés jórészt a kertművészeti stílusváltás radikalizmusára utal, amelyben a befogadás élményének intenzitása is benne van.[4] Hirschfeld szóhasználata, ahogy később, 1806-ban Kazinczy Ferenc kertelméleti írásának egy mondata is tanúsítja, a horizontváltás jelentőségét rögzíti, vagyis azt, hogy a befogadóközönség és a kritika részéről a változás milyen mértékben tudatosodott.[5]

Az utókor a kifejezést lényegesen tágabb értelemben használta, egy összetett változássorozatra hívva fel a figyelmet. Ennek lényegét Adrian von Buttlar magyarul is olvasható *Az angolkert* című kertmonográfiájában fogalmazta meg legpontosabban: a tájkert azt az alapvető átalakulást tükrözi, amely a nyugati világnak a természethez

---

[2] Vö. Zádor Anna, *Az angolkert Magyarországon*, Építés – Építészettudomány, 5(1973), 1–2. sz., 17–22. Galavics Géza, *Magyarországi angolkertek* = Adrian von Buttlar, *Az angolkert* – Galavics Géza, *Magyarországi angolkertek*, Bp., Akadémiai, 9–16. Fatsar Kristóf, *Magyarországi barokk kertművészet*, Bp., Helikon, 2008, 62.

[3] Vö. Wolfgang Kehn, *Die Gartenkunst der deutschen Spätaufklärung als Problem der Geistes- und Literaturgeschichte*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 10(1985), 195–196.

[4] Christian Cay Lorenz von Hirschfeld. *Kleine Gartenbibliothek*, I, Kiel, 1790, V–VII.

[5] „most mindennek ánglus-kert kell, s száz közt alig van egy, aki tudná mit csinál és mit kell csinálnia, midőn atyjairól reá maradt kertjének egyenes útjait görbékké hagyja vonatni..." = Kazinczy Ferenc, *Hotkócz – Ánglus kertek,* Hazai Tudósítások, 1806, 31–33. sz., 262. Vö. *Kazinczy Ferenc utazásai*, vál., szerk., jegyz. Busa Margit, Bp. – Miskolc, Széphalom Könyvműhely – Felsőmagyarország Kiadó, 1995, 109–110.

Iris_2017_04.indb 55 2017.12.14. 5:36:15

fűződő érzelmi viszonyában végbement.[6] A racionalizmus előretöréséhez kapcsolódva a „természetérzés" a közvetlen szemléletre és beleérzésre alapozott individuális természetélménnyé fejlődött.

A szabad táj eszménye

A szabad táj eszményének térhódítása előtt Európa kertművészetét hosszú időn keresztül a geometrikus hagyomány uralta. Két kiemelkedő korszaka a reneszánsz és a barokk kert volt. De míg a reneszánsz mellérendelő, addig a barokk alárendelő geometrikus szerkezetet alkalmazott. A szabályosságnak ez az elve egy hierarchikus állam és világrend szimbóluma is volt. Másrészről a barokk kertművészet matematikai-kozmikus törvényszerűségek szimbólumaként a kertet mint műalkotást kifejezetten szembeállította a természettel, és arra törekedett, hogy elválassza a valódi tájtól. A természet a barokk kertben saját lényegétől elidegenedve jelent meg, evvel szemben a felvilágosodás a maga természetfogalmát eltéphetetlenül összekapcsolta a szabadság gondolatával, a természet a szabadság jelképe lett. A tájkert első brit elméletalkotói számára a természet egyben morális hatalommal is bírt. Az esztétikum – és így a kert esztétikuma – nem létezhetett etikai tartalom nélkül.[7] A vadon, az érintetlen természet szépségét „a legfelsőbb erkölcsi gyönyörűségnek" és egyben a lélek frissülésére szolgáló, meditációra való lehetőségének tartották, a kertészkedés pedig a lélek művelésével volt párhuzamba vonható.

Az új tájkert a természetesség elvét, a természeti táj esztétikai felfedezését hozta magával, mégpedig nemcsak a kerten belüli formák fellazításával, az utak „kacskaringóssá" tételének a barokk stílust megtagadó eljárásaival, hanem legfőképp azzal, hogy elfeledtette a valódi tájtól elválasztó határokat, és minden természeti szépséget, dombokat, völgyeket, fákat, ligeteket, patakokat stb. beiktatott együttesébe. A természeti táj esztétikai értékének felfedezése nem volt teljesen új keletű az európai kultúrtörténetben, de a képpé komponált táj eszménye az angol tájképi stílus térhódításával vált egyeduralkodóvá. Az angolkertek olyan háromdimenziós tájképek, amelyek bejárhatók, és állandóan változnak térben és időben.[8] A kompozíciónak pedig éppen olyan fontos részét képezik a parkon belüli fák és bokrok, vízfelületek és építmények, mint a környék mezőgazdasági területei, az erdők, a távoli hegyek. A klasszikus angolkert lényege éppen az, hogy nem tudjuk, hol végződik a park, és hol kezdődik a szabad természet.

A természet szabadságát az angolkert abban is érvényesítette, hogy a természeti képek alkotóelemei állandó idő- és térbeli változásába nem akart beleavatkozni. A növekedésükkel járó változást bele kellett komponálni a minden lépésnél mást mutató összképbe úgy, hogy a természetes harmónia mindig fennmaradjon.

---

6 Buttlar, *i. m.*, 12.

7 Mohay Borbála, *Kazinczy és az Orczy-kert*, It, 2015, 3. sz., 261.

8 Buttlar, *i. m.*, 17.

Iris_2017_04.indb 56 2017.12.14. 5:36:15

A festői táj fensége

Magyarországon a szabad táj szelleme lassú átalakulási folyamatban jelenik meg a század utolsó három évtizedében. A franciakert már-már építészeti kötöttségeivel szemben az angolkert egyént kifejező jellege miatt vált egyre népszerűbbé, a szellem szabadságát és kötetlenségét látszott képviselni, de az igazi szabad természet és a tervszerűen megkomponált tájépítés, növénytelepítés megkülönböztetése nagy kihívást jelentett. Az átalakulást elősegítette az ún. festői minőség keresése a természeti táj látványában, amely bár nem tekinthető közvetlenül e kor vívmányának, az angolkertek terjedése azonban nagyban hozzájárult a festészeti elvek felértékelődéséhez a kertművészeti stílus követőinél.

A tájfestészet, és főleg a 17. századi olasz tájképfestészet példái hatottak legerősebben a 18. század második felének angol ízlésvilágára. A Rómában megtelepedett francia Claude Lorrain tájképei műteremben készültek ugyan, de a kép hátterét adó tájkép kompozíciója, a perspektíva, a táj szerkezete, a szín- és tónusvilág hosszú időre meghatározta a festett és valódi tájkomponálás elveit.[9] A festőiség tehát kompozíciós törvényszerűségeknek, formai és színbeli sajátosságok esztétikai szabályrendszerének a jellemzője, vagyis a természetnek a fizikai tulajdonságait érinti.[10] Claude Lorrain tájai nagyon tudatosan szerkesztett természeti képek, amelyek éppoly kevéssé természetes, alakítatlan tájak, miként az angolkert sem volt az. Az így kialakult, vizuális kódrendszerré fejlődő festői tájképiség lett az angolkert elterjedésnek mozgatórugója és egyben legfontosabb következménye is: ritkaságnak számít, hogy az ízlésben ennyire határozott mérce alakuljon ki, és váljon egy hosszú időszak számára meghatározóvá.[11]

A Claude Lorrain-i ideális táj a korabeli szépségeszmény képi megjelenítésévé vált. A szépség, mint alapvető esztétikai minőség mellett azonban megjelent egy új fogalom, egy új esztétikai minőség, a fenséges. A fenséges, mint esztétikai kategória virágzásához a 18. század második felében Edmund Burke *Filozófiai vizsgálódás a fenségesről és a szépről való ideáink eredetét illetően* (1757) című értekezése járult hozzá leginkább. A fenséges a nagy hatást kiváltani képes jelenségeket foglalja magában. A fenséges érzés leginkább tájélmények, főként a magas hegyek látványa révén élhető meg. A 18. század második felére így vált az angol, majd az európai elit körében is divattá a francia svájci Alpokon való átkelés. De a magas hegyek felé forduló érdeklődésben Jean-Jacques Rousseau *Julie, ou la Nouvelle Héloïse* című 1761-ben megjelent regényének helyszínválasztása, a Genfi-tó, háttérben az Alpok csúcsaival szintén nagy súllyal esett a latba. Rousseau regényében az Alpok magas csúcsai ugyan csak díszletül szolgálnak, de fontos a jelenlétük. A tájhoz közeledve Saint Preux lágy elragadtatottságot él át, itt egyfajta belső megnyugvás tölti el.

---

[9] Nemes Péter, *A táj esztétikája: A picturesque mint esztétikai elmélet és gyakorlat =A kultúra átváltozásai: Kép, zene, szöveg*, szerk. Jeney Éva, Szegedy-Maszák Mihály, Bp., Balassi, 2006, 36.

[10] Buttlar, *i. m.*, 79.

[11] Nemes, *i. m.,* 38–39.

Iris_2017_04.indb 57 2017.12.14. 5:36:15

A burke-i fenséges mint kategória újdonsága azonban éppen abban állt, hogy ő Burke szembe fordította ezt a széppel. A különbség hangsúlyozásával a fenségest magasabb rendűnek ítélte a szépségnél is, mivel előbbi képes a legerősebb érzést kelteni az emberben: ez a végtelen előtti döbbenet, a haláltól és a fájdalomtól való félelem. Az angol esztétikai gondolkodásnak ez a fejleménye azonban még nem hatott Kazinczy esztétikai felfogására, akinél a fenséges a korábbi hagyomány szerint közvetlen kapcsolatban állt a szépséggel.[12] A természetes táj fensége (egyelőre) nem hordoz magában veszélyt, szépsége nagysággal párosul, az embert elragadtatással tölti el, felszabadítóan hat szubjektivitására úgy, hogy sohasem veszti el a mértéket.

A fenséges (és) szép táj katartikus élményét Kazinczy is a magas hegyek, a Magas-Tátra látványa révén élte meg először, és életre szólóan. Az 1768-ban Késmárkon töltött tanulóév meghatározó élménye volt a lenyűgöző szepességi táj, hátterében a Magas-Tátrával: „Kézsmárk alatt egyfelől Nyéréig, más felől Leibitzig gyönyörű rétek; a városhoz közelre emelkedő óriás Tátra csúcsai, nyárban is ellepve bérczein hóval, s új meg új színben mindég, új meg új megvilágításban – mennyi alkalom időnket elvesztegetni! A nélkül hogy tudtam volna hogy ollyat Poeta és Festő csudálgatni szeretik, egész órákig andalogtam a varázs látványon…”[13]

Kazinczy a fiatalkori élményt hatvan év elteltével öntötte írásba. Önértelmezésében e természeti kép látványában gyönyörködni ösztönös, mélyről fakadó vonzalomként jelenik meg. Ha az élmény megfogalmazása utólagos is, az biztosra vehető, hogy a szépség mellett a fenséges iránti érzékenysége a természeti tájhoz való vonzódásában korán kialakult, és egész életén át elkísérte. Nála a természet óriási fenségei, például a magas hegyek látványa nem a félelmetességükkel gyönyörködtetnek, hanem tündériesek (romantisch), elbűvölőek A két minőség összekapcsolása tette nyitottá a tájképiség iránt, legyen szó magas hegycsúcsok látványáról, hegyvonulat és síkság találkozásáról vagy nagyszabású vízfelületekről. Az ideális táj – és ebből következően az ideális tájképi kert is – olyan, ahol elragadtatás és rend egymást nem oltja ki, hanem harmonikusan összeadódik.

A hely szelleme

Az angolkertek angliai kialakulásában és elterjedésében kimagaslóan nagy szerepet játszott új világnézeti tartalmuk. Egy elit kör (Pope, Lord Burlinghton, Kent, Cobham) önkifejezésének eszköze volt kezdetben, de a 18. század közepétől már mindenkié lett.[14]

---

[12] Vö. Bodrogi Ferenc Máté, *Rend és elragadtatás*: *Kazinczy esztétikai alaptapasztalatainak egy közös mintázatáról = Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. Debreczeni Attila, Gönczy Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 135–152.

[13] Kazinczy Ferenc, *Pályám emlékezete = Pályám emlékezete*, s .a. r. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009 (Kazinczy Ferenc Művei: Első osztály: Eredeti művek), 565. Lásd még a *Pályám emlékezete* további szövegvariánsait: *i. m.*, 564, 722.

[14] Buttlar, *i. m.*, 20–21.

Iris_2017_04.indb 58 2017.12.14. 5:36:15

Azok az ellenzéki beállítottságú, nem mellesleg szabadkőműves nemesek, akik az első angolkerteket létrehozták, egy emberbarát társadalmi eszmény szószólóiként kertjeikben olyan képi világot teremtettek, amely tele volt csak a „beavatottak" számára közvetlenül megfejthető irodalmi, politikai, történelmi hivatkozásokkal, utalásokkal, építmények, szobrok, feliratok formájában. A kertek irodalmi-politikai víziók hordózói voltak, a jelképekkel telezsúfolt kompozíciós felfogás azonban egyre inkább megterhelővé vált, és egy olyan szemléletváltáshoz vezetett, amely azt kívánta meg, hogy a kert képe ne utaljon önmagán túlmutató tartalmakra, netán eszmékre. A század közepétől vált egyre inkább hangsúlyossá a látvány érzéki-esztétikai hatása, szemben az erősen erkölcsi-ideológiai színezetű természetfelfogással.

Ennek az új kertesztétikának legnagyobb hatású képviselője Capability Brown volt, akinek ragadványneve is legfőbb elvére utal: mindig a megdolgozandó terület természet adta lehetőségeiből (capabilities) indult ki.[15] Célja az volt, hogy úgymond hozzásegítse a tájat saját lényege jobb érvényesüléséhez. Ezáltal a táj és a kert szorosabban összenőtt, mint valaha.

Az ő tájalakító elve volt a jellegzetes facsoportok, szegélyszerűen beültetett növények alkalmazása, valamint a házhoz közeli gyepfelületeké. Tájainak jellemzői a szelíden hullámzó talajú tágas mezők, csoportokká rendezett fák, erdőkoszorúkban vezetett sétautak, amelyek bizonyos pontjairól nagy távlatú kilátás nyílt a megtekintésre érdemes tájkivágásokra. Nagyon takarékosan alkalmazott kerti épületeket, legfőbb célja a táj természetes jellegének megőrzése volt.[16] A szabadmezők közvetlenül az urasági épületnél végződtek, amelyhez széles, lapos kanyarokat leíró kocsiutak vezettek. Ezek nem merőlegesen tartottak a kapu felé, hanem érintőlegesen. Brown szerkesztési szabályrendszerének alapja a nagyszabású szerpentinforma vagy kígyóvonal lett. Később azzal vádolták, hogy tájkertjei annyira hasonlítottak a szabad természethez, hogy nem lehetett tudni kint a határban jár-e az ember, vagy egy nagy költséggel létrehozott parkban. Brown a tájkert eredeti szabadságeszményét védelmezte, ellentétben kortársa, a másik nagyhatású kerttervező, Sir William Chambers stílusával, amelynek jellemzője a színpadiasság és egzotikumkeresés volt: érzelemteljes kerti staffázsok révén a látogató képzelőerejét kívánta megmozgatni. A kínai kertművészet hatása olyan mértékű volt saját munkásságára, hogy az általa kialakított kerttípust „jardin anglo-chinois"-ra keresztelték.[17] Nagy sikert aratott a kontinensen, különösen a német tájkertek kialakítására. Chambers volt az, aki a tájkert gondolatát első ízben igazította nagyszabású formában az udvar igényeihez, ezért is találták a német fejedelemségek, hercegségek a követésre leginkább alkalmas példának angliai munkáit, Kew parkját. Chambers nyomán azután egyre erősödött egy olyan törekvés, amely teljesen szembe ment Brown letisztult és megállapodott kertkompozícióival, és a hangsúlyt

[15] *Uo.,* 65.

[16] *Uo.,* 66.

[17] Buttlar, *i. m.*, 67–68.

Iris_2017_04.indb 59 2017.12.14. 5:36:15

az érzelemkeltő kerti létesítményekre, egzotikus épületekre, egyszóval a látogató képzelőerejének megmozgatására helyezte. A különböző hangulatokat, érzelmeket keltő kertrészletek divatja különösen Németországban terjedt el.

A táji környezet hangulatának hangsúlyozása vezetett a mintakönyvekből megvalósítható, különböző kerti hangulatokat lehetővé tevő berendezési tárgyak „ipari" méretű utánzásához, elterjedéséhez. Ennek a német nyelvterületeken (ide soroljuk Magyarországot is) legelterjedtebb példája Grohmann *Ideenmagazin*ja, amely az 1790-es évektől vált a kertépítők egyik közkedvelt „katalógusává."[18]

2. Az angolkert befogadásnak útjai Kazinczynál (1786–1808)

A személyes úti élmények hatása – Bécs

„Meggyőzhetetlen passzióm az ánglus kertek látása" – írta Kazinczy Ferenc 1803-ban Kozma Gergelynek, mintegy bevezetésképpen a tatai angolkertben tett látogatásához.[19]

A kertlátogatások révén szerzett esztétikai benyomások alapvető fontosságúak mind kertesztétikai nézeteink kialakulásában, mind a széphalmi kerttel kapcsolatos elképzeléseit illetően. Először az 1780-as évek közepén látott valódi angol stílusban megtervezett kertet Bécs környékén. Korábbi utazgatásai során olyan helyeken járt (Gödöllőn, vagy Bécsben a Belvedere kertjében), ahol a barokk stílus volt a mérvadó, e helyekre mint kertélményre egyik önéletrajzi írásában sem tért ki. Azt azonban fontos hangsúlyozni, hogy az 1780-as évtized előtt erre nem is igazán lett volna lehetősége, hiszen az első angol stílusjegyeket is mutató, de még erősen a barokkból a tájképibe való átmeneti stílust képviselő kertek csak az 1770-es 1780-as évek fordulóján vagy ezt követően lettek kialakítva. Közülük többet is felkeresett a későbbiekben, de nem turistaként, hanem akkor, amikor hivatalos teendői miatt távolabbi úticélok ezt lehetővé tették. Életének alakulása akadályozta meg abban, hogy olyan fontos, hallomásból ismert, máig a legjelentősebbek között számon tartott első hazai angolkerteket keressen fel, mint Hédervár, Nagycenk, Körmend vagy Csákvár. Éppen a fogságban töltött hat év elteltével, a század végére adta át Magyarországon helyét az 1780-as évek közepétől virágzó átmeneti stílus az érett tájképi stílusnak.

A *Pályám emlékezeté*nek legelső szövegváltozatában Kazinczy az 1786-os bécsi tartózkodása idején gyűjtött élményei között a kertek látogatását is felsorolja: „Öt hetet töltvén Bécsben, minden örömem a theátrum vala [...] a kertek, de kivált a Belvedér…"[20]

---

[18] Johann Gottfried Grohmann, *Ideenmagazin für Liebhaber von Gärten, englischen Anlagen und für Besitzer von Landgütern*..., Leipzig, 1796–1806.

[19] Kazinczy Ferenc Kozma Gergelynek, 1803. május 25. = KazLev. III, 598. lev., 61.

[20] Kazinczy, *Pályám emlékezete,* i. m., 498.

Iris_2017_04.indb 60 2017.12.14. 5:36:15

Az öthetes bécsi látogatás során három város környéki parkról és két városi közparkról tesz említést, ám ezek közül mindössze egy, a neuwaldeggi park volt kimondottan angol stílusú, a többi még a francia kertek geometrikus kialakítását őrizte. Bécs környéke ekkor még egyébként sem bővelkedett annyi kastélyban és kertben, mint azt feltételezhetnénk egy birodalmi fővárosról. A Habsburg Birodalom leggazdagabb főurai a fővárostól távol eső birtokaikon, főként Cseh- és Morvaországban vagy Magyarországon alakították ki fényűző rezidenciáikat, ahol a nyári hónapokat töltötték. Később, az 1790-es években az angol tájképi stílus elterjedésével született meg egy olyan környezet megteremtésének igénye, ahová időről időre visszavonulni vágytak azok a fővárosban élő főrangúak, bankárok, vagyonos polgári származású kertépítők, akik a természetrajongásnak egy új típusát jelenítették meg.[21] Az 1770–1800 között kialakított bécsi és Bécs környéki kerteknél a szabadkőműves háttér meghatározó szerepet játszott.[22] Az új stílusú kertek közül szinte valamennyinek tulajdonosa szabadkőműves volt (mint Philipp Cobenzl gróf, Johann Fries, Anton Wilibald Wolfegg, Peter von Braun, Johann és Jakob Geymüller). A bécsi szabadkőművesség virágkora pedig egybeesett a Bécs környéki kertépítés hullámával.

Kazinczynak, aki Bécstől nyugatabbra csupán akkor jutott, amikor a kufsteini fogságba vitték, a kertművészetben lezajló forradalmi jelentőségű stílusváltás időszakában magának a változásnak volt a szemtanúja, de kevés lehetősége nyílt ekkor arra, hogy érett és nem csupán átalakulófélben lévő angol tájképi kertet láthasson. A Habsburg Birodalom kertművészetének megkésett fejlődése is fontos tényező abban, hogy a korai érdeklődést mutató Kazinczy milyen közvetlen benyomásokat szerezhetett.

Élete első, valódi angol stílusú kertje a Dornbach melletti Neuwaldegg. Moritz Lacy gróf 1766-ban vásárolta meg a barokk kastélyt és kertet, majd irányításával új angol stílusú kertrészekkel gazdagította, jellegzetes példáját nyújtva az átmeneti stílusnak. Neuwaldegget tekinti az osztrák kerttörténet az első ausztriai angol stílusú tájképi kertnek. A kert fokozatosan a környező tájjal is harmonikus kapcsolatot teremtett, észrevétlenül olvadva bele a környező erdők jelentette szabad természetbe. Lacy gróf kertje egyike volt a legelsőknek, amely az új tájképi stílus fontos elvét, a *genius loci* figyelembevételét alkalmazta.[23] Ugyanakkor volt itt kínai pavilon, egy Hameau (holland falucska), Filozófus-sétány és további ún. staffázsok, amelyek a már emlegetett „jardin anglo-chinois" hatását szintén mutatták.[24]

Kazinczy így emlékezik meg látogatásáról:

> Dornbachra menvén ki, s mint mindenüvé a hol elsőben, oda is egyedül, a mint a bokrok előtt elmenék, eggy ismeretlen illat csapa meg. Körültekintém magamat, s sem a földön, sem a bokrokon nem láték semmit, a honnan az jöhete. Minél tovább távozám, annál inkább tűnt

[21] Hajós Géza, *Romantische Gärten der Aufklärung: Englische Landschaftskultur des 18. Jahrhunderts in und um Wien*, Wien–Köln, 1989, 34–35.

[22] Hajós, *Romantische Gärten,* i. m., 46–59.

[23] *Uo.*, 36.

[24] Buttlar, *i. m.,* 233.

Iris_2017_04.indb 61 2017.12.14. 5:36:15

> el az illat. Visszamenék, s szaglásom elvezete a keresett helyre. Féltem a megszóllítástól, de kísértetem nagyobb vala mint hogy ellent állhasak, s hirtelen meglopám a kertet...[25]

Laxenburg és Schönbrunn, az Augarten és a Práter voltak azok a további, kivétel nélkül császári kertek, amelyeket Kazinczy még felkeresett. II. József felvilágosult szelleme ellenére az angol tájképi stílus befogadása lassan ment, a császári kertek és parkok átalakítása csak a századfordulón valósult meg. A kertek megnyitása a nagyközönség előtt már egy új szemléletmód hatását sejtetik, de ez még nem érintette a barokk, geometrikus kertek stílusát. A bécsi császári kertek tehát nem tágították az új kertstílusra fogékony „kert-turisták" horizontját, viszont hozzájárultak ahhoz, hogy egyre több arisztokrata is megnyissa kertjét a látogatók előtt. Kazinczy is ennek köszönhette, hogy ajánlás nélkül juthatott be addig nehezen megközelíthető helyekre, ahol ha mást nem, botanikai érdeklődését kielégíthette.

Amikor 1803 nyarán újra hosszabb időt töltött Bécsben, a kertlátogatások megismétlődtek. Felkereste a Prátert és az Augartent, és Bécs környékén a szabadkőműves Cobenzl gróf reisenbergi (Kobenzlhof) már kiforrott tájképi stílusú kertjébe is tett egy kitérőt. Itt látta életében másodszor a még akkor egzotikusnak számító tulipánfát, a Liriodendron Tulipiferát. Első alkalommal a fogságba vezető úton, egy Salzburg melletti kertben tett rá nagy hatást a tavasszal virágzó, ritka szépségű fa. Kobenzlhofi látogatása után néhány nappal Schönbrunnba, a botanikus kertbe ment, de a már virágba borult fa csalódást keltett. „A Tulipánfa azolta, hogy Kobenzlhofon valék kivirított. Sem a' fa nem az, sem a' virág, a' mit vártam.".[26]

Kazinczy Bécstől nyugatabbra csupán kufsteini fogsága miatt jutott el, és paradox módon az egész Budától Kufsteinig, majd Munkácsig vezető út volt az a lehetőség számára, amikor a legtöbb kastélykertet felkereshette. Az út során szerzett benyomásai meghatározóan formálták szemléletét, kertesztétikai nézeteinek letisztulásához nagyban járult hozzá egy számára minden tekintetben ideálisnak tűnő angolkert megismerése, Lodron gróf neuhausi kertje Salzburg mellett. Neuhaus ettől kezdve vált viszonyítási alappá számára. Amit akkor vizuális élményként rögzített, arra 1806-ban megírt rövid kertelméletében is hivatkozott:

> Nem fogom soha elfelejteni azon estvém emlékezetét, melyen Salzburghoz egy órányira gróf Lodróninak Neuhausi kertjében (1800. 2d.Júl) Klopstocknak születése s a St. Preux és Julie szerelme írója halálának napját a lehanyatló nap arany fényében inneplettem. Gyönyörű bölcs calculus szerint épült kis kertecske! – a háború irtóztatóságai e szép helyet is elpusztították, s a lilidendron s a szép platanus azért nőtt benne, hogy gyalog katonák levesét főzlelje meg! [27]

Ez a hely félreérthetetlenül azt az ideált testesítette meg, amit a maga számára, mint egy kisebb területtel rendelkező leendő kerttulajdonos számára elképzelhetett

---

[25] Kazinczy, *Pályám emlékezete,* i. m., 603.

[26] Kazinczy, *Pályám emlékezete*, i. m., 295.

[27] Kazinczy, *Hotkócz,* i. m., 118.

Iris_2017_04.indb 62 2017.12.14. 5:36:15

a legoptimálisabb körülmények között. Amikor a szabadkőműves Lodron gróf kertjét felkereste, tisztában volt vele, hogy milyen távol került széphalmi terveinek beteljesítésétől. Éppen saját otthonának és ambiciózusan megálmodott kertjének elkezdett építkezését kellett elfogatása és elítélése miatt odahagynia.

Az élmény intenzitásához bizonyosan hozzájárult az a különös léthelyzet, amelyben a kertet felkereste: a kufsteini fogságból úton egy akkor még ismeretlen másik börtön felé, az egyik szálláshelyen a többi fogollyal és az őket kísérő katonákkal esti sétára indulva véletlenszerűen fedezték fel az „édenkertet". A kert lassan feltáruló szabadkőműves tematikája még inkább értékessé tette számára:

> egy kerti házban kőmíves hieroglypheket láték meg, s megszólítám a kertészt, el nem hallgatván, s büszkeségből, hogy én magyar vagyok. Uram nekem gyanúm támadt, hogy itt lózsikat tartottak a kőmívesek. Látván, hogy a dolog nem idegen nekem, elbeszélé, hogy gróf Lodron sveciai követünk, e kertet kőmívesi összegyűléseknek alkotta, s hogy itt Coloredo érsek a nagymester.[28]

Feltehetőleg a neuhausi kertnek köszönhetően tudatosodott benne az a szempont, ami kertesztétikájának egyik meghatározó elvévé vált, mégpedig a kert jó fekvése, a táj jelentősége, amely körülveszi a kertet. A neuhausi e tekintetben mindent felülmúlt (és talán emlékeztette arra, ami már a Magas-Tátra közelében, a szepességi tájban is lenyűgözte): egyik oldalról a bajor síkság, keletre és délre a magas hegyek látványa, az Alpok csúcsaival és várromok. „A táj egyike a legszebbeknek, melyeket valaha láttam."[29]

Az eszményi táj, amelybe az eszményi kertet belekomponálva megkapjuk a Kazinczy ízlése szerinti legszebb angol tájképi kertet, nem más, mint a neuhausi kert környezete a tatai kert vízfelületeivel, és ültetett részleteinek kicsit nagyvonalúbb kialakításával: ezt Kozma Gergelynek 1803-ban írott levelében árulja el lelkesülten, mert minden hibája ellenére a tatai kertet tekintette az egyik legjobban sikerültnek a korai magyarországi angolkertek közül: „ha ezt a kertet, úgy mint van felkaphatnám, s gróf Lodróni-nak Salzburg mellett levő kerte helyébe tehetném – melyet három oldalról romántisch kősziklás tirolisi formájú hegyek vesznek körül, egy oldalról a bavériai szép sík nyílik meg előtte, honnan az aranyszín égen lemenő nap elenyészését lehet látni – azt mondhatnám, hogy ez a legszebb ánglus kert, amelyet valaha láttam."[30]

Magyar kertek

A bécsi élményeket követően az első magyarországi angol stílusú kertek közül Kazinczy 1786–1795 között egyetlen olyat sem látott, amelyik mélyebb benyomást tett volna rá, legalábbis sem visszaemlékezéseiben, sem levelezésében nem találunk erre vonatkozó

[28] Kazinczy Ferenc, *Fogságom naplója,* s. a. r. Szilágyi Márton, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011 (Kazinczy Ferenc Művei: Első osztály: Eredeti művek), 119.

[29] *Uo.*

[30] *Uo.*

Iris_2017_04.indb 63 2017.12.14. 5:36:15

említést. A fogságba vezető úton azonban három helyszínen is engedélyt kért arra, hogy megálljanak: Ácson, Oroszváron és Malackán. Kevés szóval, de az angolkertek iránti, egyre tudatosabbá fejlődő érdeklődésének és egyre jobban formálódó ízlésének kifejezésével fejti ki a későbbiekben, hogy összbenyomásként vagy egyes részleteik tekintetében milyen hatást tettek rá e kertek.[31] Összefüggő értékelést egyikről sem készített, de mindhárom helyszínről találunk vázlatszerű rajzokat kéziratban maradt jegyzetei között.[32] Úgy tűnik, a fogságból való szabadulás után a hotkóci kert leírásához kapcsolódó kertelméletének megírásig, vagyis 1806-ig foglalkoztatta még élénken a fellendülőben lévő magyarországi kertművészet. 1803-ban ismét több kertben is látogatást tett, ez volt a tapasztaltgyűjtés második és egyben utolsó magyarországi szakasza. 1803 után már csak erdélyi kertekben tett látogatásairól számolt be részletesebben visszaemlékezéseiben, máskülönben ez a témakör láthatólag hátérbe szorult.

1803-ban Tatán az Eszterházy-kertben, Tóalmáson Prónay Sándornál, Ludányhalásziban Ráday Pál készülőfélben lévő angolkertjében, valamint Pesten az Orczy-kertben járt.[33] Lényegében mindenütt pozitív élményekkel gazdagodott, ezekre több részletben, különböző szövegekben találunk utalásokat: a tatai kert főleg vízfelületeivel, vagyis máig híres tórendszerével vívta ki elismerését. Tóalmás természetközeli egyszerűségével, Ludányhalászi pedig azzal, hogy itt ismerkedett meg a kert tervezőjével, Witsch Rudolffal, akit szakmailag a legnagyobb elismeréssel emleget. Az Orczy-kert 1803-ban némi csalódást okozott neki, de később véleményét tévedésnek minősítette.[34] A felsorolt magyarországi, átmeneti stílust képviselő angolkertek szolgáltatták az alapját a már sokat emlegetett „kertteóriájának" érveléséhez, amelyet a téma betetőzéseképpen a hotkóci kertről készült nagyszabású újságcikke végén 1806-ban közölt. Ebben, ha csak egy-egy kisebb részletre vonatkozóan, de a jó és a rossz megoldások szemléltetésére használta fel vizuálisan rögzített élményeit.

Szakirodalmi olvasmányok felhasználása

Kazinczy nem tartotta feltétlenül szükségesnek elméleti munkák tanulmányozását ahhoz, hogy valaki műértővé váljon, de az önművelésnek mindenképpen részét képezte művészeti tárgyú munkák olvasása.[35] A kertművészet korabeli felfutását élénk érdeklődés kísérte, és szükség volt az új stílus elméletének és gyakorlati megvalósításnak megismertetéséhez is különböző szakkönyvekre, illetve illusztrált albumokra, amelyek a mai fényképfelvételekhez hasonlóan az új esztétikai megoldásokat láttatták. Magyarországon az egész térséghez hasonlóan némi késéssel váltak hozzáférhetővé

---

[31] Kazinczy, *Fogságom naplója,* i. m., 460; Kazinczy, *Pályám emlékezete*, i. m., 288; 650.

[32] MTA KIK Kt., K639 93a; RGy., Szemere-tár, I. fol. 210.

[33] Kazinczy, *Pályám emlékezete*, i. m., 287–288; 305–306.

[34] Kazinczy, *Pályám emlékezete*, i. m., 705.

[35] „Ne sok theoreticust, de sok remekek nézellését, olvasását, még pedig poetai ízléssel közelítvén ehhez". Kazinczy Ferenc Szabó Jánosnak, 1815. december 13. = KazLev. XIII, 3063.

Iris_2017_04.indb 64 2017.12.14. 5:36:15

az alapműveknek számító angol kertelméleti írások német vagy francia változatai. Sokkal népszerűbbek voltak a meglehetősen drága albumok és mintakönyvek, mert már ekkor is többet jelentett képeken keresztül megismerkedni egy új stílussal, mint bonyolult elméleti szövegek révén.

Kazinczy angolkertek iránti érdeklődésének gyökereit kutatva biztosra vehetjük, hogy a témában szerzett alapos ismereteit kertművészeti, kertelméleti írások révén is gyarapította, de ezekre mind a kiadott, mind a még kiadatlan írásaiban meglehetősen kevés utalást találunk. Ezért is különösen jelentős, hogy kertteóriájában futólag két olyan műről is említést tesz, amelyek a német kulturális hatás alatt álló európai országokban a legnépszerűbbek voltak, és legnagyobb részük volt az angol tájkert stílusmegoldásainak széleskörű elterjesztésében, sőt divatba hozásában. A tanulmány legelején már megidézett C. C. Hirschfeld német kertteoretikus gazdagon illusztrált *Theorie der Gartenkunst* című műve, valamint a szintén említett Grohmann *Ideenmagazin* címmel negyedévente (1796–1805 között) megjelentetett folyóirata ismertették meg az érdeklődőt német és francia nyelvű szövegekkel, de főképp olyan mintaképekkel, amelyek a különböző angolkerti létesítményeket ábrázoltak. Kazinczy megfogalmazásából ítélve 1806-ra ezek már Magyarországon is oly ismert kiadványok voltak, hogy a stílus elszürkülésének, sablonos megoldások alkalmazásának veszélyével fenyegettek. A Kazinczy által legtöbbet hivatkozott kertművészettel kapcsolatos kiadvány Wilhelm Gottlieb Becker *Taschenbuch für Gartenfreunde* című zsebkönyvsorozata, amely 1795–1799 között megjelentetett magyarországi tájképi kertekről szóló leírásokat közölt. A kiadvány az angol tájképi kert művészettörténeti szakirodalmának kimagaslóan fontos darabja. A Közép-Európában különösen népszerű sorozat négy tanulmányt bocsátott közre a Magyarországon működő kertépítész, Petri Bernhard Héderváron, Vedrődön, Rárón és Pesten megvalósult kertjeiről.[36]

Kazinczy azonban nem jegyzetelt ki szövegrészleteket a magyar vonatkozású leírásokból, ahogy az egyébként szokása volt, hanem csak Petri leírásainak lelőhelyét jegyezte fel, illetve vázlatokat készített a kötetekben található, főleg emlékművekről készült illusztrációk alapján: a botanikus Linné Uppsalában 1797-ben felállított emlékművéről, illetve emlékműmintákról az egyik 1798-as kötetből.

Az új kertművészetnek főleg eszmei tartalmát közvetítette a tájleíró költészet, amely ha áttételesen is, de szintén közreműködött az angolkert recepciójában.[37] Kazinczy éppen akkor kezdett el a költészet e feltörekvő irányzata iránt érdeklődni, amikor az ember alkotta természeti tájhoz való vonzódása is megerősödött. Ennek egyik elindítója az angol Thomson *Évszakok* című versciklusa volt, amelyet azonnal lefordítottak franciára és németre, így sokkal könnyebben és gyorsabban terjedhetett el a kontinens nyelvein, mint eredetiben. Kazinczy a fogság idején szerezte be a kötet

[36] RGy., Szemere-tár, I. 208–209; MTA KIK Kt., K633/I. 181b; K633/II. 248a; K633/VI. 157a-b.

[37] Vö. Vörös Imre, *Természetszemlélet a felvilágosodáskori magyar irodalomban*, Bp., Akadémiai, 1991.

Iris_2017_04.indb 65 2017.12.14. 5:36:15

német, *Jahreszeiten* című fordítását, de Munkácson otthagyta rabtársainak, más könyveivel együtt.[38]

Ebbe a sorba illeszkedik a francia Delille költészetének közvetlenül a kertművészethez kapcsolódó *Les jardins* című versciklusa (1782) is. Kazinczy 1808-ban készített egy folyóirat-kijegyzést az *Allgemeine Literatur-Zeitung* „Gartenkunst" című cikkéből: ebben Torquato Tasso *Gerusalemme liberata* XVI. énekének egy versszakát, valamint Delille említett versének első énekéből találunk egy részletet, amelyek a kertesztétika Kazinczy számára egyik legfontosabb elvét a „hely szellemének" tiszteletben tartását verselik meg.[39] Kazinczy a Delille-verskijegyzést azzal vezeti be, hogy „Igaz a' mit Delille mond:"

> Ne ruházza fel a földet olyan szépséggel, amelyet nem akar felvenni.
> Legelőször ismerje meg a helyszínt, és a helynek
> tisztelje szellemét, kérdezze istenét.
> Törvényeit büntetlenül nem lehet megsérteni.[40]

A szabadkőművesség általános hatása

Az európai szabadkőművesség egyenlőséget és testvériséget hirdető törekvései korán kapcsolatot találtak a kor új természetfelfogásával, amely a természetben az emberi lét, az emberi érzelmek tükörképét látta, s a hajdani, a romlatlan természetben élő ember elveszett boldogságát akarta újra megtalálni. Amint arra már többször is utaltunk, a korai tájképi kertek szellemi tartalmukat tekintve sokat köszönhetnek a szabadkőművesség mozgalmának. Szerepet játszottak a műfaj elterjesztésében, amely képes volt megjeleníteni értékrendjüket, szellemi törekvéseiket. A tájkert voltaképpen a természet építése révén az önépítés szimbólumává vált, amelynek létrehozója jelentős társadalmi nevelő szerepet szánt alkotásának. A szabadkőművesség kertművészetre gyakorolt hatását felerősítette, hogy a korai angol tájképi kertek tulajdonosainak, tervezőinek meghatározó része volt a társaság tagja. Az új stílust kialakító művészek, filozófusok pedig szintén szabadkőműves kötődésűek voltak Angliától Magyarországig.

A Habsburg Birodalmon belül a Bécs környékén kialakított új stílusú angolkertek tulajdonosainak szabadkőműves elkötelezettségéről már esett szó. Magyarországon szintén nagy jelentősége volt annak, hogy az építtető/megrendelő tagja volt-e valamelyik szabadkőműves páholynak, és úgy tűnik, hogy az sem mellékes, melyiknek. A magyarországi páholyélet egyik virágzó időszaka esett az 1780-as 90-es évekre egészen a szabadkőművesség 1795-ös betiltásáig. Az egyik első, és a leginkább programszerűen kidolgozott szabadkőműves kert Batthyány Lajos hercegé volt Körmenden. 1783-ban

---

[38] Kazinczy, *Fogságom naplója,* i. m., 314;. MTA KIK Kt., Tört. 2r. 21., 215. f.

[39] MTA KIK Kt., K633/I. 172b

[40] (A magyar ford. tőlem) Franciául: «Ne pretez point au sol des beautés qu'il refuse./Avant tout, connoissez votre site, et du lieu/Adorez le génie et consultez le dieu./Ses lois impunement ne sont pas offensées.»

Iris_2017_04.indb 66 2017.12.14. 5:36:15

kezdte el nagyszabású tervének megvalósítását, amelyben markáns módon jelent meg az a felfogás, hogy a kertnek a benne kialakított terek, szobrok, építmények révén úgy kell gyönyörködtetniük, hogy egyben erkölcsnemesítő gondolatokat is közvetítsenek. Olyan programszerűen megkomponált sétautakat hozott létre, amelyek a látogató számára morális és szellemi élményt nyújtottak. Battyhány herceg szellemi vonzalmainak volt egy erősen irodalmi irányultsága is: kertjében emlékműveket, szobrokat alkalmazott, amelyek kirajzolták irodalmi ízlését: Homérosznak és Cicerónak is állíttatott emléket, de modern felfogásáról tanúskodik, hogy két évvel Salamon Gessner svájci költő halála előtt, 1786-ban emlékművet állíttatott neki.[41] A korszak egyik legnépszerűbb költője annak is köszönhette ezt a kitüntetést, hogy költői világában a természet és táj, amely az emberi érzelmek kifejezőjévé vált, főszereplővé lépett elő. Kazinczy számára a szabadkőműves Battyhány Gessner-rajongása kitüntetett jelentőségű volt. Gessner kultuszának ezt a megnyilvánulását éppen a kertek iránti érdeklődése idején, 1807-ben Csehy Józseffel folytatott levelezése útján igyekezett minél alaposabban megismerni.[42] Batthyány 1784-től a bécsi Zur wahren Eintracht páholy tagja volt. Kazinczy személyesen ismerte, nagyra tartotta, és éppen Batthyány műveltségére és irodalmi érdeklődésére tekintettel kérte őt fel 1790-ben a megalapítandó Árkádiai társaság tiszteletbeli elnökének. (Ebben közrejátszhatott, hogy nem sokkal korábban Batthyány levélben gratulált és köszönte meg Kazinczynak az 1789-ben megjelent *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei* című levélregény-átdolgozását).[43]

A körmendi kerthez hasonló, a szabadkőművesség hatását ilyen következetesen képviselő kert azonban a fennmaradt források alapján kevés készült Magyarországon. Jellemzőbb volt a szabadkőműves tematikának néhány részletre korlátozódó megjelenése, mint például Batthyány Lajos herceg bécsi páholytársának, a dúsgazdag, Bécsben élő Apponyi Antal Györgynek hőgyészi kastélyparkjában.[44]

Kazinczy 1784-ben lépett be a miskolci „Az erényes világpolgárhoz" páholyba, amelyben még két, később jelentős angolkertet létrehozó páholytársa volt: Aspremont János, aki a Trencsén megyei Rovnyén az 1790-es években fogott hozzá nagyszabású angolkertjének megépítésébe az antik művészetet megidéző emlékművekkel.[45] Kazinczy másik páholytársa a köznemesi származású Beck Pál mérnök pedig 1800 táján Tégláson alakította ki a Kazinczy részéről is elismerést arató, gazdag flórájú angolkertjét. Nem mellékes az sem, hogy az 1790-es évek elején a szabadkőműves

---

41 Koppány Tibor, *A körmendi kastélypark építéstörténete*, Vasi Szemle, 1979, 33. sz., 376.

42 Csehy József Kazinczy Ferencnek, 1807. január 19.= KazLev. IV, 1066. lev., 475–477.

43 Kazinczy Ferenc Batthyány Lajosnak, 1791. január 7. = KazLev. XXIII, 5665. lev., 28–34.

44 Alföldy Gábor, *Apponyi Antal hőgyészi kastélyparkja*, Művészettörténeti Értesítő, 50(2001), 1–2. sz., 57–83.

45 Galavics Géza, *Egy elfeledett angolkert – Rovnye Trencsén megyében*, Ars Hungarica, 2006, 1–2.sz., 119–165.

Iris_2017_04.indb 67 2017.12.14. 5:36:15

Orczy László, aki Beck Pálhoz hasonlóan a nemesi ellenzék elszánt képviselői közé tartozott, Pesten hozzáfogott az Orczy-kert megépítéséhez.[46]

Gróf Széchényi Ferenc nagycenki, Festetics György keszthelyi, és gróf Viczay Mihály hédervári angolkertje ugyan kevésbé alkalmazta a jelképi utalásokat, de a szabadkőművesség szellemisége mélyen meghatározta jellegüket.

Magyarországon kevés, a nyugat-európai szabadkőműves kertépítők által előszeretettel alkalmazott építmény maradt fenn az angolkertek e korai korszakából, és azt sem tudhatjuk pontosan, hogy eredetileg ennél lehetett-e több, és ha igen milyen arányban. Azt azonban biztosan ki lehet jelenteni, hogy még az olyan szerényebb kertben, mint Széphalom, a sírhely kialakításnak gondolata szorosan kötődik a szabadkőműves kerttematikához. A kerti emlékeztető építmények (szobrok, emlékművek, feliratok formájában) a barokk művészetben mitikus istenszobrokra korlátozódtak. A szabadkőművesség hatására terjedt el az a felfogás, hogy az emberi kiválóságoknak kell inkább emléket állítani. Hogy kinek, az pedig személyes élményből, vagy kapcsolatból fakadt, ezért egy angolkert emlékművei kirajzolták a tulajdonos ízlését, politikai vagy szabadkőműves kötődését.[47] A megemlékezésnek tehát jellemző formája volt a tisztelt személy jelképes vagy valós sírhelyének elhelyezése a kertben. Legismertebb példája ennek Rousseau sírja Ermenonville-ben, amelyet nyárfákkal körülölelve egy kis szigeten helyeztek el. A sírhely festőisége és a sziget mint Rousseau-utalás olyan hatást tett a kortársakra, hogy többfelé, így Wörlitzben is kialakítottak hasonlót Rousseau tiszteletére.[48] Kazinczy kéziratos feljegyzéseiben két változatban is találunk Rousseau wörlitzi síremlékére vonatkozóan kijegyzést. Először 1802-ben írta át a síremlék feliratát és szövegét W. G. Becker: *Taschenbuch für Gartenfreunde* (1795, Leipzig, 178.) című művéből, majd 1808-ban ugyanezt átmásolta a Pandekta I. kötetébe.[49]

Hirschfeld német kertteoretikus már idézett munkájában kifejezetten javasolta valódi sírok elhelyezését a parkokban. Nézetei szerint ezek az élet törékenységére emlékeztetnek majd, de az általuk sugárzott melankólia mentes kell, hogy legyen a halál riasztó képétől.[50] A szentimentális kertekben egyre gyakrabban jelentek meg valódi és jelképes sírkövek. Ezzel a kert és a benne élők viszonya vált személyesebbé, halottkultusz és természetkultusz így közvetlenül is összekapcsolódott. Kazinczyra is mély benyomást tettek a hotkóci kertben a Csáky család több tagjának felállított különleges emlékművek, sírkövek.[51]

---

[46] Mohay, *Kazinczy és az Orczy-kert*, i. m.; Mohay Borbála, *Az Orczy-kert gondolata és megvalósítása*, Átjáró: Interdiszciplináris folyóirat, 2(2014), 2. sz., 25–57.

[47] Szabadics Anita, *Szabadkőműves szimbolika Európa tájképi kertjeiben*, 4D: Tájépítészeti és kertművészeti folyóirat, 2006, 3. sz., 58.

[48] *Uo*. 60.

[49] RGy., Szemere-tár, I. 208; MTA KIK Kt., K633/I 181b

[50] Szabadics, *i. m.,* 60.

[51] Kazinczy, *Hotkócz, i. m.*; Galavics, *Magyarországi angolkertek*, i. m., 41–43.

Iris_2017_04.indb 68 2017.12.14. 5:36:15

A szabadkőművesség emlékezetkultusza, ha számos áttételen keresztül is, de hatással volt a parkosított temetők 19. század második felében megkezdődő kialakítására. Mai temetkezési szokásaink egyik fontos előzménye az angolkertekben megjelenő valódi síremlékek divatja. Ennek egyik jellegzetes megnyilvánulása Kazinczy rajongva szeretett első gyermekének, Phigie-nek 1806-ban állított síremléke a széphalmi kertben, amely később a nagy író temetkezési helyévé is vált.

Kazinczy kertesztétikai elvei

Kazinczy kertesztétikai elveinek egyetlen, és meglehetősen rövid összefoglalása a Hazai Tudósításokban 1806-ban jelent meg. A több folyóiratszámban, folytatólagosan közölt élményszerű beszámoló Csáky Emánuel grófnak a szepességi Hotkócon található kertjéről esettanulmánynak is beillik a cikk befejező részét képező, vázlatos, pontokba szedett elvek elé. Hotkóc a már hosszú évek óta kertekért rajongó Kazinczy számára végső ihletője volt annak a benne valószínűleg már korábban megfogalmazódott szándéknak, hogy a megelőző évek során felgyülemlett tapasztalatait, benyomásait egy még újnak számító művészeti témában közérthetően bocsássa közre, és valódi hasznára legyen azoknak, akik ennek a sokoldalú készséget, ismeretet igénylő összművészeti alkotásnak a létrehozására vállalkoznak. Fontos hangsúlyozni, hogy teóriáját elsősorban a kertépíttető főuraknak szánta, mintegy tanácsként.

A lapalapítónak, Kultsár Istvánnak írott levelében így indokolja szándékát: „Nem sokára le fogom irni a' helyet [Hotkócot] minden szépségeivel 's megtoldom az Anglus kertek' theoriájával, melly annál szükségesebb, mert most mindent megszállott a' gonosz lélek Anglus kertet ültetni, 's egyik nagyobb bolondságot csinál mint a' másik."[52] Ugyanígy érvel Cserey Farkashoz írott levelében is, és ebből arra lehet következtetni, hogy Kazinczy egy jelenségre reagált elvont, de a gyakorlatba könnyen átültethető téziseivel: azért vált a szakember nélküli kertépítés divattá, mert az olcsóbban fenntartható, szabálytalan angolkertek megtervezéséhez úgy vélték, nem kell akkora mérnöki precizitás, mint a geometrikus elrendezésű francia kertekhez. Cserey Farkas hasonlóan felfigyelt az új stílussal kapcsolatos tévképzetre: „[...] igen szükség is, hogy tudgyák hazánkba, mi légyen az Anglus kert, mi abba mind az ízlés, mind a Mesterség. Hazánkbéli Anglus kertekbe többire csak a legdurváb irregularitásból áll azoknak Anglussága, már pedig ebbe még több regulát, és még nagyobb figyelemmel kell követni, mind a czíkornyás franczia kertekbe."[53]

Az utókor hajlamos kifogásolni, hogy Kazinczy – aki egyébként nem tudott kialakult, kész elméleti és nyelvi mintákat követni a kertművészettel való ismerkedéskor – maga sem vállalkozott egy nagyobb, összefüggő kertesztétikai munka megírására, valamint hogy a sokfelé elszórt, apró mozaikdarabokból összeállítható szemlélete nem elég következetes. Ha azonban kertelméletének fő téziseiből indulunk ki, és

[52] Kazinczy Ferenc Kultsár Istvánnak, 1806. szeptember 22. = KazLev. IV, 994. lev., 314–315.

[53] Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1806. október 3. = KazLev. IV, 1009. lev., 352.

Iris_2017_04.indb 69 2017.12.14. 5:36:15

ezt összevetjük az időben és térben elszórtan felbukkanó kertesztétikai jellegű megnyilvánulásaival, valamint a saját kertjére, Széphalomra vonatkozó elképzeléseivel, akkor össze lehet állítani egy határozott ízlést követő kertesztétikai felfogást, amelynek középpontjában a természetesség eszménye áll. Hét pontban összefoglalt tételei nem kategorikusak, de fő szempontjai több tételben is megismétlődnek, ami szintén segít az átmeneti korszak különböző kertművészeti kísérletei között megtalálni a Kazinczy szerinti ideálisat.

A természetesség elve. Kertművészeti szempontból Kazinczy legfőbb elve, amely számos helyen előbukkan. Hotkóc leírásnak elején az angol, „ánglus" kert szinonimájaként használja a természetes kert kifejezést. A természetesség elve immár nem a francia kertekkel áll szemben, amely mint meghaladott stílus, az angolkertek rajongói szemében a múltat, az elavultat képviselte, hanem az előző fejezetben említett „jardin anglo-chinois" vagy szentimentális stílus építményekkel, kerti díszítőelemekkel, ún. staffázsokkal túlzsúfolt, átmeneti változatával, amelyek hangulatokat, érzelmeket keltenek, és a személyes ízlést, egyénit hivatottak kifejezni. Csakhogy mindezt – amint arra cikkének legelején maga Kazinczy is kitér – sokan a már emlegetett mintakönyvek, illusztrációk alapján, minden kompozíciós elv nélkül próbálták megvalósítani. Kazinczy a természetesség alatt a természethez való visszatérést érti, amely olyan következetességet jelent, mint a már emlegetett Capability Brown angol kertépítész felfogása. A kert lényege, hogy közvetítő legyen természet és művészet között. Teóriája hatodik pontja világít rá erre legjobban: „a kertben sétáló idegen ne kertben, hanem szép természetben vélje magát".[54] Ez azonban, ha úgy tetszik a legnagyobb kihívás, hiszen éppen az a lényeg, hogy természet és művészet nem azonos, az angolkert mibenléte pedig egy vékony mezsgyén mozog nem látható, de létező határvonalaival. A kert, mint ember alkotta táj tökéletes kompozícióival művészileg teremti újra a természeti táj harmóniáját.

A „felesleges bábszerekként" leírt elemek halmozása a hotkóci kertben kevésbé zavarta Kazinczyt, mert „a hivalkodásnak találmányai" mély gyászában fogékonnyá tették a mélabús hangulatot árasztó építményekkel teletűzdelt kertrészletek iránt: „A' Természet szépsége, a' sok igen szép, de tömöttségei miatt csaknem szenvedhetetlen partiák, gondolatok, Momentumok egészen elfoglaltak. Ily állapotban mint valék, semmi sem kaphatta-meg inkább lelkemet."[55]

Festőiség. Teóriájának 2–4. pontjában a legszorosabb értelemben vett esztétikai elveket találjuk. A szép természeti formák újraalkotása összetettebb feladat annál, minthogy az angolkert azonosító jegyévé vált kanyargós utakkal próbálják meg a természetesség látszatát kelteni. Kazinczy a klasszikus tájképi kertek előfutára, amikor a fák, bokorcsoportok elrendezésével egységes térrendszer megvalósítását várja el,

[54] Kazinczy, *Hotkócz, i. m.,* 118.

[55] Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 23. = KazLev. IV, 996. lev., 317.

Iris_2017_04.indb 70 2017.12.14. 5:36:15

a növények ültetésében pedig a színeknek és formáknak a „festőiség" szabályrendszere szerinti szigorú betartását.

Látképelv. Fontos megjegyzést találunk a teória 2. pontjában arra, hogy mennyire szükséges egy kert tervezésénél a nem megfelelő kilátás eltakarása és a szép kilátás előtérbe helyezése. A kertkörnyezet esztétikai fontosságára itt nem elvszerűen hívja fel a figyelmet, de a látvány jelentősége sokféle szövegében felbukkan. A hotkóci kert bejárásánál is hangsúlyozza egyik célját, „hogy az egész fekvést ismerjem, nem csak a' kertet".[56] Mint már utaltunk rá, Kazinczy a neuhausi kertet fekvése, az ott elébe táruló kilátás miatt találta legszebbnek, ebben „helyezte volna el" legszívesebben a tatai kertet, hogy megkapja a legtökéletesebb szépségű angolkertet.[57]

A látképelv saját kertjének tájolásánál is alapvető fontosságú volt. A kilátás ugyanis megnöveli a kert határait, és összeolvasztja a körülhatárolt területet a tájjal. A tájban pedig a magas hegyek csúcsai, a hegyvonulattal találkozó síkság, valamint egy-egy várrom látványa alkotja a tökéletes élményt. Hotkócról, Neuhausból és Széphalomról széttekintve ezek a látványelemek mind megtalálhatók voltak.

Genius loci – „a hely szelleme". A természetességből következik annak elvárása, hogy a helyi sajátosságokat egy angolkert kialakításakor figyelembe vegyék. „Egységet", azaz harmóniát említ, ez pedig mai kifejezéssel a tájjelleg tiszteletben tartására utal: a természet mesterséges átalakításának egy esztétikai cél érdekében megvannak a maga korlátai (lásd a dombok emelését sík terepen vagy vizekben szegény környezet esetében tavak kiképzését). Ha ezeket átlépjük, akkor a mesterkéltség, erőltetés hibájába esünk. Az elv hangsúlyozásával Kazinczy ismét leteszi voksát a Brown-féle kertfelfogás mellett, amely Magyarországon kicsit később, a klasszikus tájképi kertek kialakításánál érvényesült leginkább.

Fenség és szépség. Kazinczy teóriájának negyedik pontját Winckelmann híres, szállóigévé vált esztétikai megállapítására (nemes egyszerűség, és csendes nagyság) hasonlító, parafrázisszerű kijelentéssel kezdi: *„Az igazi szépség charaktere a nyugodalmas nagyság. Ez kevéssel jut el a maga céljához, néki nem kell pipere."* A klasszikus szépségeszmény Winckelmann *Geschichte der griechischen Kunst* című művéből származó meghatározását Kazinczy jól ismerte, hiszen a börtönévek alatt olvasta a német esztéta nagy hatású munkáját. Módosított megfogalmazásban az igazi szépség meghatározásánál a tájképi kerteket jellemző térbeli nagyság, kiterjedés képzetét hozza be. Másrészről a szétszórtság, a rendezetlenség, fölösleges díszítettség (pipere) kiküszöbölése teremti meg azt a nyugalmat, amely a mértékkel, az arányok tiszteletben tartásával létrejövő nagysághoz társul. A tatai kert egyszerre tudta ezt az elvet megvalósítani és áthágni: „Szebb vízi partiáit képzelni sem lehet: de az erdőség' és rétség' partiáji épen nem a víz nagy partijáihoz valók, a' szem sohol nem lél nagy nyugvót."

---

[56] *Uo.*

[57] Kazinczy Ferenc Kozma Gergelynek, Tata, 1803. május 25. = KazLev. III, 598. lev., 62.

Iris_2017_04.indb 71 2017.12.14. 5:36:15

Az emlékezés kultikus megnyilvánulásai: a „sírkert" jelentése és jelentősége, a kerti építményekkel szembeni elutasítás

Kazinczy kertművészeti elveiben nagy hangsúlyt kap a különféle kerti építmények, épített díszítő elemek elutasítása. Teóriájának 1. pontjában azt írja, hogy „A' mi mostani görbe-útú, bábszerekkel felczifrázott, kertjeink éppen úgy ellenkeznek az ízléssel és észszel mint azok a' régiek!" A 2. pontban pedig megismétli: „nem az [ért az Anglus kertészséghez], a' ki csak az útakat tudja görbén vonni 's minden lépten elmés bolondságokkal lepi meg a' lélektelen Vendéget."[58]

Amikor Naplójában megörökítette az 1803-as tatai útjának emlékét, abban is hasonlóan fogalmaz: „Eggy gazdag és gyermektelen ember felől fel lehet tenni, hogy a kertet nem hagyá azon bábjátékok nélkül, mellyeket a tudatlan az Ang. kertekben inkább becsűl a széplombú erdőzeteknél, a selyem gyepnél, s a szép felosztásoknál." [59]

Kertművészeti érdeklődésének első időszakában még maga is tervezett néhány szobrot és egy épületet is kertjébe, de ez még fogsága előtt történt, amikor az angolkertek divatja nem hozta el az általa elutasított tervszerűtlen, túlzsúfolt, ízlésbe ütköző megoldásokat. A koncepciózusan alkalmazott építmények, ha összhangban álltak az egész kert stílusával, nem voltak ellenére (lásd pl. Hotkócon), ám azzal is tisztában volt, hogy megvalósításuk tetemes költséggel jár. Először 1794-ből találunk utalást egy Kis Jánoshoz írt levélben arra, hogy milyen szobrot szeretett volna állítani: „A' Plató Szerelme ismeretlen istenség vidékinken. Én egy kis szép rekeszt akarok neki anglus ízlésű kertemben szentelni"[60] Kerttervéből, amelyről az alábbiakban részletesen lesz még szó, más elképzelésekre is fény derül.

1806-ban, amikor birtokba vette Széphalmot, egy egészen más, tragikus esemény miatt ismét felvetődött benne a szoborállítás gondolata, ami azonban végül szintén nem valósult meg: első gyermeke, Iphigenia egyévesen elhunyt, Kazinczy számára pedig magától értetődő volt, hogy imádott gyermekét saját kertjében temesse el. Ehhez azonban engedélyt kellett kérni a kassai püspöktől, és a földet be kellett szentelni. A sírhely kijelölésénél fontos szempont volt, hogy se túl közel, se túl messze ne legyen a háztól, és dolgozószobája ablakából láthassa: „ A' sír csak 60 ölnyire van ablakomtól. Legalább hamvait bírom, látom mindennap, és az azt hiteti velem, hogy a' gyermek még enyém".[61]

Nem sokkal leánya temetése után, 1806 szeptemberében utazott el Széphalomról, hogy feledje bánatát. Ezen út alkalmával kereste fel Hotkócot. A Hazai Tudósításokban megjelent cikk személyességéről tanúskodik, hogy a részletes kertismertetésbe is beleszőtte alig egy hónapos gyászát, a fájdalom érzésének fellobbanását egy melankóliát árasztó kerti hangulatban:

---

[58] Kazinczy, *Hotkócz*, i. m., 277.

[59] Kazinczy, *Pályám emlékezete*, i. m., 287.

[60] Kazinczy Ferenc Kis Jánoshoz, 1794. október 6. = KazLev. II, 453. lev., 386.

[61] Kazinczy Ferenc Csereynek, 1806. szeptember 7. = KazLev. IV, 989. lev., 308.

Iris_2017_04.indb 72 2017.12.14. 5:36:15

> De ez nem teszen kárt a' hely' hatásának, mert a' Gróf bölcsen elrejtette e' két ide nem illő kilátást a' fenyők' derekai 's csüggő lobjai (Laub) által. – Lelkem itt méllyebben érzé azt a' sebet, mellyet szívemen eggy keserű halál ez előtt eggy holnappal ejtett volt. A' Ritterschloss és a' pompás szegénységű Remeteház mellett lesiettem a' szép gipsz gyermekhez, 's elhúnyt kis Psychémet láttam művészi áltatással a' képben!

Hazatérve a síremlék megtervezése egy olyan elfoglaltsággá vált Kazinczy számára, amelyen keresztül bánatát tudta enyhíteni. Eleinte csak a puszta a sírhelyhez járt ki nap mint nap, és gondozta környezetét: „Mind én mind Sophie megnyugodt szívvel 's szeretetnek érzésivel járulunk most kis Angyalunk fekvő helyéhez. Én magamban is elmegyek, el néha még a' hold fénye mellett is, és nékem édes gyönyörűség ott mindent tulajdon kezeimmel dolgoznom".[62]

Ősszel boszkéttal, buxussövénnyel takarta el, hogy a hely megőrizze intimitását.[63] Nem sokkal később nagyszabású tervről számolt be Csereynek a sírral kapcsolatban: sírkövet, feliratot és szobrot tervezett. A Szepességből hazafelé jövet találta ki a sírkőre vésendő epigrammát, eltervezte az egész kompozíciót is:

> Eggy piedestált fogok állítani a' gyermek feje felibe, de úgy, hogy a' sír és a' kő köztt eggy útacska csavaroghasson-el. A' piedestál' homloklapján az ide tett szók fognak márványba vésettetni. A' piedestálra pedig vagy a' Psyche Statuája, (Canova után a' Miller-Dehm Cabinetjéből,) vagy az Amor és Psyche egymást meg ölelő groupja (Görög régiség; 's 59 hüvelyk a' magassága) fog állani. Ma írtam eggy barátnémnak Bécsbe, hogy tudja meg Dehmtől, ha a' Canova Psychejének megkaphatom e az Öntevényét. (Abguss.) A' Görög Művész grouppját megszerezhetem; 30 tallér Rostnál Leipzigban. Itt csak az a' baj, hogy a' csókot nyomó Isten görög módra áll az az meztelen, az pedig sok szemet meg bánt, mert ritka ember érti, miért van úgy.[64]

A terv azonban nem vált valóra: a szobormásolatot valószínűleg nem sikerült megszerezni, a sírfeliratot pedig végül nem vésették fel a sírkőre.

A sírt díszítő különböző virágos növények Kazinczy számára szintén fontosak voltak, a különlegesebbeket név szerint is megemlíti: 1807 nyarán két ízben is feljegyzi Pandektájának I. kötetébe a Convolvulus tricolort: „Búza virágszín szélű, fejér közepű, sárgás pettyű töltsér." Ugyanitt találunk még más növényneveket is: Amaranthen (disznóparéj), Xeranthemum annuum (ékes vasvirág).[65] Csakúgy, mint fáiról, ezekről is Cserey Farkassal levelezett, aki 1807 nyarán újabb hangulatteremtő virágfajták magját küldte meg neki:

> A mely virágot küldöttél le nyomva, annak a Botanicusoknál neve Convolvulus tricolor, igen szép szinei vannak. Én is küldök két virágot lapjával együtt: az N-o 1.Hesperis mattimalis– N-o 2. Cheiranthus maritimus. Ezeknek magvaibul fogok küldeni a kis Phygie halmára; mind kettő oly szomorú emlékezetnek helyére illő plánta lévén; amely magot csak ugyan ide

---

[62] Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefhez, 1806. szeptember 23. = KazLev. IV, 998. lev., 323.

[63] Kazinczy, *Pályám emlékezete*, i. m., 159.

[64] Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. szeptember 25. = KazLev. IV, 1000. lev., 327.

[65] MTAK KIK Kt., K633/I. 150a

Iris_2017_04.indb 73 2017.12.14. 5:36:15

> zárva küldök, annak fáját is szép lészen annak környékébe ültetni, fekete és pedig nagyon fekete gyümölcsével nagyon szomorú tekintetet ád.[66]

Kazinczy válasza nem sokat váratott magára: „Köszönöm, hogy a' Convolvulus tricolor nevére reá tanítottál. Az eggy igen rendes virág és azért becses, mert késő őszig mindég virít."[67]

1808 májusában egy újabb virágról számol be Csereynek:

> Lyányom sírja mellett épen virított eggy kétszálú Corona Imperiális. Ő, annyi sok tudós Társaság' tagja, nem ügyelt reá, de a' deákocska elragadtatva nézte. — Ma Újhelyből visszza sétálván, eggy magyar nevet csináltam neki. [...]Én addig gondolkoztam rajta, hogy a' Császár korona szóból csak az első és utolsó sylabát tartám meg, 's az jól hangzó magyar szót ada: Császna, azaz Császár korona.[68]

Nem volt kérdéses Kazinczy számára, hogy Phigie sírhelye a széphalmi kertben az egész család temetkezési helye lesz. A kertre, mint a családi temetkezés színhelyére éppen lánya halálát követően látott példát Hotkócon. A kerti síremlékek, sírkőfeliratok részletes bemutatását követően megállapítja: „A' bánat szebb menedéket sohol nem lelhet, mint itt, a' fenyők' csendes susogásában 's éjjelében."[69]

A családi emlékezésnek ez a gesztusa egyszerre tart kapcsolatot a halottkultusszal és a korszakban kibontakozó emlékműkultusszal. A kulturális emlékezet ősformája a halottakra való emlékezés. Az angolkertek története kapcsolt ehhez egy új elemet, amikor a kertek építői halottaikat a parkban kívánták eltemetni, és maguk is oda temetkeztek. „Egy új életérzés kifejezése ez, a természethez, az időhöz és a transzcendenciához fűződő megváltozott viszony megjelenítése. Halottainkra emlékező kultúránk forrásvidéke. Emlékművé válni a parkban, s a halál után is jelen lenni, tovább élni a tájkertben, ez az új természetfelfogás logikus és következetes beteljesítése."[70]

Kazinczy életében a lánya halála körüli évek egybeestek egy új törekvés megerősödésével: ekkor kezdett többek felkérésére jeles személyeknek természeti környezetben állítandó emlékművek tervezésével, feliratával foglakozni.

Éppen lánya síremléktervének, és az arra szánt feliratversnek a megszületése idején, 1806 szeptemberében zajlott az Árkádia-per a Csokonainak állítandó emlékkő kapcsán, amelyben egy Poussin-festmény alapján a sírfelirat művészettörténeti kérdései váltak vita tárgyává („Et in Arcadia ego").

Botanizálás

Magyarországon az angol kertstílus első korszakának a kertek kialakításán túl az addig ismeretlen, vagy alig ismert külföldi fafajok betelepítése adta meg máig ható

---

66 Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1807. július 13. = KazLev. V, 1139. lev., 80.

67 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. július 22. = KazLev. V, 1146. lev., 101.

68 Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1808. május 8. = KazLev. V, 1288. lev., 435.

69 Kazinczy, *Hotkócz*, i. m., 276–279.

70 Galavics, *Az angolkert mint utópia*, i. m., 29.

Iris_2017_04.indb 74 2017.12.14. 5:36:15

jelentőségét. Az akác, a kanadai nyár, a vadgesztenye és több más külföldi fa az angolkertekben jelent meg először, de onnan tovább hatolt, ma pedig erdőkben, ligetekben, utak mentén az egész országban mindenütt jól mutatnak. Az első fásítási kísérletek sokszor olyan vidéken történtek (lásd pl. a pesti Orczy-kert területét), ahol azt megelőzően fátlan pusztaság volt, és a hazai fajok nem tudtak megmaradni. Az angolkertek kialakításával együtt járó fásítási divatnak köszönhetően terjedtek el olyan fafajták Magyarországon, amelyeket ma hétköznapiként tartunk számon, holott a 18–19. század fordulójának dendrológiája még „kerti fákként" különböztette meg őket. Grossinger János 1797-ben kiadott faismerettana *Dendrologia, sive historia arborum et fructium* címmel először ismertette az erdei és gyümölcsfákon, valamint narancsházi egzotikus fákon kívül a külföldi ún. kerti fákat. Az ekkor még kevés 10-20 új fafajhoz azután többszáz féle egzotikus fajta csatlakozott először az angolparkokban, és innen hódították meg az ország egész területét.[71]

A kerttulajdonosok egy tekintélyes része hódolt a botanikának és azon belül a dendrológiának Angliától Németországon át Magyarországig. A tengerentúli, Európában akkor még egzotikusnak számító fák meghonosításához éghajlati és talajtani ismeretekre volt szükség. Minél többféle különleges, sőt ismeretlen fajta fordult elő egy kertben, a kert annál nagyobb jelentőségre, elismertségre tett szert. Angliából indultak el például hódító útjukra az amerikai nyárfák, a liliomfák (magnoliák). Egyes fafajták olyan nagy hatást gyakoroltak, hogy egész korszakot jellemeztek: így lett a 18. század fája a szomorúfűz, a 19. századé pedig a platán.[72]

Magyarország földrajzi és éghajlati viszonyai nem igazán kedveztek az angolkertek csapadékosabb és enyhébb angol időjárásához könnyebben alkalmazkodó fatelepítési programjának. Az ország nagy részén a kevés csapadék és a nagy hőmérsékleti különbségek (forró nyár, hideg, havas, fagyos tél) sem a divatos pázsitnak, gyepes felületeknek, sem a különleges fák igényeinek nem feleltek meg, nem beszélve a lehetőleg természetes eredetű tavak és patakok állapotának folyamatos fenntartásáról. Ennek ellenére a sok erőfeszítésnek köszönhetően a századfordulóra a törökkori növénybetelepítések óta stagnáló hazai flórában áttörést hozott az angolkert követelte változatosság és szokatlanság igénye.[73]

A talaj problémája, a szélsőséges időjárás okozta nehézségek Széphalmon is korlátozták a kertkialakítás lehetőségeit: a környék természeti adottságaival csak komoly anyagi áldozat árán lehetett volna megküzdeni. A széphalmi kert létesítése és fenntartása már csak emiatt is költségesebb volt, mint lett volna Magyarország olyan tájain, ahol a helyi éghajlati és talajviszonyok kedvezőbbek voltak (pl. Nyugat-Magyarország egyes régióiban).

---

[71] Rapaics Raymund, *Magyar kertek: A kertművészet Magyarországon*., Bp., é. n., 198–199.

[72] *Uo.,* 199.

[73] Zádor,, *i. m*., 12.

Iris_2017_04.indb 75 2017.12.14. 5:36:15

A zempléni hegyek környezetében kialakított széphalmi kert növényzetének különlegességét szintén az akkor még ritkaságnak számító fafajták adták: Kazinczy számára ezek telepítése függetlenül anyagi helyzetétől egész életén át kitüntetett jelentőségű maradt, a fákhoz nemcsak külső tulajdonságaik, hanem hangulatteremtő karakterük miatt is ragaszkodott. Fogságból való szabadulása, majd 1805-ös széphalmi letelepedése után végleg belátta, hogy egy valódi angolkert kialakítására nem lesz lehetősége, ám kertjének szépítéséről, kedvenc fáinak, cserjéinek, virágainak telepítéséről és gondozásáról haláláig nem mondott le. „Én botanicus kertet nem állítok; ahhoz egész gond 's sok költség kell. Nekem elég egynehány ritka fát bírnom, és mind ollyat, a' melly növése, törzsöke, levele, virága vagy paszulya által vonja magára a' szemet."[74]

Kazinczy azoknak a fáknak volt rajongója, amelyek Magyarországon az 1780–1800 közötti évtizedekben jelentek meg az angolkertek elterjedésének köszönhetően. A szomorúfűz, a nyárfák, a platán, a vadgesztenye, a lepényfa tartozott kedvencei közé, ültetésükkel, és nevelésükkel újra és újra megpróbálkozott.

Dendrológiai érdeklődésében Viczay József kassai orvosdoktor, majd Cserey Farkas játszott döntő szerepet. Viczay József a magyar botanika történetében még egy olyan hagyománynak az egyik utolsó képviselője, amelyben a botanizálás szoros összefüggésben állt a gyógynövényekkel való gyógyítással. Kazinczy Kassán, az 1779–80-as joggyakorlat idején kötött barátságot a szabadkőműves orvossal, akinek kassai kertje híres volt különleges növényeiről. Viczay a fáknak szintén nagy ismerője volt, Kazinczy erre külön kitér az 1827-ben Viczay emlékére írt életrajzában. Viczaynak köszönhető, hogy Kassa központjában a kávéház előtt olasz nyárfák, gesztenyék, juharfák stb. sorakoztak.[75] Viczay 1810-ben bekövetkezett haláláig Kazinczy nem egyszer fordult hozzá növényekkel kapcsolatos kérdéseivel, és magokat, oltóágakat tőle is kapott kertjéhez, így például a kisázsiai eredetű olajfűzet vagy másképpen ezüstfűzet.

Kazinczyra a dendrológia tudományában erdélyi barátja, Cserey Farkas tette a legnagyobb hatást: 1805 őszén látogatta meg Erdélyben, Krasznán. Cserey kitűnt kortársai közül a magyar nemesség körében hódító botanikai szenvedélyével és tudományszeretetével. Krasznai kertjében több ezerre rúghatott a szabadégi, meleg- és hidegházi fajok száma, ami a külfölddel való élénk összeköttetéseinek volt köszönhető. Németországi, itáliai, francia, magyar és más botanikus kertek munkatársaival vagy botanikatudósokkal tartott fenn kapcsolatot, és állandó cserét bonyolított: erdélyi növényfajokért, ércekért kapott cserébe egzotikus növényeket.[76]

Kazinczy a gyümölcsfák változatos fajtáinak megtelepítéshez is kapott Csereytől magokat, de ebben a környék amatőr gyümölcsfa-nemesítőihez is fordulhatott. A díszfák

---

[74] Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. június 29. = KazLev. V, 1130. lev., 63.

[75] Kazinczy Ferenc, *Kis-Viczai Viczay Jósef Tek. Torna Vármegye' és Szab. Kir. Kassa Városa' rendes Orvos-Doctora' Élet-rajza*, Felső Magyar Országi Minerva, 1827. július, 1267–1272.

[76] Gombocz Endre, *A magyar botanika története*, Bp., MTA, 1936, 360.

Iris_2017_04.indb 76 2017.12.14. 5:36:15

meghonosításához, amelyek szépségét és esztétikai jelentőségét a külföldi és magyar kertlátogatásai során ismerte fel, leginkább Csereytől kért segítséget.

Kazinczy kedvenc, de legalábbis legtöbbet emlegetett fái a különböző fajtájú nyárfák, a platán, a szomorúfűz, az akác, a gleditsia vagyis lepényfa, valamint a bignónia, azaz szivarfa voltak.

A nyárfa az itáliai kertek és az antik bukolikus tájképek egyik meghatározó fájának, az égre meredő ciprusoknak volt helyettesítője az Alpoktól északra eső területeken. Népszerűségét, gyors elterjedését többek között e jelképi szerepének is köszönhette. Máig legismertebb alkalmazása a Rousseau 1778-ban állított ermenonville-i síremléke körüli nyárfák együttese. Mint említettük, ennek ábrázolását Kazinczy a wörltizi Rousseau-emlék áttételén keresztül jól ismerte, feljegyzést két ízben készített róla. Kazinczy a változatos, és ritkaságnak számító nyárfafajok, így a kanadai vagy a feketenyár (topolya) ültetéséről 1807 tavaszán számolt be. Más, tehetősebb kerttulajdonosokhoz képest, akik nyugat-európai útjukról tucatnyi nyárfa és egyéb fafaj csemetéjével tértek haza, mint Aspremont János, Kazinczy csak kis vesszőket tudott leszúrni, amelyeket postán küldtek meg. Ezek életben tartása sok türelmet igényelt. A nyárfa reprezentatív alkalmazása, különösen a magasra növő jegenyéké már hamar eljutott Kazinczyhoz. Az 1790-es években készült kerttervén négy jegenyenyár köszönti az érkezőt. A terven található szöveges magyarázat alapján ezek a fák ekkor már ott álltak. Amennyire honos volt a jegenyenyár Magyarországon, annyira számított újdonságnak a kanadai nyár Európának ezen a felén: a populus canadiensis Észak-Amerikából csak az 1760-as években került Nyugat-Európába és onnan Franciaországból 1765-ben Németországba.[77]

Nyárfáira 1810-ben keletkezett visszaemlékezésben is kitér, így azt is megtudjuk honnan szerezte be őket: „A' kertem ajtajában álló Populus Canadensis itt termett 1808ban eggy ágáról azon Regmeczi kertben álló fámnak, mellyet a' Pesti botanicus kertből 1793ban hoztam volt. Populus Italicáimnak két legöregebbjét Regmeczről hozattam-ki."[78]

Kazinczy kertjének rövid ideig, de annál nagyobb jelentőségű dísze volt a szomorúfűz. A 18. század folyamán tett szert szimbolikus jelentőségére, de népszerűségének csúcspontjára az ún. szentimentális kertek korszakában tört. Az ázsiai eredetű fát Angliában először Pope alkalmazta twickenhami birtokán. Magyarországon első példányát az Esterházyak tatai parkjában jegyezte fel 1797-ben Grossinger.[79] Kazinczy 1803-ban járt először Tatán, ahol bizonyára látta az akkor már hatalmasra nőtt szomorúfűz példányokat, de mint az egyik legerősebb érzelemkifejező fafajtát ismerhette korábbról, ábrázolásokon keresztül is.

---

[77] Galavics, *Egy elfeledett angolkert*, i. m., 130.

[78] Kazinczy, *Pályám emlékezete*, i. m., 161.

[79] Rapaics, *i. m.,* 151–154.

Iris_2017_04.indb 77 2017.12.14. 5:36:15

Kertjében a fa jelképisége annál nagyobb jelentőségre tett szert, hogy éppen Iphigenia lánya halála napján kezdett hervadozni, majd néhány nap múlva kihalt: „A' melly nap a' gyermek elaludt, estve Sophie utánnam jött-le a' kertbe. Jer, mondám, nézzük a' gyász fűzet; azt fejéhez fogom ültetni. Oda megyünk: képzeld! hanyatlani kezde a' fűz! Harmad nap múlva ismét néztek, 's mind a' fűz, mind a' Platanus kiholtak!"[80] A szomorúfűz átültetésének terve Iphigenia sírjához meghiúsult, a sírt sövénnyel, majd négy tölgyfával ültette körbe, de Cserey a hír hallatán azonnal küldött neki a platánból és a fűzből is ültetni való vesszőt.[81] 1808-ban újra megpróbálkozott vele, és valószínűleg sikerült megtartania, az 1810-ben készült visszaemlékezés szerint. Az 1970-es években még volt egy szomorúfűz a kertben, egy nagyméretű, kettős törzsű példány, a sírok felé vezető gyertyán fasorok keleti oldalán, a korabeli kis kerek tó közelében. Nem tudni, hogy ez a Kazinczy idején ültetett fa volt-e, vagy később került oda.[82]

A szomorúfűzzel ellentétben a platán megmaradt, és Kazinczy nagy reményeket táplált az impozáns méretűre megnövő fával kapcsolatban. A platán ritkaságnak számított még ezen a vidéken, kertjének ékességéül szánta, főleg szimbolikus jelentése miatt:

> Tegnap előtt kapáltattam a' kertben, 's megbosszankodván hogy Platanusod kiszáradt, neki mentem, mert a' kapások csak két lépésnyire voltak imár hozzá, 's ki akartam rántani. Hát a' mint vonnám, meglátom, hogy levelet hajtott alólról. Képzelheted mint örűltem meg 's mint bosszankodám önnmagamra. A' Fa igen keményen állott a' földben, a' föld fekete anyag és így a' rántás neki bizonyosan nem ártott. Én botanicus kertet nem állítok; ahhoz egész gond 's sok költség kell. Nekem elég egynehány ritka fát bírnom, és mind ollyat, a' melly növése, törzsöke, levele, virága vagy paszulya által vonja magára a' szemet. A' Platanus törzsökére, levelére 's növésére nézve tekintetes, 's Tőled jő. Örvendek hogy él.[83]

A platán Kazinczy szerint „az öröm fája volt", és egy másik összefüggésben a tolerancia szimbólumaként is utal rá:[84] „Ha valaha eggy Platanus vagy Gleditschia triacanthos olly magasságra nevekedik, hogy már árnyékot vethet, állítson alattok eggy három lábnyi magasságú oltárt a' jobb maradék, 's tisztelje annál azt a' fényt, melly a' Vallásbeli idegenség esztelenségét eloszlasztja, de azért a' magunkét szeretni engedi, sőt tanítja."[85]

A platánt, úgy tűnik, Cserey Farkas jóvoltából kedvelte meg, 1806-ban több ízben is levelezik vele a különböző fajtákról. 1806 nyarán megküldte Csereynek a valószínűleg tőle kapott, a kázméri kertben már növekedésnek indult platánfák leveleit, hogy

---

[80] Kazinczy Ferenc Csereyhez, 1806. szeptember 25. = KazLev. V, 1000. lev., 63.

[81] Cserey Farkas Kazinczy Ferencnek, 1806. november 12. = KazLev. IV, 1032. lev., 397. Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. március 2. = KazLev. IV, 1081. lev., 507.

[82] Hegyessy Gábor, *A széphalmi Kazinczy emlékkert*, Abaúj-Zemplén értékeiért Közhasznú Egyesület, 2012, 19.

[83] Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807.június 29. = KazLev. V, 1130. lev., 63.

[84] Kazinczy Ferenc Pataky Mózesnek, 1814. december 6. = KazLev. XII, 2792. lev., 233.

[85] Kazinczy Ferenc Diószegi Sámuelnek, 1807. október 21.= KazLev. V, 1186. lev., 207.

Iris_2017_04.indb 78 2017.12.14. 5:36:16

azonosítsa fajtájukat. Cserey erre válaszolva ajánlotta fel, hogy küld egy „herbariumot exoticus fáiból".[86] A lepréselt falevelekből álló gyűjteményt Kazinczy megkapta, és ez szerencsésen fennmaradt hagyatékában.[87]

A platánfa a bölcsek és az elmélyedés jelképe volt. Európában az Amerikában honos ún. nyugati platán terjedt el, de csak a 18. század legvégén, és különösen a 19. század elején. A platán ültetése Kazinczy részéről a fa ismeretének korai példája, pontosabban a platán elterjedésének legkorábbi időszakába sorolható.[88]

Kazinczy kedvenc fái közé sorolható az akác (fehér akác), amelyet a 18. század elején az Erdődyek pozsonyi birtokán ültettek először, és amely csak a 19. század második felében terjedt el olyan mértékben, hogy mára magyar faként tartjuk számon, óriási területet meghódítva. Kazinczy széphalmi kertjében azonban még ritkaságnak számított. Már az 1790 táján keletkezett kerttervén, majd az utólag (talán a fogságban) készített megjegyzések között is szerepel egy párba ültetett akácfa, amelyeket „nevezetes" fáiként említ. Nevezetességük miatt a tervre írt megjegyezésben az áll, hogy a két akácot kerítéssel kell körbe venni, amit vadszőlővel is be lehet futtatni, sőt a kerítésen belül még egy szobor elhelyezését is felveti. Testvérétől, Józseftől a fogságból írt levelében 1798-ban szintén azt kéri, hogy nagy gondja legyen a széphalmi ház előtt álló két akácfára. Akác később a háza közelében is állt, amit a helyi hagyomány szerint egyenesen Tessedik Sámueltől, a szarvasi gazdasági szakiskola alapítójától kapott, akit 1793-ban meglátogatott Szarvason. Tessedik Sámuel fedezte fel, hogy az akác alkalmas az alföldi sós, futóhomokos, szikes talaj újrafásítására, gazdaságba való bevonására.

Az egzotikus fák közül még kettő érdemel említést: a gleditsia triachantos (lepényfa) és a bignonia, vagyis a szivarfa. A gleditsiát 1805-ben Krasznán tett látogatása során kedvelte meg, és első példányait onnan vitte haza magával – derül ki Diáriumából: „Cserey két Gyógyi alma csemetét, két Gleditschiát, két Platanust adott szekerembe, 's eggy csuporban eggy tő Chrysanthemum Indicumot."[89] Az akkor hozott vesszőket Kázmérban ültette el:

> Gyógyi almád, a' két Platanus, a' gyászfűz, szépen fakadnak: de a' két Gleditschia kiaszott. Nem mondhatom-ki, mennyire sajnálom ennek elvesztét. Platanust Kassán, Gyászfűzt az Anyámnál Regmeczen kaphattam volna: de Gleditschiáim, mellyeket tavaszszal magból fogok nevelni, igen későn töltik majd kedvemet. Azonban az, a' mi ki nem aszott, örökké gyönyörűséggel fog emlékeztetni azon útamra, mellynek azt a' szerencsémet köszönhetem, hogy Zsibót és Krasznát láthatám. Arany napjaim voltak azok, irígylést érdemlő napok![90]

---

[86] Cserey Kazinczy Ferencnek, 1806. augusztus 9. = KazLev. IV, 970. lev., 263.

[87] Az MTA Kézirattárában lévő Mir Lev 4r48. 280 jelzetű kéziratcsomó 148–149. számú lapján a kétféle, keleti és nyugati platán levelei egyaránt megtalálhatóak.

[88] Rapaics, *i. m.* 200.

[89] Kazinczy, *Pályám emlékezete*, i. m., 213.

[90] Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1806. április 21. = KazLev. IV, 908. lev., 123.

Iris_2017_04.indb 79 2017.12.14. 5:36:16

1806–1808 között sok szó esik mindkettőről Csereyvel folytatott levelezésében. Első kísérletei nem jártak sikerrel, ezért újra Csereyhez fordult ültetésre alkalmas, és csomagban elküldhető példányokért. „Ha Te nékem igen későn ősszel majd eggy pár gleditschiát, és ha van, bignoniát cserépbe tenni parancsolnál, 's módját lelnéd általküldésének, ugyan lekötelezném. Gleditschia itt sehol sincs, 's mikor érem örömét ha magam vetem-el a' magvát?"[91] 1807 nyarán Cserey megígérte a gleditsia és a bignonia elküldését is, de Kazinczy végül a következő év tavaszán Bécsből kapott nagy mennyiségű magokat, ami szükségtelenné tette Cserey küldeményét. [92]

Az Észak-Amerikából származó, lombhullató fáról gyűjtött információknak nyoma maradt Pandektájának I. kötetében: Kazinczy kimásolta a *Deutsche Encyclopädie* 12. kötetének „Gleditisie" címszava alatt a fajtára vonatkozó leírást. A kijegyzés végén magyar nyelvű megjegyzést találunk: „Eleven sövénynek igen alkalmatos. Deutsche Encycl." A kijegyzés 1808-ban készült, valószínűleg a szakszerű ültetés érdekében olvasta el és jegyzete ki a lexikon szócikkét. Naplójából, amely a halála előtti években keletkezett, kiderül, hogy mindkét fafajta megmaradt kertjében, ráadásul egymás mellé ültetve. 1830 májusában átültette a bignóniát dolgozószobájának ablaka elé: „Az üvegesek csinálják ablakainkat. Én a' bignóniát áltültetem a' Gleditschia mellől az én ablakom elébe."[93]

A bignonia trópusi eredetű dísznövény. Szívlevelű szivarfának hívják magyarul: nagy, szív alakú leveleiről kapta nevét. Csehy József beszámolója szerint a körmendi kastély kertjében lévő Gessner-emlékmű körül is volt ültetve, de Kazinczy kellett ahhoz, hogy a fa fajtáját leírás alapján azonosítani tudja.[94]

Végül azt a két juniperust kell még kiemelni, amelyiket Hotkócról hazafelé jövet földlabdástól vett ki az út mellől. A szakszerű begyűjtésnek köszönhetően sikerült a fenyőket úgy elültetnie, hogy meg is maradtak. Ennek szakértelemről tanúskodó leírását egy szintén Csereyhez 1807 tavaszán írott levelében olvashatjuk:

> Septemberben, az nap midőn Hotkóczon ebédeltem, két juniperust vettem-ki a' földből, elhoztam 's ámbár csak harmad nap múlva tehettem-ki kocsimból, mind a' kettő megfogamzott 's derekasan hajt. Ennyit tesz az, ha a' föld meghagyatik a' gyökereken. A' Siroka és Korotnok közt menő chaussén én olly két gyalog fenyőt néztem-ki, melly az út miatt lehordott magas földnek éppen székén állott. Kocsi baltámat elővétetvén, inasom vágta-ki a' földből, 's ketten tették-fel lábamhoz a' fercsegő bőr alá.[95]

Kazinczy – az értelmiségi gazdálkodó

Angliában az angolkertek kialakításának első, 18. század eleji hullámában, illetve az első nagy franciaországi tájkerti átalakításokkor számos olyan példát találunk, ahol

[91] Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, Széphalom, 1807. május 17. = KazLev. V, 1114. lev., 23.

[92] Cserey Kazinczy Ferencnek, 1807. június 4. = KazLev. V, 1121. lev., 44.

[93] Kazinczy, *Pályám emlékezete*, i. m., 349.

[94] Csehy József Kazinczy Ferencnek, 1807. június 12. = KazLev. V, 1123. lev., 48-49.

[95] Kazinczy Ferenc Cserey Farkasnak, 1807. március 2. = KazLev. IV, 1081. lev., 507.

Iris_2017_04.indb 80 2017.12.14. 5:36:16

a kert és a mezőgazdálkodás nem különül el élesen egymástól. A kertet egyfajta díszfarmként használták, és területeinek nagy részét művelés alá vonták. Franciaországban több olyan híres kerttulajdonos volt, akik egy sor egymáshoz közel álló tevékenységgel foglalkoztak: a kertművelésen kívül megszállott mezőgazdák, és botanikusok voltak, de rajongtak a költészetért is. Ennek az ún. gentlemanfarmer típusnak a divatja Franciaországban viszonylag későn, 1760 táján terjedt el. Birtokaikra települve tudatosan a mezőgazdálkodásra adták fejüket, mint az idősebb Mirabeau, vagy Duhamel du Monceau, és a fiziokrata elvek megvalósítására törekedtek.

Angliában már jóval korábban megkezdődött az ún. díszfarmok divatja. Ennek gondolatát – Horatius legendás vidéki birtoka alapján – elsőként Addison fogalmazta meg a Spectator nevű folyóiratban.[96] A díszfarm lényege, hogy a parkosítást úgy végezték el a gazdálkodás alá vont területeken, hogy megőrizték mezőgazdasági funkciókat. Horatius birtokának ez a hagyománya többeket követésre késztetett Angliában, így például Pope-ot is twickanhami birtokán. Horatius nyomán Addison a Spectatorban a gazdaság és a kert fúziójának egy másik előnyét abban látta, hogy ezáltal a mezőgazdasági területek is esztétikusabb látványt nyújtanának.

Kazinczy számára szintén példa volt Horatius vidéki lakhelye Sabinumban. Nem tudni, kertjének megtervezésekor, az 1790-es évek legelején mennyire volt tudatában annak, hogy Angliában az angolkertek egy külön típusává vált az olyan kertkialakítás, ahol a megművelhető földterületeket is bekapcsolták a díszkertbe, de mindenesetre érdekes példája az átmeneti kert típusának az az elképzelés, amely szerint a természetesség elvének jegyében kerttervében a megművelt földeket, a kukoricást, a lóherével bevetett dombot és rétet, valamint a gyümölcsösöket is kompozíciós elememmé tette. Egy ideálisan elképzelt gazdaságnak, majorságnak az is a részét képezte, hogy a kertésznek a zöldséges kertben, a gazdának a majorságban épít házat, esztétikailag is jól megformált környezetben.

Kazinczy nemcsak külön kijegyzést készített egy térképrajzzal *Horátz mezei lakja a hajdani Sabínumban* címmel, mégpedig Horatius házának felfedezője, a régész Bertrand Capmartin de Chaupy *Découverte de la maison de campagne d'Horace* (Rome, J. Ughetti, 1767–1769) című műve harmadik kötete nyomán,[97] hanem 1806 nyarán, amikor barátjának, Kis Jánosnak büszkén mutatja be széphalmi birtokát – amit végre magáénak érezhetett – Horatius lakhelyéhez hasonlítja: „A' birtok kicsiny, de szép. Horátznak szavai: Hoc erat in votis modus agri non ita magnus etc. egészen ezt a' kis birtokot festi. Tibur és Praeneste nem lehetett szebb."[98] Egy 1810-ben kelt visszaemlékezésben azt írja, hogy Széphalmot egyenesen Prenesztének akarta elnevezni 1794 előtt.[99]

---

[96] Buttlar, *i. m.*, 58.

[97] MTAK KIK Kt., K630 155a

[98] Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1806. június 16. = KazLev. IV, 941. lev., 199.

[99] Kazinczy, *Pályám emlékezete*, i. m., 155.

Iris_2017_04.indb 81 2017.12.14. 5:36:16

Mit testesített meg Kazinczy számára Horatius „vidéki háza" és a *Szatírái*ból vett híres idézet? „Erről álmodtam mindig: kicsi, egyszerű birtok, hol házam mellett kert 's csörgedező patakocska s mindezeken kívül kicsi erdő volna"[100] A gazdaggá és népszerűvé lett latin költő életformája, aki megénekelte ugyan, de soha nem élte meg a vidéki élet egyszerűségét, Kazinczy számára annak az értelmiséginek az ideális létformáját vetíti előre, aki függetlenségben, nem hivalkodóan, de gondok nélkül élheti életét. Ez az elképzelés eleinte megvalósíthatónak tűnt Kazinczy számára, a gazdálkodást nem tekintette olyan tevékenységnek, amely írói-értelmiségi ambícióit hátráltatni tudná, idejét rabolná, és a megélhetést nem kellően biztosítja. A gazdálkodás és az írói hivatás közötti egyensúly megteremtésnek lehetőségében még egy darabig komolyan hitt:

> A' falusi életnek nagy gyönyörűségei vannak, csak tudjunk vele élni. Melly szerencse már az, hogy itt úgy élhetek a' hogy magamnak tetszik, 's nem tartozom pillogni. — Berzsenyi felől bészéllétek hogy ő nem gazda. Elég rossz ha nem az. Még a' gazdagnak is gazdának kell lenni, ha nem tisztartóskodik is. Hadd szólljak magamról. A' parasztok azt hiszik hogy a' ki olvas és ír, az nem lehet gazda. De a' ki reggeltől fogva estig pipáz, vagy vadász, vagy kártyázik, oh nekik az gazda lehet. Combinálni, planumot csinálni, azt kivinni, ebből áll a' gazdaság. Én botránkoztató Iró 's Olvasó, én néha csillagos éggel jövök haza, 's egész napot töltök vagy a' mezőn vagy kertemben — (mellyet sajnálva mondom most gyakran, ti nem is láttatok). — De kiszabott órára felkelni, lefekünni, 's azt nézni mindég, ha lovaim meg vannak e vakarva, tehenemet megfejték e — a servitus.[101]

> Én magamat nem tartom rossz gazdának; nagy kertemben eggy fa sincs mellyet én ne ültettem volna, sokat ineigener hoher person sokat más által, hogy vagy jelen valék mikor kertészem ültette, vagy legalább én mutattam ki a' helyét hová melly fának kell ültettetni; — ha szántatok ott vagyok; ott ha szénát csináltatok hanem ha a' forró meleg vagy a' tavaszi szél és eső a' szőlő dolgozástól eltilt. [102]

Széphalmon az író egy polgárosodni kezdő vidéki nemesi életforma ideálját kívánta megvalósítani, amelyben a vidéki lét városias igényekkel ötvöződik: nem hivalkodó, nem túl nagy, de kényelmes házat jelent ez, amelyet esztétikai és kényelmi igényeinek megfelelő angolkert vesz körül; ahol a reprezentációs megfontolások teljesen háttérbe szorulnak, és egy értelmiségi életvitelt szolgál a ház kialakítása, valamint annak szűkebb környezete: képek, könyvek gyűjtésével, hírlapok járatásával, hatalmas levelezéssel, gyermekeinek házi alapoktatás biztosításával stb.[103]

A hely pedig kellő közelségben van egy olyan városhoz, ez esetben Sátoraljaújhelyhez, amelyik a városi élet előnyeit nyújtja, a kulturális kínálat élvezetét, a közéletben való részvételt, de megkönnyíti a beszerzéseket is. Egy városhoz közeli vidéki házról

---

[100] Horatius *Szatírái*, II. könyv, VI. = Horatius *Összes művei,* ford. Bede Anna, Bp., Európa, 1989.

[101] Kazinczy Ferenc Pataky Mózesnek, 1814. december 6. = KazLev. XII, 2792. lev., 232.

[102] Kazinczy Ferenc Szemerének, 1812. április 19. = KazLev. XXIII, 5777. lev., 209.

[103] Dobszay Tamás, *Széphalom: Kazinczy életforma- és lakhelyválasztása = A fogyasztás társadalomtörténete: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Pápa, 2004. augusztus 27–28.*, szerk. Hudi József, Bp. – Pápa, Hajnal István Kör – Pápai Református Gyűjtemények, 2007 (Rendi társadalom – polgári társadalom, 18), 43–51.

Iris_2017_04.indb 82 2017.12.14. 5:36:16

kialakított elképzeléshez mintául leginkább Ráday Gedeon péceli otthona szolgálhatott, még ha ahhoz képest szerényebb kivitelben is. Korábban ezt a szerepet Kassa töltötte be képzeletében: Bárca, a Bárczay család kúriája és parkja éppen abban az ideális távolságban feküdt Kassától, ami a városközeli vidéki házat és hozzátartozó kertet már ilyen korán (1789) egy megálmodott életforma vonzó helyszínévé tette.[104]

Kazinczy vidéki életformához való vonzalmában döntő szerepe volt a természet iránti, de nem a vadon, hanem az ember által kultúrtájjá alakított természet iránti fogékonyságának. Másrészt láthatóan ambicionálta az anyagi értéket teremtő aktivitást, élvezte a kertépítés nyújtotta élményeket, azt, hogy házát és annak környezetét maga tervezte meg, maga ülteti fáinak nagy részét. A birtokos életforma anyagi és morális függetlenséget is jelentett számára. De választásába egy olyan új mozzanat is vegyült, amely nem volt jellemző a birtokos nemességre, és ebben egy polgáriasult értelmiségi felfogásának korai példáját ismerhetjük fel: széphalmi életvitelével tudatosan törekedett arra, hogy mintát adjon, pontosabban például szolgáljon mások számára egy civilizáltabb életforma megteremtéséhez, a kultúra iránti magasabb igény kialakulásához.

Ez az elképzelt életforma azonban nem tudott megvalósulni: ideális színvonalának elérését a fogságban töltött évek és az azt követő nehézségek hosszú távon akadályozták meg. A függetlenség biztosítása kitüntetett szempont maradt mindvégig, a pompa elutasításának elvét pedig már csak anyagi helyzete miatt sem tudta volna megszegni. A gazdálkodás azonban komoly kihívások elé állította, nehezen tudott megküzdeni a természeti csapások, a termésben keletkezett károk stb. következményeivel. Elegendő alkalmazott és tőke hiányában a veszteségeket nem tudta pótolni, ezért a gazdálkodás egyre nagyobb terheket rótt rá. Szükségleteivel környezetében gyakran felháborodást váltott ki, lehetőségein felüli fényűzésnek, luxusnak tartották. Életvitele azonban inkább értelmiségi jellegű fényűzés volt, és nem úri-nemesi, az emiatt ért kritikák pedig magát az értelmiségi létformát érték, ami önmagban véve is luxusnak számított.

3. Az angolkert eszmeisége Széphalmon: a kerttervek, és ami megvalósult

A Kazinczy életében megvalósult széphalmi kert be nem teljesült elképzelések, és egy nehezen biztosítható életforma színtereként jelenik meg előttünk, ha a fennmaradt gazdag forrásanyagból rekonstruáljuk vágyott és megvalósult terveit.

Nem okoz különösebb fejtörést belátni, hogy mi volt a legfőbb oka a nagy ambíciójú tervek meghiúsulásának, és miért oszthatjuk két részre Széphalom történetét, aszerint, amit Kazinczy megálmodott, és amire végül lehetőségeiből futotta: elfogatása, a szokatlanul súlyos ítélet, majd a fogság több mint hat hosszú éve minden tekintetben eltérítette eredeti szándékai megvalósításától, főleg, hogy úgy tűnt, vissza se térhet félig megépült, majd teljesen lezüllött állapotba jutott házába. 1803-ban egy anyjának írt

[104] Kazinczy Ferenc, *Magyarországi utak*, s. a. r. Orbán László, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015, 10.

Iris_2017_04.indb 83 2017.12.14. 5:36:16

levélben deklarálja, hogy letett nagyívű elképzeléseiről: „Nekem sem kastély, se anglus kert nincs fantasiámban; s kérni rá egy sindelyszeget sem fogok."[105]

Amikor 1806 kora nyarán végre letelepedhetett immár sajátjának tekintett birtokán, reálisan mérte fel, hogy mindaz, amit addig oly nagy lelkesedéssel tanulmányozott, és új művészi-esztétikai élményként nagy hatást gyakorolt rá, számára elérhetetlen marad: egy nem nagy, de az angol kertstílust igényesen, a szabályok szigorú figyelembevételével megvalósító kerthez a zempléni Hegyközben sok pénzre, jó szakemberekre lett volna szükség, nem beszélve a kert gondozására, fejlesztésére fordítandó időről. Kazinczy egyikkel sem rendelkezett, csupán az angolkert esztétikájának beható ismeretével.

És ugyan kertesztétikai elveinek ötödik pontjában azt mondja: „a' ki Architecturát nem tanúlt 's szemét szép alkotványok' nézelésében sok ideig nem gyakorlotta: úgy nem fog soha boldogulni a' szép kertek' rajzolásában is, a' kinek az stúdiuma nem volt 's a' rokon Mesterségekbe béavatva nincsen. 'S az illyen legokosabban fogna bánni, ha e' gondot Kertész-Architectusra bízná" – ő mégis eléggé felkészültnek érezte magát mintegy tizenöt évvel korábban, hogy efféle tervrajz elkészítésére vállalkozzon, és azon még később is dolgozzon, változtasson.

Kazinczy korai kertesztétikai elveinek mintegy lenyomataként maradt fenn, de eddig lappangott az a ritkaságszámba menő tervsorozat, amelynek keletkezési körülményeit Orbán László tanulmányában e folyóirat hasábjain részletesen ismerteti.[106]

A három fennmaradt terv Kazinczy kérésének megfelelően 1795 augusztusa után készült öccse közvetítésével, rajtuk Kazinczy többszöri javításai, átalakításai is megtalálhatók. Különleges jelentőségüket nemcsak saját kezű javításai és szöveges megjegyzései adják, hanem az is, hogy a földmérő által sötétebb tintával készített német nyelvű alaprajzon a fogságba kerülés előtt már kialakított állapotok jelennek meg, az angolkert úthálózata és térbeli elrendezése részint akkorra elkészült már. 1794–95-ben tehát még központi fontosságú volt számára széphalmi kertjének terve, szívesen foglalatoskodott vele a fogságban is.

Széphalom valójában nem is egy, hanem két dombon terült el: az első, az úthoz közelebb eső domb tetejére építette házát, az attól nyugatra, az erdő felé lévő másik dombot és előtte elterülő rétet pedig a tervben lóherével szándékozta bevetni, vagyis művelés alá vonta, a magaslatra pedig egy kis épületet tervezett. Ez a kápolna, de mindenképpen templomszerű épület az egyedüli építmény angol stílusú kertjében. Mind a magyar, mind a német nyelvű tervrajzon szerepel: a német terven nyolcszögletű tetővel jelzi, a magyaron viszont szemből ábrázolja. Itt az épület homlokzatán középen nagyméretű bejárat, a tetőzet elején és hátsó végén pedig valamilyen felfelé meredő díszítőelem látható. Még izgalmasabb a papíron maradt elképzelés, ha egy pillantást vetünk a tervrajz lapjának bal felső sarkába: lényegesen halványabb tintával – a kert központi részének sötét tintával készült rajzához képest valószínűleg

[105] Kazinczy Ferenc anyjának, 1803. augusztus 28. = KazLev. III, 611. lev., 90.

[106] Orbán László, *Kazinczy széphalmi birtoka,* Irodalomismeret, 2017, 4. sz.

Iris_2017_04.indb 84 2017.12.14. 5:36:16

később – rajzolt egy kis pantheonszerű, négyoszlopos, görög stílusú épületet, amelyet a nehezen kiolvasható felirat szerint a „Világosodásnak" szentelt. Ezzel Kazinczy maga is csatlakozott ahhoz az erősen szabadkőműves hatás alatt álló kertfelfogáshoz, amelyik eszmék megjelenítésének kifejezésére is alkalmasnak tartotta az ember alkotta természeti környezetet. Magyarországon akkoriban ezt az elvet a már emlegetett Battyhány Lajos körmendi kertje képviselte a leghatározottabban. A Batthyányhoz hasonló felfogásra egy másik papírra vetett elképzelés is utal. Az 1. tervrajz bal szélén két rajz található Kazinczytól, mindkettő egy emlékmű terve, amelyet Judith Heideggernek, azaz Gessnernének, „Gessner múzsájának" szándékozott állítani. Az első rajz egy ülő női alakot ábrázol, akinek térdénél egy szárnyas puttó alakja vehető ki. A női alak egy ovális portrét tart a kezében „Gessner" felirattal. A másik, jóval kisebb vázlat a figura alatti posztamenset ábrázolja, három oldalának beszámozásával. A posztamens 1. számú középső oldalán felirat áll: „Der Muse Gessners". A számokhoz tartozó magyarázatok a rajz alatt szerepelnek. Az 1-es szám mellett a „Gessner múzsája" felirat található. A 2. a posztamens baloldali feliratának szövege: „Az Ábel képzetiben méltán tiszteli a' Maradék a Poétának hamvait." Kazinczy itt Gessner *Ábel halála* című művére utal, amely egyik kedvence volt, később lánya, Iphigenia halála kapcsán is emlegeti. A 3-as számmal jelölt szöveg nincs befejezve, és javítás is van benne: „Az Idylliumokban az ő életek olyan mint eggy édes ének mellyet két síp..."

A különös elképzelés előzményeihez támpontot találunk a levelezésben. Kazinczy 1793 nyarán levelezésben állt Gessnernével. Egy alkalommal, amikor Kassán barátnőjének, Szerencsy Józsefné Radvánszky Teréznek felolvasta Gessnerné egyik levelét – amelyben az özvegy örömének és köszönetének ad hangot, hogy Batthyány herceg Körmenden emléket állított férjének — Teréz félig tréfásan azt mondta Kazinczynak, hogy az emlék jobban megilletné a hölgyet, aki múzsája volt, mivel a költőnek elég emlékül az a kiadás is, amelyben művei magyar fordításban jelennek meg. Kazinczy egy kézcsókkal köszönte meg a kettős bókot, és sietett mindezt Gessnernének is tudomására hozni.[107] Feltételezzük, hogy a fogságban készített emlékműterv ennek hatására született.

A kis templom mögött félkörívben négy nagy, lombos fa rajzát vehetjük ki. A görög stílusú templom rajza kísértetiesen emlékeztet az Ybl-féle emlékcsarnok épületére is, de ne feledjük, hogy Ybl nagy valószínűséggel az emlékcsarnok épületének tervezéséhez maga is Kazinczy egy 1814-ben levélben megküldött emlékmű tervét használta

[107] „Als ich die Zeile, in welcher Sie dem Fürsten Batthyáni für seine Liebe zu Ihrem Gessner dankten, vorlas, u. es bedauerte nicht sagen zu können, dass auch in meinem schon das Monument, das ich lange schon meditirte, steht, gab Frau von Sz . . . .s, Ungarns Emilie, mir den Gedanken, dieses Monument nicht Ihm, dem meine Ubersetzung Monument genug ist, sondern seiner vortrefflichen, Ihm ganz würdigen Gattin, seiner Muse, seiner Lebens-versüsserinn setzen zu lassen. Und dies gelobte ich Ihr in einem eiligen Handkuss." Kazinczy Ferenc Gessnernének, 1793. augusztus 19. = KazLev. II, 428. lev., 310.

Iris_2017_04.indb 85 2017.12.14. 5:36:16

fel[108]: Kazinczy id. Wesselényi Miklós zsibói temetkezési helyének egy „Tempelt" javasolt, amelyet lerajzolt több nézetből, és a körülötte lévő kertet a fák hasonló ültetésével képzelte el, mint ahogy széphalmi kertjének tervén látjuk. A Pataki Mózesnek részletesen kifejtett elképzelés forrásául az olasz rézmetsző, Calderari metszeteinek kiadására hivatkozik.[109]

A két dombra tervezett széphalmi kert legfeltűnőbb jellemzője, hogy a magyarországi kerttörténet ún. átmeneti stílusának megtestesítője: egyik fele geometrikus elrendezésű, amennyiben hosszú, egyenes utak/allék egy valószínűleg fűvel bevetett, kerek középpont felé haladva futnak egymásba. A szimmetrikus szerkesztésű kerti utakat azonban gyümölcsfák szegélyezik, és az általuk kijelölt parcellákban nem virágok, hanem különböző gyümölcsfafajták találhatók. A központi kerek térség alatt pedig legyezőszerűen terül el egy szőlőskert – bár a második terven lévő szövegmagyarázatban már az áll, hogy a szőlő helyett inkább zöldségeskertet kellene kialakítani, mert borszőlőnek nem elég jó, csemegének meg túl nagy a terület. A köralakúan kiképzett gyümölcsfasorok kereszteződése elé pedig a kertész házát gondolta elhelyezni, aki nemcsak a veteményest gondozza majd, hanem csőszként vigyáz a gyümölcsösre is.

Mindebből a fogság előtt feltehetőleg az a hársfa allé valósult meg, amely a gyümölcsösön vezet keresztül. Egy almafákkal beültetett gömbölyű alakú terület is kialakításra került már, amelyet ribizlivel választott el.[110]

A mértani elrendezésű gyümölcsöstől a ház felé szintén vezet egy út, ami egy elég nagyméretű ún. „Paradplatz"-ba, vagy magyarul „zöld gyep" elnevezésű, szintén kerek kialakítású térségbe fut bele. A német elnevezés beszédes, mert a tér díszítőfunkciójára utal. A gyepes terület választja el egymástól a ház mögötti, közvetlenül hozzátartozó, díszkertszerűen kiképzett udvart és a hasznosítás alá vont angol stílusú kertet. De a nagy gyepes felület egyben elválasztja a geometrikus és a szabálytalan kertrészeket is. A kert másik felét ugyanis a kacskaringós utak és a mezőgazdasági művelésre szánt területek természetes elválasztóvonalai tagolják szabálytalanra. Itt nincs más, mint a rét és a domb, a kukoricamező és az erdő. Az egész területet be lehet járni kanyargós utakon, amelyek szabálytalanul vezetnek végig a terület „látványosságain", a kis, templomszerű épületet mintegy középpontba állítva. A terv láthatólag nem lett befejezve, ceruzával halványan előrajzolt további létesítmények is szerepelnek rajta. A tintával már kidolgozott angol stílusú kertrész közepén két egyenes törzsű, jegenyeszerű fa rajzát is kivehetjük.

A harmadik terv, a ház „udvarának", közvetlen környezetének kialakítását mutatja, de ezen a lapon találunk Kazinczytól utasításokat a további teendőket illetően is.

---

[108] Vö. Fehér József, *Tájak, kertek Kazinczy Ferenc műveiben*, Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, 15(2005), 55.

[109] Kazinczy Ferenc Pataki Mózesnek, 1814. december 6. = KazLev. XII, 2792. lev., 232. Ottone Calderari (1730–1830) olasz építészről van szó.

[110] Kazinczy, *Pályám emlékezete*, i. m., 157.

Iris_2017_04.indb 86 2017.12.14. 5:36:16

Az udvar tehát azon a területen állt, amely a dombszerű kiemelkedés lapos teteje, az épület mögött: itt két ovális formát képzelt el fűvel beültetve, ribizlibokrokkal vagy egressel körülkerítve. A két ovális forma között széles utat javasolt hagyni, hogy a szekerek kényelmesen meg tudjanak fordulni. Sövénnyel elválasztott félkör alakú parterre-t tervezett az udvar északi oldalára is, a háztól jobbra. Érdekessége az egyszerre szabályos, de természetességében, növényhasználatában már nem hagyományos díszkerti kialakításnak, hogy a házhoz közelebb eső ovális parterre-be árnyékot adó fákat és jegenyét képzelt el, mégpedig azt is megadva, hogy milyen fafajtákból: platán, szivarfa, vadgesztenye lenne két félkörívben, és közöttük a jegenyék. Mint megjegyzi, ha a fák megnőnek, a dombot még jobban ki fogják emelni a Sátoraljaújhely felé vezető útról nézve, és a házat is díszítik. A másik ovális terület közepén feltünteti a kutat, amelynek kiásására is sor került még 1794 előtt.[111]

A hegy felé, az erdőkig elnyúló széphalmi kert kialakítását csak az 1806-ban lányának, Iphigeniának készült sírhely tette hasonlatossá mai képéhez. A sírhely felé pedig egy rosszul megásott, majd beszakadt pince helyén már 1794 előtt kialakult egy természetes, „soha ki nem száradó" tó, vagyis „kacsaúsztató".[112]

Kazinczy a dombtetőn álló ház kimérésének felelevenítésekor visszaemlékezésében arra tette a legnagyobb hangsúlyt, hogy merre tájolja az épületet: „A' fundamentum' kipeczkelésekor jelen voltam. Arra vigyáztam, hogy a' Pitvar' ajtaja és az ebédlő' középső ablakán keresztül egyenest menjen a' línea a' Kis-Toronyi Templom' tornyára. Jól állott így az épület a' dombhoz és az alatta elmenő úthoz képest is."

A tájolás, amint a szó maga is kifejezi, azt jelöli, hogy milyen irányba lássunk valamit a körülöttünk lévő tájból. Ha egy képzeletbeli kört rajzolunk Kazinczy házának megnevezett pontjáról, akkor északtól keleti irányba haladva délfelé félkörívben elénk tárul az egész Hegyköznek nevezett tájegység, amely a Bózsva patak vízgyűjtő területe. A széles síkságot, a patak völgyét két hegylánc veszi körül. A széphalmi ház mögötti hegyvonulatról már esett szó. Szemközt a völgyet a Tokaj-hegyaljai hegyvonulat nyúlványa zárja, a borvidék utolsó településével, a ma Szlovákiához tartozó Kistoronyával. Ezt az egységet ma már azért is nehéz elképzelnünk, mert a tájat a mesterségesen meghúzott országhatár szeli ketté, ezért gondolatban már nem kapcsoljuk össze azt a két, egykor összetartozó, és természetföldrajzilag soha szét nem választható tájrészletet, ami a síkságot és a szőlővel beültetett hegyet jelenti. A képzeletbeli félkör ívén összesen tizenkét település látványa (a tizenkettedik, Mikóháza hiányzik Kazinczy felsorolásából) volt Kazinczy számára adott. Ezt büszkén mutatta be barátjának, Kis Jánosnak, amikor Széphalomra költözött, és egy levelében részletesen leírta birtokát: „Látom tehát Ujhelynek tornyát, Borsinak omladékit, a' két Toronyát, Hosszú-Lázt, Csörgőt, Legényének és Lasztócznak parton épült Kastélyait (mellynek utóbbika a' Kazinczy Péteré), Mihályit és a' két Regmeczet. Kázmér 2. óra hozzám,

[111] *Uo.*

[112] *Uo.*

Iris_2017_04.indb 87 2017.12.14. 5:36:16

de el fogják a' hegyek. Nyugot felé pitvaram ajtajából sivatag, erdős, de szép formájú nagy hegyeket látok."[113]

Ha a Kazinczy által felsorolt településeket egy térképre helyezzük, akkor a szem a háztól délre, Sátoraljaújhely tornyától keleti irányba haladva, pásztázza végig a tájat, a látott települések ennek a nagyjából félkörívnek mentén jelölnek ki pontokat. Még azt is megtudjuk, hogy felesége szüleinek házát Nagykázmérban a Zempléni-hegység egyik nyúlványa miatt nem látja, pedig nem volt messzebb Lasztócnál. Lasztóc a legtávolabbi pontja ennek a panorámának, mintegy 20 km-re fekszik Széphalomtól. A festői tájat a környező települések apró épületei és templomtornyai színesítik, és még valami, ami minden valamirevaló tájképi kompozícióhoz hozzátartozik: a várrom egy hegy oldalában. Kazinczy tájképének várromja, a borsi vár, ráadásul kitüntetett fontosságú hely számára, hiszen Rákóczi Ferenc szülőhelye.

A Kis Jánosnak írt levél nemcsak a látkép fontosságára hívja fel figyelmünket, hanem arra is, hogy házának kijelölésekor mi volt az a tökéletes tájképi kompozíció, amelyben gyönyörködni szándékozott. Ez volt Kazinczy igazi angol tájképi kertje, amely beteljesítette kertesztétikai elveinek hatodik pontját: „A' nagy stílusú Anglus kert az, midőn az Idegen nem kertben, hanem szép természetben véli magát. Mi lehet szebb mint a' Duna' ligetei, 's a' szép tölgy és nyár 's topolya-fák a' Tisza' szélein? Mi szebb mint Bag és Gödölő között az a' tündéri völgy? Melly kevés kellene arra, hogy az Paradicsommá változtassék!"

Még a „rosszakaratú" feltételezés, miszerint Kazinczy a kényszerű lemondás miatt vált volna a tágabb természeti környezet hívévé a saját, megkomponált kert helyett, sem állja meg a helyét. A szép kilátást egy domborzatilag változatos és nagyszabású, nagy távlatokat nyújtó tájra már idézett kertlátogatásai során is nem egyszer hangsúlyozta. Széphalom talán ebben az egyben hasonlított a már részletesen bemutatott Salzburg melletti Neuhausra: „melyet három oldalról romántisch kősziklás tirolisi formájú hegyek vesznek körül, egy oldalról a bavériai szép sík nyílik meg előtte, honnan az aranyszín égen lemenő nap elenyészését lehet látni".[114]

Az angolkert esztétikájának látképelvét, ha a környező táj birtokbavételével is, de tudatosan valósította meg Kazinczy. A természetességet pedig, ahogy ő nevezi az „anglus igazában természetes kertek" egyszerűségre törekvésének elvét, szintén alkalmazta a gyakorlatban. Bár nem tudjuk, mennyire sikerült a művelés alá vont területeket esztétikailag megkülönböztetni a természettől, de kertjének tervrajzán ennek szándéka nyilvánvaló. Amint Prónay Sándor tóalmási kertjének méltatásakor hangoztatja: „Almásnak eggy szép rétje van, s azt Pr. Ángl. Kertté változtatta, úgy hogy a rét rét maradt, s csak a kerítés mellett űltettetett bokrokat"[115] – ő is hasonló megoldásokban gondolkodott, de a tájba való beavatkozás nagy erőfeszítései nélkül.

---

[113] Kazinczy Ferenc Kis Jánosnak, 1806. június 16. = KazLev. IV, 941. lev., 199.

[114] Kazinczy Ferenc Kozma Gergelynek, 1803. május 25. = KazLev. III, 598. lev., 62.

[115] Kazinczy, *Pályám emlékezete*, i. m., 396.

Iris_2017_04.indb 88 2017.12.14. 5:36:16

A beavatkozás legfontosabb eszköze az ültetés lett, egy növénytakarójában sem nem különleges, sem nem változatos vidéken. Széphalom területét tölgyfák és galagonyabokrok borították korábban. Ezek kiirtása után már a legelső időkben változatos fák, cserjék betelepítésével gazdagította Kazinczy a környezetét, méghozzá olyanokkal, amelyekből a zord időjárással, és rossz földdel jellemezhető vidéken kevesen próbálkoztak.

> Nékem, 's rég olta már, nem vala egyéb óhajtásom mint hogy falusi lakos lehessek, függetlenül, szabadon, fény és gond nélkül, 's elértem a' mit óhajtottam. Gazdaságom nem foga-el annyira, hogy elég időm ne légyen írnom, 's magam ültetém kertemet, magam oltottam fáimat; míg lakásomat oda nem vevém, addig ott eggy galagonyánál egyéb nem volt. Vendégem többére ott talált, sáros kezekkel.[116]

Kazinczy széphalmi kertje a táj kertje és nem tájkert volt. Háza már régen nem áll, az utókor pedig a varázslatos táj látványának jelentőségét halála után többé nem vette figyelembe, mára semmi sem érzékelhető a nagyra nőtt fák takarásában, a kissé elvadult kertben. Pedig sokszor idézett versében a birtokára büszke Kazinczy rímbe szedve is felfedte, hogy miért lett számára Széphalom Árkádia, minden angolkert szimbóluma:

Még messziről meglátja házamat
Eggy dombnak ormán,
[…]
'S ha kép, ha könyv, ha szép fekvés, kies tér,
Messzére nyúlt rétek, kalászos holdak,
Nem messze a' háztól eggy szent tölgyliget,
'S felűl azon mustot-termő tetők,
Eggy kis pataknak játszódó futása,
És kétszer hat helység' szemlélete,
'S ezek között az Újhely' 's Borsié;
Ha malmainknak zörgéseik az éj'
Tündér csendében, 's csak kelet felől
Megpattant láncza kékellő hegyeinknek,
Varázs erővel hatnak őreá is:
[…]
Mondd, jőjön 's lásson. Itt Arcádia!

[Kazinczy Ferenc: Floralbus Phocidensis Római Arcászhoz – részlet, 1811]

[116] Kazinczy, *Pályám emlékezete*, i. m., 557.

Iris_2017_04.indb 89 2017.12.14. 5:36:16

Bicskei Éva

Képi palimpszeszt

A Kreutzinger-féle Kazinczy-arcmásról

A Johann Nepomuk Ender (1793–1854) műveként ismert, valójában azonban Thugut Heinrich (1798–1850-es, 1860-as évek?) által készített portré[1] mellett feltehetően Josef Kreutzinger (1757–1829) festménye a legismertebb, mára már ikonikussá vált – apró változtatásokkal saját korában (olajminiatűrként) többször másolt[2] – arcmás Kazinczy Ferencről.[3]

A kép 1808 októberében, az irodalmár egy, a császárvárosban tett látogatása során készült, azzal a céllal, hogy azt majd Friedrich John (1769–1843) metszi rézbe Kazinczy lassan készülő Sallustius-fordítása elé.[4] Kazinczy és Kreutzinger ekkor már régóta ismerték és elismerték egymást: előbbi a festőt ajánlotta többeknek, ha arcképet akartak bírni magukról; utóbbi pedig már 1791-ben készített tusrajzot Leonhard Posch (1750–1831) az irodalmárt ábrázoló viaszdomborműve után.[5]

---

[1] Olaj, vászon, 81 x 63 cm, MTA Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 27. A képről újabban lásd Bicskei Éva, *Viszonyok intézményesülése: Kazinczy Ferenc egy portréjáról*, It, 97(2016), 1. sz., 31–55.

[2] Például a Donát János (1744–1830) által (olaj, fa, 31 x 24,5 cm, Pannonhalma, Főapátsági Múzeum), illetve a feltehetően Simó Ferenc (1801–1869) által másolt változatok (olaj, vászon, 34 x 28 cm, Petőfi Irodalmi Múzeum).

[3] Olaj, vászon, 51,5 x 44,8 cm. Felirat a vakkereten tintával (feltehetően átmásolva az eredetileg a vászonra festett szöveget): „François de Kazinczy, peint par Joseph Kreutzinger 1808. à Vienne, Octobr. 1808." MTA Művészeti Gyűjtemény, ltsz. 14. A kép művészettörténeti pozícionálására lásd Rózsa György, *Kazinczy Ferenc a művészetben*, Művészettörténeti Értesítő, 7(1957), 2–3. sz., 179; Rózsa György, *Arcképfestészet = Művészet Magyarországon 1780–1830*, szerk. Szabó Júlia, Széphelyi György, Bp., 1983, 187; Csatkai Endre, *Kazinczy és a képzőművészetek: (1925),* Bp., MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, 1983, 53; Szabó Péter, *Kazinczy portréesztétikája*, Ars Hungarica, 11(1983), 2. sz., 277–282; Szabó Júlia, *A XIX. század festészete Magyarországon,* Bp., Corvina, 1985, 69; Fried István, *Kazinczy és a képzőművészetek*, Ars Hungarica, 14(1986), 2. sz., 165–177; *A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a 19. században*, szerk. Szabó Júlia, Majoros Valéria, Bp., MTA MKI, 1992, kat. 14; *A Magyar Tudományos Akadémia képzőművészeti kincsei*, szerk. Papp Gábor György, András Edit, Bp., MTA MKI, 2004, kat. 41; *Aufgeklärt bürgerlich: Porträts von Gainsborough bis Waldmüller 1750–1840.*, szerk. Sabine Grabner, Michael Krapf, München, Hirmer Verlag, 2006, kat. 77.

[4] Kazinczy Ferenc Rumy Károly Györgynek, Széphalom, 1808. október 27. = KazLev. VI, 103–104; Kazinczy Ferenc, *Az én képeim* = KazLev. XXII, 512. Kazinczy és John viszonyáról lásd Rózsa György, *Friedrich John és a magyar felvilágosodás írói*, Művészettörténeti Értesítő, 5(1955), 2. sz., 223–229.

[5] Kazinczy Ferenc Kovachich Márton Györgynek, Kassa, 1790. március 10. = KazLev. II, 51; Kazinczy, *Az én képeim*, i. m., 511.

Iris_2017_04.indb 90 2017.12.14. 5:36:16

Kreutzinger az 1800-as években már úgy a bécsi előkelő körök, mint a művészeti-társasági élet meghatározó szereplői által gyakran foglalkoztatott, jó nevű portretistának számított, a vonásokon túl a személyiséget – vagy inkább fogalmazzunk úgy: korabeli divatos szerepeket, sztereotípiákat, attitűdöket – is szenzitíven tolmácsoló arcképeinek köszönhetően. A „benső" ezen érzékeny megragadásához, visszaadásához a francia késő rokokó festészetéből kölcsönzött elemeket – például mozgalmas tájképi hátteret az ábrázolt személyiségre vonatkoztatva –, illetve átvette a 18. század angol arcképfestészetének festésmódját, telített színeit és puha lazúrozását, árnyékolását is. A szenzibilitás ízlésvilágára vezethető vissza az a több férfiportréján fellelhető kontraposztos (a tekintetet és az arcot, a felsőtestet egymáshoz képest kissé elfordító) beállítás is, amely érzékletesen közvetíthette például azt a fajta érzelmi-intellektuális nyugtalanságot is, amely (az önmagukba zártságon túl) az entellektüelek(ről alkotott kép) sajátja.

Mindezek a jegyek – a felhős, barnás háttérnek és a férfi mélykék, zsinóros felsőruházatának ekkor már szinte tankönyvi kontrasztjával együtt – Kazinczy portréján is feltűnnek. Az író elégedett volt arcmásával, sőt büszke rá. Olyan találónak érezte, mint egy tükörképet – ugyan öregebbnek és nyugodtabbnak látta magát azon (hiányolva tekintetéből a tüzet), mint amilyennek a valóságban vélte magát, vagy ahogy ő fogalmazta ezt meg: mint amilyen a „karaktere".[6] (Ez az elejtett megjegyzés viszont megvilágíthatja egy, a művészettörténeti beszédmódban bevett fordulat korlátait, a „benső" vizuális megragadásának és visszaadásának a határait, azaz – az ábrázolt által legfeljebb úgy-ahogy megélt, nemhogy internalizált – festői sablonok létét és alkalmazását.) Levelezésében az arcmásról szólva többször megismételte az általa pártolt Balkay Pál (1785–1846) festész (elragadtatott és talán egy kissé hízelgő) ítéletét, miszerint az olyan esztétikummal bír, hogy a császári műgyűjteményben, a Belvederében is helyet kaphatna.[7]

Kritikusabb hangokat csak évekkel később ütött meg, a képmás kétségbevonhatatlan festői kvalitásai mellett az éppen azok által hordozott, de sajátjának nem érzett érzelmeket és személyiségjegyeket – a sablonokat – panaszolva fel: hol kifejezésének „fagyos hidegségét,"[8] hol „álmosságát",[9] hol eltúlzottnak vélt szenzibilitását; azt, hogy a kép a „szenvedőt és nem mást mint szenvedőt, mégpedig asszonyi nyavalygásokkal szenvedőt" mutatja (holott „tanúk társaim, hogy én úgy [akkor] nem szenvedtem").[10] Az idő előrehaladtával egyre elégedetlenebb lett a „mesteri mivű" képen látható attitűdjével: „hasfájást és poshadtságot" látott magán, sőt szerinte Kreutzinger is „[a]zért ada az aljnak (Grund) is vereses felhőket 's eget, mint a' zivatarokban látunk".[11]

---

6 Kazinczy Ferenc Rumy Károly Györgynek, Széphalom, 1808. október 27. = KazLev. VI, 103.

7 Uo.; Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. január 21. = KazLev. VI, 192; Kazinczy Ferenc ifj. Wesselényi Miklósnak, Széphalom, 1810. március 25. = KazLev. VII, 333.

8 Kazinczy Ferenc Helmeczy Mihálynak, Széphalom, 1812. november 8. = KazLev. IX, 164.

9 Kazinczy Ferenc Szemere Pálnak, Széphalom, 1812. november 10. = KazLev. X, 166.

10 Kazinczy Ferenc Szentgyörgyi Józsefnek, Széphalom, 1811. november 6. = KazLev. IX, 138.

11 Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1817. január 24. = KazLev. XV, 35.

Iris_2017_04.indb 91 2017.12.14. 5:36:16

Idős korában már úgy vélte, a „csudálást érdemlő ügyességgel és igen nagy gonddal festett" képmás „lélektelen, és hogy mint Kreutzinger minden tőlem ismert képe, ez is szörnyü contortus állást mutat […]; a test jobbra fordulva, a fej balra, s a szem ismét jobbra – ki néz úgy?"[12] A szemekben tükröződő megnyílás és közelség pedig ekkor már nem volt több, mint „viszásan édes [pillantás], mintha [az ábrázoltat] gyomra kinzaná".[13] (Kópiák készítésekor éppen ezeket a sajátosságokat igyekezett ellensúlyozni a festőknek adott utasításaival Kazinczy.[14])

A kép elkészülte után néhány évvel (a másolatok kivitelezése miatt) elkerült a literátortól. Talán ez az ismerősök közti hányódás is hozzájárult ahhoz, hogy 1868 februárjának elejére – akkorra, amikor Rómer Flóris (1815–1889) közbenjárására özvegy Fáy Alajosné báró Splényi Sarolta (1810–1892) a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta –, Arany János (1817–1882) titkár (eufemisztikus) megfogalmazása szerint a mű már „kissé rongált állapotu" volt.[15] Az intézmény Barabás Miklós (1810–1898) akadémiai tagnak adta ki a festményt „művészi kézzel" történő javításra (a festő egyébként máskor is teljesített hasonló megbízásokat az intézmény számára).[16] Barabás 1868 nyarán írt „restaurátori szakvéleménye" viszont már szókimondóan fogalmazott:

> Fájdalom ezen mü mely nincsen rosszul festve, valami nagyon avatatlan kéz által [korábban] egész vandalismussal restauraltatott. 1ször a' firnisst [a képet fedő lakkréteget] valami olyan szerrel mosta le hogy a' festéknek is egy része vele ment; és meg firnisselvén arra pótolta ujj festékkel a' le mosott festéket. 2szor a' repedések görbedése által okozott arnyékot világosabb festékkel kente bé, valamint a' repedésekbe is vilagosab festéket tett, mely arrol nehezen el távolítható. Ha ezen restauratio a' képpel nem történt vólna, annyira helyre állítottam vólna, hogy alig lehetne sérülés nyomait látni, de így csak arra kellett szorítkoznom hogy a' le pattogzott festék helyét a' kép hatását zavaro lukakat ki töltöttem. mellyért dijjt az akademiától nem kívánok, ennél többet tenni kár lenne; mert a' falon a' híjányok [azaz a korábbi restaurálásból eredő fogyatékosságok] nem nagyon fel tünök. […Egyébként is] egy radical restauratio annyi dolgot adna a' mire a' kép nem érdemes.[17]

Még bő két évtized múltán is jól emlékezett erre a munkájára, egy levelében úgy fogalmazva, hogy a kép „megrongált állapotban, és már egy ügyetlen müvész által

[12] Kazinczy Ferenc Ponori Thewrewk Józsefnek, Széphalom, 1828. május 31. = KazLev. XX, 515.

[13] Uo.

[14] Csak egy példa: ugyan a Kreutzinger-féle kép „Olly jól van festve, hogy Balkai azt hiszi, hogy valaha még Galleriában fog függhetni: de bágyadt lelket adott neki a' Festő. Ha Balkai itt lesz, újra festetem, 's lelket adatok neki." Kazinczy Ferenc Dessewffy Józsefnek, Széphalom, 1809. január 21. = KazLev. VI, 192.

[15] Arany János özv. Fáy Alajosné báró Splényi Saroltának, Pest, 1868. február 11., MTA KIK Kt., RAL 107/1400/1868.

[16] Itt csak egy, szintén az Akadémia számára készített szakvéleményét citálom, Czirjék Mihály (1753?–1797) testőríró képével kapcsolatban: MTA KIK Kt., RAL 886/1873.

[17] Barabás Miklós megjegyzései Kazinczy Ferenc Josef Kreutzinger által festett arcképéről, Pest, 1868. július 18., MTA KIK Kt., RAL 723/1868. Arany levélben köszönte meg, hogy a festő „művészi áldozattal járult a nagyértékű kép megmentéséhez". Gergely Pál, *Arany János és az Akadémia*, Bp., 1957 (Irodalomtörténeti Füzetek, 11), 40.

Iris_2017_04.indb 92 2017.12.14. 5:36:16

nagyon gonoszul megrestaurálva [érkezett az Akadémiára]. nekem volt bajom vele, hogy lehetőleg helyrehozzam."[18]

A Barabás-féle helyreállítás után a portré az Akadémián a főtitkári szobát díszítette,[19] majd 1892-ben, az intézményi felsővezetés üléseinek helyt adó elnökségi tanácsterem kialakítása után átvitték oda[20] (és legalább 1949-ig ott függött, majd különböző hivatali helyiségek között vándorolt). Az idő előrehaladtával azonban állapota egyre romlott, míg végül a „híjányok" megkövetelték, hogy valamikor 1893 és 1917 között – talán már 1906 előtt – Beer József Konstantin (1862–1933), az Akadémia palotájában a második, illetve a harmadik emeleten működő Országos Képtár (később pedig a Szépművészeti Múzeum) képkonzervátora új vászonra húzza és restaurálja.[21] A festménynek az intézményi reprezentációban való folyamatos – összesen több mint száz éven keresztüli (!) – használata azonban elkerülhetetlenné tett egy újabb, sorrendben immáron a negyedik beavatkozást (esetleg már az 1980-as évek második felében vagy) az 1990-es évek elején; ezután kerülhetett ki a kép az Akadémia 1994-ben megnyíló Művészeti Gyűjteményének állandó kiállítására.

Az utóbbi két restaurálás dokumentációja nincs meg. De már a Barabás által írottakból kitűnik, hogy a (nem is korából következő repedéshálóval, mint inkább sérülésekből eredő, mély repedésekkel borított) kép(más) – emlékszünk: a Kazinczy megfogalmazása szerinti „csudálást érdemlő ügyességgel és igen nagy gonddal festett" („arc")felület – akkorra (legalább részben) megsemmisülhetett. A festő tartózkodása egy hasonlóan durva beavatkozástól ezért több okból is érthető. Hogy Beer – aki korának jól képzett, világlátott és nagy gyakorlattal rendelkező képkonzervátora volt, és aki állítólag csak minimális kiegészítésekkel élt[22] – mennyire végzett mélyreható, a repedésekbe az első, illetve a második restaurálás során tett tömítéseket is eltávolító tisztítást és emiatt például mennyi pótlást vitt fel, azt nem lehet megbecsülni.

De hogy ezeken a mára már rekonstruálhatatlan, ismétlődő letisztításokon és átfestéseken túl mennyi került rá az utolsó helyreállítás során – és ez mennyire változtatta meg a képen látható „karaktert," pontosabban sablont –, az a ma látható felszínnek néhány korábbi (még a Beer-féle állapotot mutató, és feltehetően tervbe vett restaurálás[oka]t előkészítő, állapotfelmérés céljából felvett) fényképpel[23] való összevetéséből

---

[18] Barabás Miklós Szily Kálmánnak, Budapest, 1891. október 4., MTA KIK Kt., RAL 120/1891.

[19] X. Főtitkári szoba. A Magyar Tudományos Akadémia leltára. (1886 és 1888 között), MTA KIK Kt., K 1726. 11. Fol.

[20] II. Elnöki terem. A Magyar Tudományos Akadémia leltára. (1895 után–1897 előtt), MTA KIK Kt., K 1727.

[21] Divald Kornél, *A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei: Magyarázó kalauz*, Bp., MTA, 1917, 68, kat. 71.

[22] *Beer József Konstantin = Magyar képzőművészek lexikona,* szerk. Szendrei János, Szentiványi Gyula, gépirat, MTA BTK MI, Lexikongyűjtemény, A–H, 14. füzet, B. E. Mester – Bencsik Pál, 80–82.

[23] MTA BTK MI, Fényképtár D4136 (Ajtós Éva felvétele, 1983-ban leltározva), D6525 (leltározva 1988-ban), N55043 (Hegede Béla felvétele, leltározva 1989-ben).

Iris_2017_04.indb 93 2017.12.14. 5:36:16

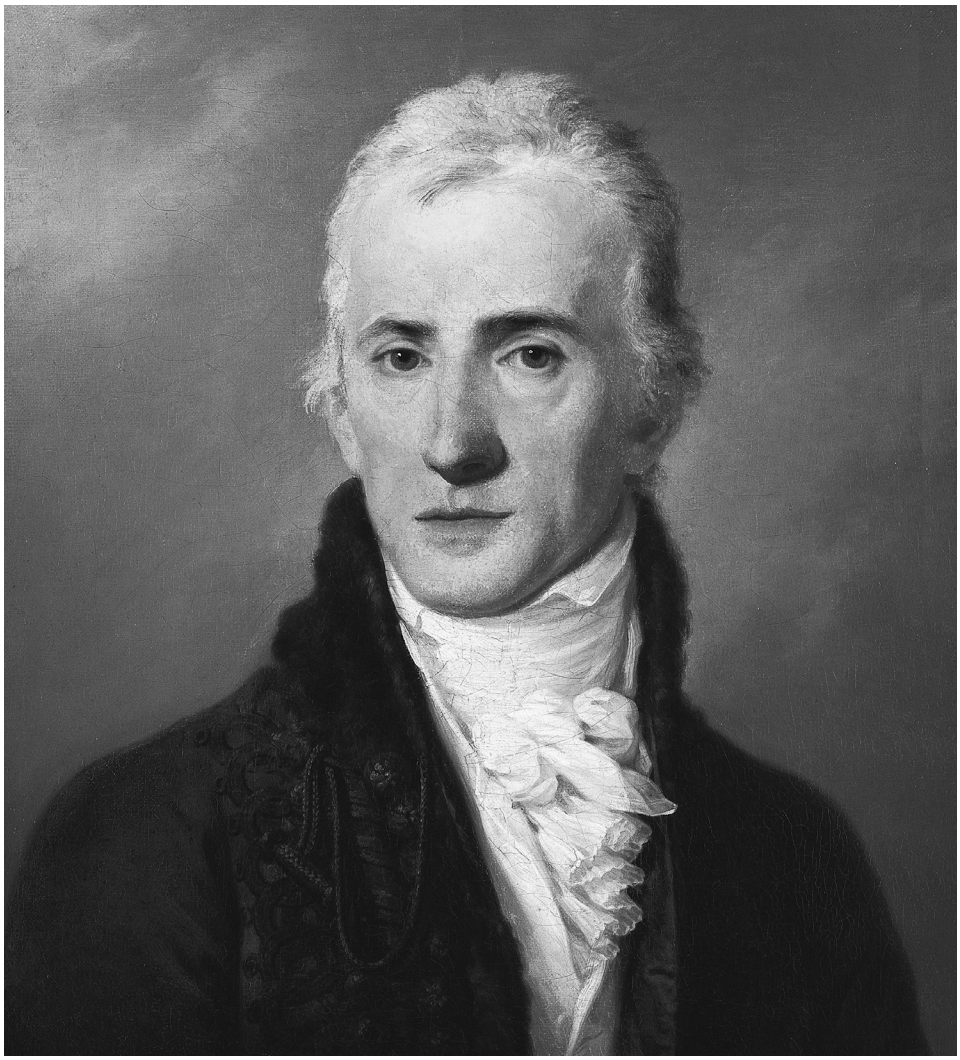

1. Joseph Kreutzinger: Kazinczy Ferenc portréja, 1808. Szelényi Károly felvétele, 2004

Iris_2017_04.indb 94 2017.12.14. 5:36:16

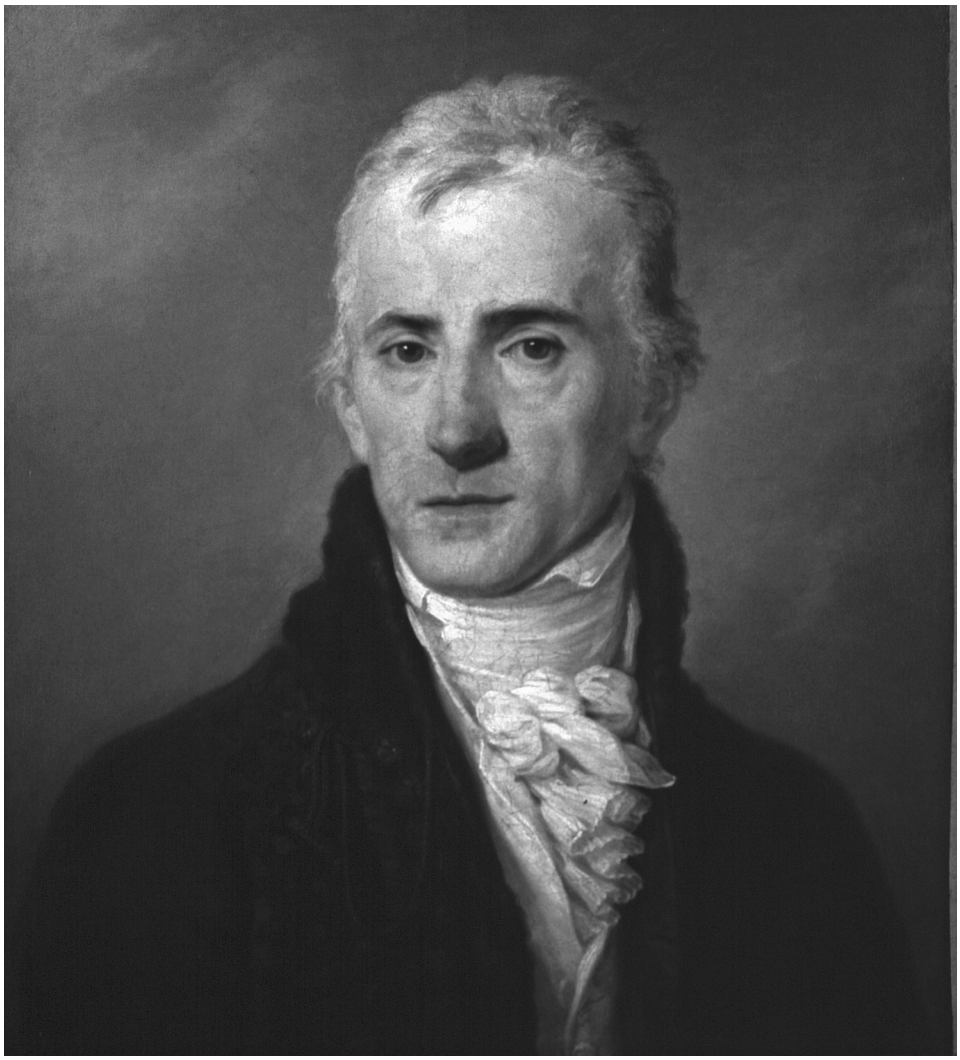

2. Joseph Kreutzinger: Kazinczy Ferenc portréja, 1808. Ajtós Éva felvétele. MTA BTK MI, Fényképtár, D4136 (leltározva 1983-ban).

Iris_2017_04.indb 95 2017.12.14. 5:36:17

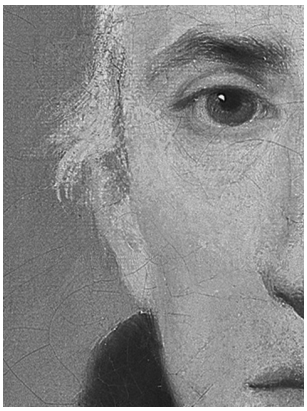

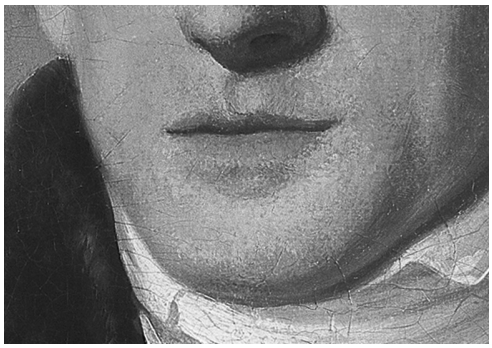

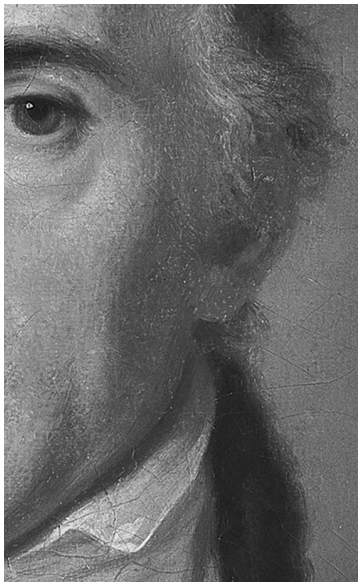

3 – 4 – 5. Részletek Joseph Kreutzinger Kazinczy Ferenc portréjáról, 1808. Szelényi Károly felvétele, 2004.

Iris_2017_04.indb 96 2017.12.14. 5:36:18

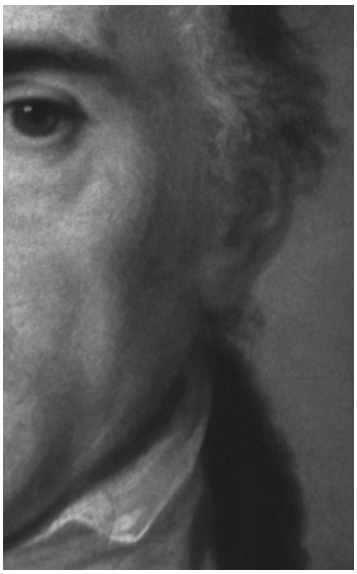

6 – 7 – 8. Részletek Joseph Kreutzinger: Kazinczy Ferenc portréja, 1808. Ajtós Éva felvétele. MTA BTK MI, Fényképtár, D4136 (leltározva 1983-ban).

Iris_2017_04.indb 97 2017.12.14. 5:36:18

kirajzolódik (még magának egy ilyen összehasonlításnak az alapvető behatároltsága ellenére is), és még az ún. „avatatlan" szemlélő számára is látható.

A fényképek tanúsága szerint ugyanis korábban a festményen még egy közvetlenebb személyiség, egy természetesebb, lágyabb vonásokkal bíró arc tűnik fel artikuláltabb, modelláltabb és plasztikusabb arcfelépítéssel, például a húsnak a korral együtt járó, éppen meginduló, enyhe megereszkedésével, amelyet részben a gazdagon felvitt, aprólékosan, gondosan kidolgozott ecsetvonások érzékeltettek. A restaurálást követően viszont, állagukat tekintve, feszesebb és kisimítottabb orcák jelentek meg, több helyen egy szinte faktúra nélküli, nivelláló, színeiben kevésbé komplex, halványabb és világosabb (bőr)felület révén. Ez különösen a jobb szem alatt szembeszökő (de tény, hogy a festmény legnagyobb sérülései is itt húzódhattak), illetve az ajkak körül, ahol a gyakori borotválkozást jelző, eredetileg szürkével árnyalt bőrfelszín nagy részét egyszerűen „bőrszínnel" átkenték. De megváltozott az ajkak íve, valamint a bal szájszöglet is; élesebb, keményebb lett. A bal arcfélről pedig eltűnt az arc struktúráját (azaz az arccsont formáját) követő árnyékolás, és helyét egy, a korábbinál tompább szélű és amorfabb alakú folt váltotta fel, bizonytalanabb arcformát sugallva. A vékony tincsekként, néhol szálanként megfestett, rendkívül érzéki vizualitással bíró, őszülő haj részletgazdag kialakítása pedig több helyen (például a jobb fül fölött) eltűnt egy szinte teljesen tagolatlan, masszaszerű felületté összeálló átfestés alatt (ami ráadásul elfedhette a bal fül egy részét).

A pasztózus festésmód nagy részének felszámolásával, valamint emiatt egy kevesebb színnel dolgozó, világosabb és simább, ugyanakkor szárazabb és fakóbb (kép/arc)felület létrejöttével összhatásában egy, a korábbi reprodukciókon látható, a nézővel bensőségesebb viszonyt teremtő, gazdagabb érzésvilágú „Kazinczynál" (értsd: úgy egy Kazinczy-arcmásnál, mint egy, a Kazinczyról sugallt képnél) a literátornak egy hűvösebb, kimértebb, távolságtartóbb arckifejezésű, azaz kissé már más „karaktere" állt elő.

Iris_2017_04.indb 98 2017.12.14. 5:36:19

Vaderna Gábor

Dallal vagyok tele

Arany János Vojtina-verseinek utóélete

(bagoly és tükör)

Arany János közismerten vonzódott a kultúra populáris regisztereihez. Első nyilvános szereplései a Kisfaludy Társaság különböző pályázatain rögtön ezekhez viszonyultak: *Az elveszett alkotmány* egy travesztált eposz (márpedig e műfaj hagyománya ekkoriban még határozottan az elit művészet felforgatását célozta), a *Toldi* pedig egy töredékesen fennmaradt lovagregény-paródia, Ilosvai Selymes Péter munkájának az újraírása. A későbbiekben Arany rendszeresen nyúlt olyan témákhoz, amelyek különböző kulturális regiszterek határain mozogtak, ide sorolhatók a közköltészettel kacérkodó szövegei,[1] parodikus megszólalásai (mint például a zseniális *Szózat*-paródiája),[2] *A nagyidai cigányok* a maga frenetikus csatajeleneteivel,[3] de még az is megkockáztatható, hogy Arisztophanész vígjátékait is azért magyarította, mert észlelte e szövegekben a felforgató mozzanatot. S mindezek mellett az sem lehet meglepő, hogy azokat a figurákat, akiknek szerepében előszeretettel és visszatérően megformálta magát, a folklorikus módon terjedő anekdotakincsből merítette. Ilyen alakmás volt Bolond Istók, akit két igencsak különböző epikus szövegben formált meg (*Bolond Istók,* 1850; 1873), és ilyen Vojtina Mátyás, a fűzfapoéta, akihez szintén kétszer tért vissza (*Vojtina levelei öccséhez,* 1850; *Vojtina Ars poeticája,* 1861). Bolond Istók egy 18. században feljegyzett szólásból („betekintett, mint Bolond Istók Debrecenbe"),[4] Vojtina korabeli pesti anekdotákból érkezett.

Utóbbiról szórványos adatok, rövid, mókás történetek Bernát Gáspár (közismert nevén: Gazsi) környezetében tűnnek fel, ahol Vojtina az adomáiról és élceiről ismert író bugyuta tót titkára. Nem is Bernáttól magától tudunk a kettejük közötti kapcsolatról, hanem Vadnai Károly és Szilágyi Sándor emlékezéseiből. Előbbitől tudjuk, hogy Gazsi

---

1 Lásd Szilágyi Márton, *„Alkalmatosságra írott versek", avagy vidám férfikompániák humora: Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány,* Bárka, 2003, 5. sz., 53–62.

2 Lásd Tarjányi Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány,* Bp., Universitas – EditioPrinceps, 2013, 82–93.

3 Lásd Milbacher Róbert, *„…földben állasz mély gyököddel…": A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és* pórias *hagyományának vázlata,* Bp., Osiris, 2000 (Doktori mestermunkák), 171–195.

4 Lásd Benedek Róza, *Bolond Istók,* Ethnographia, 22(1911), 72–80, 142–148; Kardos Lajos, *Bolond Istók a XVIII. században,* Ethnographia, 23(1912), 177–178.

Iris_2017_04.indb 99 2017.12.14. 5:36:19

éveken pártfogolt egy originális tót diákot, Vojtina Mátyás nevűt, a ki őt hűségesen kiszolgálta, de egyszersmind írótársának is tekintette magát, mert nagyon fura nyelven és észjárással írogatott magyar verseket, melyekkel Gazsi jól mulattatá ismerőseit.

Többi közt ez a tót diák a szabadságharcz alatt így buzdítgatta ifjainkat a csatatérre, a hol eleshetnek:

„Egy kis halál? Nem tesz semmit!
Őseinknek szint' úgy volt."

Utóbb ezt a Vojtinát egy nagy költő vette a tolla hegyére, a mivel halhatatlanná tette közönséges nevét. Arany Jánosnak két nagyobb komikai verse, egyik egy geniális „ars poetica", fűződik Vojtina Mátyás nevéhez. Mikor Gazsi ezeket olvasta, nevetve fakadt ki:

– Adta tót deákja! Elérte, a mire én hiába törekedném: mindig fönnmarad a neve a magyar irodalomban![5]

Utóbbi pedig 1876-ban még Arany és Tompa Vojtinával való megismerkedését is rekonstruálta:

Vojtina Gáspár a Bernát Gazsi privatdinere s komornyikja volt egy személyben. Szegény Gazsi sok mulatságos dolgot beszélt róla, hogyan suvikszolta ki a csizmája helyett mellényét, s engedte magát lefoglaltatni, mint zálog, hogyan szökött el tőle a forradalomban egy szabad csapathoz, mulattatta ott a honvédeket buzdító verseivel, s hogyan szökött vissza hozzá.

Ekkor meg aztán Gazsi szökött meg tőle, haza ment Eszlárra és – Vojtinából vándor dalnok lett Pest csapszékeiben, s pótolta a Sänger-Gesellschaftokat s a Café chantenteok énekeseit. Ama kis irói körhöz is eljárt, mely – mint már említők is – a váczi-utczában Parragh vendéglőjében esténként találkozni szokott, s itt mutattuk mi be őt mint Pest egyik nevezetességét Aranynak és Tompának. Vojtina verseket irogatott, persze (ő maga nem tudott jól magyarúl) rettenetes magyarsággal s elszavalta még rettenetesebb tótos accentussal, mi nagyon mulatságos volt. Verseiben szabadon szidta a németeket, a policziát, néhányszor hűvösre is került – s minden atyai intéssel sem engedte magát egyetlen keresetforrásától: a versírástól, szavalástól s tánczról leszoríttatni. Elmondta biz ő, minden terrorismus daczára, csatabuzdítását a honvédekhez:

Kicsiny halál nem tesz semmit,
Őseinknél szintugy volt! . . . .

___S a hahota, mely szavait követte, még jobban esett neki, min a kalapjába vetett hatos. Ez volt tehát az alak, melyet fölvett a legsikerűltebb magyar satyrák egyikének irója, hogy a buja kihajtásokat ostorozhassa.[6]

Figyelemre méltó, hogy az egymástól függetlenül született két forrás, bár a névre másképp emlékszik (talán Arany tévedése gyűrűzött tovább Szilágyinál), ugyanazt a rigmust idézi fel, és még ennél is érdekesebb, hogy egyikük Vojtina tehetségtelenségének

---

[5] Vadnai Károly, *Gazsi: Emlékezés,* Budapesti Szemle, 73(1893), 193–195. sz., 440–441. Ugyanezt a szöveget Vadnai többször is publikálta: Vadnay Károly, *Gazsi: Emlékezés,* Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új folyam, 27(1892–1893), 228–239; Vadnay Károly, *Gazsi* = Uő, *Irodalmi emlékek,* Bp., Franklin-Társulat, 1905, 376–400.

[6] Szilágyi Sándor, *Rajzok a forradalom utáni időkből: Az első magyar katonai tanintézet,* Bp., Athenaeum, 1876, 109–110.

Iris_2017_04.indb 100 2017.12.14. 5:36:19

és nevetségességének illusztrálására, másikuk inkább Vojtina bátorságát méltatván. Időben visszafelé haladva, találhatunk még egyéb nyomot is Vojtina létezésére. A tót diákot Jókai egy 1848 tavaszán (már forradalom után, de még jócskán az orosz invázió előtt) az Életképekben publikált cikkében idézi meg, egy apokaliptikus politikai pamfletben, ahol az oroszok már elfoglalták az országot, és éppen Vojtina teszi tönkre az ellenfelet:

> – Hát valjon Bernát Gazsi tót diákja hova avandzsírozott a muszka alatt?
>
> – Nagy ember lett ő, a Sáros vármegyei spanyol. – Mikolás cár nevenapjára írt egyszer egy köszöntő verset diákul, mellytől a cár úgy megszeppent, hogy tüstént maga eleibe hozatta s félórai conversatió után annyira beleszerelmesedett: hogy rögtön kinevezte udvari költőjének harmincezer rubel és tiz kopek évi fizetéssel. – Most talpig vörös posztóban jár s mindennap dictiókat tart a Pilvaxban a muszka juratusoknak. Némellyek azt rebesgetik: hogy valami titkos viszony aligha nem létez közte és a cár felesége között, mert nagy befolyása van az udvarnál. Mikor a cárral contractust kötött az udvari poetai állomás iránt, ezeket kötötte ki magának. 1. Minden nap reggeli 9-től 10-ig szabad idő: hogy Bernát Gazsi csizmáit kifényesíthesse s szobáját kitakaríthassa. 2. A Festetics ház vallattassék be örökös és elidegeníthetetlen tulajdonul Gazsinak, hol élte boldogabb napjait leélte. 3. Azon mezítlábos kontesz, kit ő számozni tanított, az ország költségén holta napjáig csizmában járjon. 4. A Festetics házból mindenféle hatlábu állatok örök időre száműzessenek. 5. Azon kéményben, hol ő télen át lakik, rajta kivül semmi más disznólábat füstölni ne legyen szabad. – A cár mindezen kivánalmait – haladék nélkül aláírta. Sőt egyszer arra is rávette a cárt borozás közben: hogy Gazsi adósságait elvállalta a statusadósságok közé. Ez fogja megbuktatni Oroszországot. Miklós cár csak akkor hűlt el, mikor liquidatióra került a dolog. Zálogba kellett adni egész Ukraniát, a hozzá tartozandó Phrygia, Cappadocia és Paropemysussal egyben. Kétheti prolongatio és kamat maga felemésztett az uralhegyi platinabányákat.[7]

Tehát a tót diák hamar része lett a Bernát Gazsi-anekdotakörnek. A legkorábbi nyom, ahol a keresztnév is feltűnik, egy anekdota, amely 1850-ben (nem sokkal tehát Arany első Vojtina-szövegei előtt) a Hölgyfutárban jelent meg. Ez a bekezdésnyi szöveg egy Édes M. által aláírt szöveg egyetlen bekezdése:

> Vojtina Mátyás hires költérünk szerencsés házasságáról már minap tevék rövid emlitest. Neje a hires gróf Prospectus unokahuga igen szeszélyes. Most nagy orvositanácsot tartat estenkint népes theagyüldéjében azon tárgy felett, hogy mint lehetne kedves férjét emberi szinüvé és sasorrúvá modificalni. A nagy költő most egy batracomiomachian dolgozik; 1500 énekből fog állni. Az első ének igy kezdődik: „A bécsi patkányok aranyakot loptag. Mikor azt ellopta quitung elosztotag. . . .”[8]

---

[7] Jókai Mór, *Hol leszünk két év mulva? vagy Három excollega Siberiában* = Uő, *Cikkek és beszédek (1848. március 19 – 1848. december 31),* s. a. r. Szekeres László, Bp., Akadémiai, 1967 (Jókai Mór Összes Művei: Cikkek és beszédek, 2), 186–187. Eredeti megjelenése: Életképek, 1848. június 11., 757–760. Idézetünk: 757.

[8] Édes M., *Két levél,* Hölgyfutár, 1850. május 10., 454. A „minap tevék rövid emlitést” nem igazán lehet érteni: éppúgy vonatkozhat egy tőlem nem ismert helyre, mint ahogy utalhat egyszerűen a fiktív levélhelyzetre is.

Iris_2017_04.indb 101 2017.12.14. 5:36:19

A versparódia a tótos kiejtést imitálja, ám ezen túlmenően nem egészen világos, hogy kire és mire is utalhatnak a sorok. Mindenesetre ennyiből is sejthető, hogy Vojtina – bár Szinnyei József a biztonság kedvéért felvette nagy írói életrajzgyűjteményébe, és a lexikonokba is bekerült[9] – már eleve fiktív alak volt, hiszen természetesen a Prospectus grófi család merő kitaláció. Tassy Ede egy novellában lépteti fel a tótosan beszélő Woytyna Zachariast (a híres költő, Mátyás fivérét).[10] Hogy Vojtina Mátyás valóban létezett-e, vagy pedig Bernát találta ki személyét mások szórakoztatására, ma már nem megítélhető, és talán nem is fontos. Sokkal lényegesebb, hogy Arany egy olyan figurát szemelt ki magának, akinek neve forgott a pesti értelmiség körében, és akihez – akárcsak Bolond Istókhoz – a Till Eulenspiegel-típus karakterjegyei köthetők hozzá (alacsony származás, tréfálkozás, az elit kulturális világára éles szemmel, bagolyként figyel, s görbe tükröt tart neki).

(nagyon rövid Vojtina-filológia)

Arany első Vojtina-versei a Pesti Röpívekben jelentek meg 1850-ben. Arany számára kissé összekeveredhettek még az anekdoták, mert ezen a címen közölte az első részt: *Vojtina Gáspár levelei Andris öccséhez*. Utóbb a kéziraton áthúzta a keresztneveket.)[11] A második rész ugyanezzel a címmel jött ki, alcíme: *Variátió: Kinek nem inge ne vegye magára.* Figyelemre méltó, hogy Arany nem (vagy nem nagyon) próbált meg elrejtőzni (szemben a Hölgyfutár szatíráinak szerzőivel), az első közlemény alatt e név: A . . . . J . . . ., a második alatt ez volt olvasható: A . . . y J . . . .[12] Amikor elegyes költői darabjai között 1867-ben – immár a javított címmel – publikálta a verseket, e megjegyzést fűzte hozzájuk: „*Vojtina levelei* egy, a hivatlan dúdolókat elriasztó satiracyclus akart lenni. Megszántam szegényeket, hisz *magyarul* döngicséltek."[13] Az Arany-irodalom feltételezése szerint, Arany itt a Hölgyfutár sekélyesülő színvonala miatt emelte fel

---

[9] A fontosabbak: *A Pallas nagy lexikona: Az összes ismeretek enciklopédiája tizenhat kötetben,* XVI. kötet: Téba–Zsuzsok, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1897, 935; Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái,* XIV. kötet, Bp., Hornyánszky Viktor, 1914, 1312; *Révai nagy lexikona: Az ismeretek enciklopédiája,* XIX. kötet: Vár–Zsüri. Kiegészítés: Aachen–Beöthy, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1926, 439.

[10] Tassy Ede, *Falusi életképek,* Budapesti Viszhang, 1852, 15. sz., 450–454. Megjegyzem a következő számban jelent meg Arany János *Visszatekintés* című költeménye, egy olyan számban, ahol Bernát Gáspár is publikált.

[11] Arany a Vojtina-levelek kéziratát Szilágyi Sándortól, a Pesti Röpívek szerkesztőjétől kérte vissza, illetve kérte, hogy Szilágyi másoltassa le azt (Arany János Szilágyi Sándornak, Pest, 1866. október 22. = Arany János *Levelezése: 1866–1882,* s. a. r. Korompay H. János, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2015 [Arany János Összes Művei, 19], 2059. lev., 41.). Valószínűleg ez a kézirat található meg ma az MTA KIK Kt., K511/12 jelzet alatt. Arany itt több apró javítást is tesz, és áthúzta a címbeli keresztneveket és a mottót.

[12] A . . . . J . . . ., *Vojtina Gáspár levelei Andris öcscséhez,* Pesti Röpívek, 1850. november 10., 164–168; A . . . y J . . . ., *Vojtina Gáspár levelei Andris öcscséhez,* Pesti Röpívek, 1850. december 8., 299–303.

[13] Arany János *Elegyes költői darabjai,* Pest, Ráth Mór, 1867 (Arany János Összes Költeményei), 5.

Iris_2017_04.indb 102 2017.12.14. 5:36:19

szavát (erre mutat, hogy Gyulai Pállal összehangoltan indít támadást),[14] és bár pontosan nem körvonalazható, hogy kikre is gondolt, amikor verstani leckéket adott, talán a Vojtina név már önmagában is felidézhette a Hölgyfutár körüli vitákat, hiszen az ő köreikben forgott. Érdemes megemlíteni, hogy Arany ekkortájt szintén a Pesti Röpívek lapjain kezdi közölni *Valami az assonanceról* című verstani tanulmányát,[15] s így ugyanazon a fórumon komoly, érvelő formában is elmondja azt, amit Vojtina szájába adva parodikus formában adott elő.

A *Vojtina Ars poeticája* filológiája már kicsit bonyolultabb, nem csoda, ha Voinovich kissé bele is zavarodott.[16] Ő még két kéziratról számolt be, bár rejtélyes módon múlt időben: „Két kézirata volt"[17] Ezek egyike sem ismeretes ma, nem tudni hol és mikor kallódtak el. Az elsőn a cím: *Vojtina könyve a költészetről (1861).*[18] Ez egy jóval nagyobb szabású munkára utal, mint ami végül elkészült. Erre mutat az is, hogy az 1861-ben a Szépirodalmi Figyelőben közölt részlet ezzel a címmel jelent meg: *Eszmény és való (Mutatvány Vojtina* Ars poeticá-*jából),* és a szövegnek csak a 1–229. sorait tartalmazta.[19] A Voinovich által leírt második kézirat ennek a folyóiratközlésnek a dokumentuma (még a nyomdai utasítások is rajta voltak).[20] Zavarunkat csak tovább növeli, hogy van egy harmadik kézirat is, amely ma a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárában található (erről Voinovich nem tudott, pedig az általa forgatott többi kézirat mellé van besorolva). Ez az 1861-re datált autográf tisztázat már a ma is ismert teljes szöveget tartalmazza, és a címe ez: *Vojtina Ars poétikája*.[21] Hogy mikoriak ezek a szövegállapotok, a datálás ellenére sem könnyű megmondani (hiszen Arany datálhatta a harmadik kéziratot annak folyóiratbeli közléséhez igazodva is), hogy Arany mire is készülhetett, nem egyszerű körvonalazni. Tompa Mihálynak 1861. augusztus 25-én mindenesetre azt írta, hogy „egy humoristicus-didacticus

---

[14] Gyulai cikke: [aláírás nélkül, nyilas jeggyel], *A Hölgyfutár poétái,* Pesti Röpívek, 1850. december 1., 284–287. (Modern kiadása: Gyulai Pál, *Bírálatok: Cikkek. Tanulmányok,* s. a. r. Bisztray Gyula, Komlós Aladár, Bp., Akadémiai, 1961 [A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 5], 57. sz., 161–165.)

[15] A . . . y J . . . ., *Valami az assonanceról,* Pesti Röpívek, 1850. december 8., 316–317. Mivel a lap nem folytathatta működését, a tanulmány itt félbemaradt, és csak 1854-ben jelent meg egészében. Lásd a kritikai kiadás jegyzeteit: Arany János, *Prózai művek 1: Eredeti szépprózai művek: Szépprózai fordítások: Kisebb cikkek: Tanulmányok: Iskolai jegyzetek,* s. a. r. Keresztury Mária, Bp., Akadémiai, 1962 (Arany János Összes Művei, 10), 601.

[16] Lásd Tarjányi Eszter jegyzetét a kritikai kiadás zavarairól: Tarjányi, *i. m.,* 99.

[17] Arany János, *Kisebb költemények,* s. a. r. Voinovich Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei, 1), 518. (A továbbiakban: AJÖM 1)

[18] Egy Toldy Ferencnek írott levélből tudjuk, hogy Arany ezen a címen olvasta fel művének valamely részletét a Kisfaludy Társaság 1861. május 31-i ülésén. Arany János Toldy Ferencnek, [Pest, 1861. május 31. és november 6. között] = Arany János *Levelezése: (1857–1861),* s. a. r. Korompay H. János, Bp., Universitas, 2004 (Arany János Összes Művei, 17), Függelék I., 1. lev., 641. (A továbbiakban: AJÖM 17)

[19] Arany János, *Eszmény és való. (Mutatvány Vojtina* Ars poeticá-*jából),* Szépirodalmi Figyelő, 1861. november 1., 1–5.

[20] AJÖM 1, 518.

[21] MTAK KIK Kt., K511/26.

Iris_2017_04.indb 103 2017.12.14. 5:36:19

művet" kezdett el.[22] Végül a ma ismert, a harmadik kéziratnak is megfelelő szövegállapot csak Arany költeményeinek az 1867-es összkiadásában jelent meg.[23]

Jelen tanulmányhoz magam a kritikai kiadás Voinovich-féle szövegét használtam fel, de érdemes előre jelezni, hogy a szövegek textológiai kérdései még tisztázásra várnak.[24]

(ars poetica)

Azáltal, hogy Arany – mintegy csatlakozván a Bernát kezdeményezte játékhoz – magára vállalta Vojtina szerepét, és az ő hangján szólalt meg, olyan érdekes költői szerepet hozott létre, amelynek hatástörténete egészen a kortárs irodalomig kiterjed. Talán megkockáztatható az az állítás, hogy Arany költészete a Vojtina-figura révén folyamatosan jelen tudott lenni az utókor irodalmi életében. Hogy az irodalomtörténeti hagyomány inkább arra figyelt, hogy Arany saját költészettani véleményéből mit épített be e versekbe, Tarjányi Eszter Arany-könyvében hosszasan taglalta, ezért itt különösebb analízisére már nincsen szükség.[25] Arra nézvést, hogy milyen komolyan vétetett Arany poétikailag formált esztétikai nézetrendszere, elegendő idézni Riedl Frigyes (talán túlságosan is) lelkesült szavait, melyekkel az 1861-es költeményt méltatja: „Horatius és Boileau a költői műfajokra és eljárásra nézve utólérhetetlenűl helyes tanácsokat osztogatnak: Arany azonban a költészet leglényegesebb problémájáról: az eszményítésről világosít fel bennünk és így mélyebbre hatol mint akár Horatius, akár Boileau."[26] Utalhatunk még arra az állandóan visszatérő latolgatásra, amiként az súlyoztatott, vajh Aranynak a különböző Vojtina-szövegei közül melyek voltak úgymond komolyabbak vagy mélyebbek,[27] vagy arra a parttalan vitára, amely a körül forgott, hogy Arany haladó realista-e, vagy sem.[28] Természetesen nem állítom, hogy jogosulatlan volna annak számbavétele, hogy a Vojtina szájából elhangzottak mennyiben párhuzamosak Arany másutt fejtegetett esztétikai nézeteivel,[29] a mi szempontunkból most mégis érdemes

---

[22] Arany János Tompa Mihálynak, Pest, 1861. augusztus 25. = AJÖM 17, 1336. lev., 574.

[23] Lásd Arany *Elegyes költői darabjai,* i. m., 219–230; Arany János *Összes költeményei,* Pest, Ráth Mór, 1867, 756–762. Az 1867-es kiadásokban e költeménynek azáltal lett kiemelkedő szerepe, hogy az elegyes és a kisebb költemények utolsó, kötetzáró darabjaként jelent meg.

[24] AJÖM 1, 116–125, 301–308. A jegyzetek: 444–447, 518–519.

[25] *Uo.,* 110–114.

[26] Riedl Frigyes, *Arany János,* Bp., Hornyánszky Viktor, 1887, 52.

[27] Lásd Voinovich Géza, *Arany János életrajza [III. kötet]: 1860–1882,* Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1938, 61–62; Hermann István, *Arany János esztétikája: (Az elveszett alkotmánytól a Buda haláláig),* Bp., Kossuth, 1956, 113.

[28] E vita mélypontjait hadd ne idézzem, csak egyetlen valóban üde színfoltját: Komlós Aladár, *Arany János Vojtina ars poeticája és Gustave Planche* = Uő, *Táguló irodalom: Tanulmányok, esszék, kritikák,* Bp., Magvető, 1967 (Elvek és utak), 40–54. (Eredetileg 1952-ben íródott a cikk.)

[29] Dávidházi Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikusi öröksége,* Bp., Argumentum, 1994², 168; S. Varga Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban,* Bp., Balassi, 2005, 514–515.

Iris_2017_04.indb 104 2017.12.14. 5:36:19

felidézni Szörényi László régi figyelmeztetését arról, hogy a Vojtina-levelek legalább annyira kritizálják Arany saját költői gyakorlatát, mint az ostorozott fűzfapoétákat, illetve Tarjányi Eszter újabb megközelítését, amely pedig arra int, hogy a versek beszélőjének komolyságát a költemények retorikai szituáltsága igencsak rombolja.[30] Ezekhez a dilemmákhoz képest érdekes az, hogy a Vojtina alakját-hangját megidéző kortársak és utódok, miként viszonyultak e problémákhoz. Hogy az irodalomtörténészek érdeklődése és a művészek egyéni olvasatai nem feltétlenül esnek egybe, talán olyan nagyon nem is meglepő. Itt azonban egy olyan esettel állunk szemben, ahol mind az irodalomtörténet, mind a szépirodalom igen gazdagon dokumentálta érdeklődését, és folyamatos reflexió tárgyává tette a Vojtina-kérdést.

Mielőtt szemezgetnénk az utókor irodalmi olvasataiból, elöljáróban szeretném röviden a saját megközelítésemet körvonalazni. Nem azért, mintha az volna a célom, hogy a legkülönbözőbb költőket majd egyetlen vezérfonalra felfűzve a saját olvasatomhoz vezessem el, inkább azért, hogy nyílt lapokkal játszhassak a továbbiakban, és nyilvánvalóvá tegyem, hogy én miként látom a Vojtina-versek ügyét. Pontosabban arra kérdésre keresem előzetesen a választ, hogy miért is terjedhetett ki oly példátlan módon a Vojtina-szövegek interpretációs mezeje. Arany János azon kultikus tisztelettel csodált költőnk, akinek életműve gyakorlatilag folyamatos újraértelmezések tárgya. Nemcsak az egyes szövegek megítélése, de életművön belüli súlyuk is folyamatosan változott. Mégis állítható: a Vojtina-szövegek még e változatosságban is kitűnnek azzal, hogy szögesen ellenkező olvasatokat provokáltak.[31] Legyen a példánk most a *Vojtina Ars poeticája*.

Egyfelől e verset lehet akár Arany saját írói önértelmezéseként is olvasni, olyan szövegként, amely valójában ars poetica. Ez arra a poétikai hagyományra utal, amely verses formában beszéli el a verselés szabályait. Horatius a Pisókhoz írott episztoláját (Ep. II.3) illetik e megnevezéssel évszázadok óta, az újkorban Nicolas Boileau írt nagyszabású tanköltményt *(L'art poétique)* a művészet formai szabályairól. Ilyenformán az ars poetica egy sajátos önreflexivitással is bír, amennyiben rögtön be is mutatja azokat a szabályokat, amelyeket éppen megfogalmaz. Arany első Vojtina-levelei például verselési szabályokat fogalmaznak meg arról, hogy milyen a jó rímelés, és a szöveg virtuóz módon be is mutatja azt, amiről beszél. Ebben az értelmezésben a felvett szerep (Vojtina) csak álca, a szerepfelvétel csak tettetés, a vers sorai közül Arany János saját hangját lehet kihallani, saját esztétikai koncepcióját lehet kiolvasni – például az eszményítés ügyében.

Másfelől épp az ars poetica műfajának önreflexivitása tette lehetővé, hogy ezeket a megszólalásokat költői játéknak láthassuk. Már Horatius esetében is nyilvánvaló némi

---

[30] Szörényi László, *Epika és líra Arany életművében* = Uő, *„Multaddal valamit kezdeni": Tanulmányok,* Bp., Magvető, 1989 (JAK füzetek, 45), 190; Tarjányi, *i. m.,* 115–121. Lásd még ehhez Eisemann György, *A későromantikus magyar líra,* Bp., Ráció, 2010, 217–218.

[31] Erről lásd Milbacher Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben,* Bp., Ráció, 2009 (Ligatura), 17–38.

Iris_2017_04.indb 105 2017.12.14. 5:36:19

irónia (sőt az utóbbi években komoly érvek merültek fel arra nézvést, hogy az egész szöveg voltaképpen egy költői modor maró gúnnyal kifigurázott szatírája);[32] Boileau is bár komolyan gondolja a megfogalmazott poétikai szabályokat, szövegének játékossága mégis visszavon valamit a látszólagos szigorból. A követendő szabályok kötöttsége és a stílus játékának szabadsága az ars poeticában együttesen van jelen.

E két olvasási mód látszólag éles ellentétben áll egymással. Valójában a Vojtina-költemények éppen attól hihetetlenül izgalmas szövegek, és Arany követőit is nyilván ez ragadta meg, hogy miközben a szövegek egyik nagy témája helyes és helytelen, igaz és hamis művészetelméleti dilemmája, azonközben éppen az marad eldönthetetlen, hogy aki e versekben megszólal komolyan vehető-e egyáltalán, s van-e, lehet-e bármiféle igazságtartalma annak, amit mond.

A *Vojtina Ars poeticája* nemcsak műfaja révén bizonytalanítja el olvasóját. Két része élesen elválik egymástól, a fennmaradt kézirat is jelzi e törést, és a modern kiadások tipográfiailag is el szokták választani a részeket egymástól. Az első egység, amely a 64. sorig tart, valamiféle önvallomás, a második rész, a 65. sortól a vers végéig, tartalmazza az esztétikai tanítást. Bár az irónia a szöveg mindkét részének alapvető stiláris eszköze, azok mégsem csak témájukban különböznek. Az első rész voltaképpen meghatározza, megrajzolja a beszélőt: nincs megszólított, hanem ehelyett arról olvashatunk, hogy miképpen jutott el odáig, hogy „éneklőből" „énektanár" legyen. A második részben már megjelenik egy egyes szám második személyű, pontosabban nem körvonalazható megszólított, akihez a tanácsok szólnak. E kettősség azért is fontos, mert az első rész tanulságai alapján egy olyan személy osztja meg tapasztalatait egy másik személlyel (egy leendő vagy egy praktizáló költővel), aki éppenséggel nem volt képes művésszé válni.

A költemény első sora, mint azt Tolnai Vilmos kimutatta, Tóth Kálmán egyik versének nyitányára utal vissza. Tóthnál:

> Teli vagyok dallal, mint csillaggal az ég,
> Teli vagyok dallal, mint sugárral a nap…[33]

Aranynál:

> Tele vagyok, *dallal* vagyok tele,
> Nem, mint virággal a rét kebele,
> Nem, mint sugárral, csillaggal az ég:
> De tartalmával a „poshadt fazék".
> Vagy mint csatorna, földalatti árok,
> Amelybe nem csupán harmat szivárog. –
> Tele vagyok. Nincs tűrni mód tovább:
> Feszít a kóranyag, a zagyva táp.

[32] Lásd a Helikon folyóirat tematikus számát: 2015, 3. sz. Különösen Ferenczi Attila, Hajdu Péter és Philip Hardie tanulmányait.

[33] Tóth Kálmán *Költeményei,* kiad. Nagy Ignác, Pest, Beimel J. és Kozma Vazul, 1854, 109. Lásd Tolnai Vilmos, *Arany Vojtina leveleinek keletkezése,* Budapesti Szemle, 183(1920), 523–525. sz., 71.

Iris_2017_04.indb 106 2017.12.14. 5:36:19

A szövegközi kapcsolat egyértelműnek tűnik, miként a stílusszint leszállítását is bajosan érthetnénk csak félre. Arany a „tele vagyok" kifejezést a testi ürítés sürgető szükségeként fogalmazza újra. A „poshadt fazék" ilyeténképpen az ürítkezéshez használt edény (éjjeliedény, serbli), a csatornában, ahol „nem csupán harmat szivárog", pedig a testi folyamatok végtermékei csordogálnak. A poétikusan, vagy ha tetszik: szépen megfogalmazott képek (csillag, sugár, virág, harmat) ilyenformán az elkerülhetetlen testi szükségletek („Nincs tűrni mód tovább") mellé kerülnek. Aranynál a testi folyamatok összevillantása és szembesítése a művészi szép közhelyszerű toposzaival nem példátlan eset: az *Őszikék* címadó párverse juthat eszünkbe, ahol az első darabban a kulináris élvezetek kerekednek a művészet fölébe, a második rész pedig vizsgált versünkhöz hasonlóan egy ürítés sejtetésével indul.[34] E technika egy olyan hagyományt szólít meg, amely azáltal kérdez rá a kulturális értékek mibenlétére, hogy felmutatja az eltagadott vagy tabuizált másik oldalukat. E másik oldal önmagában nem törli el a célpontul választott értékvilágot, csupán magától értetődőségében kételkedik – és teszi mindezt a szép és rút groteszk egymás mellé állításával. Ennek a jelentősége akkor lesz igazán érthető és értékelhető, amikor az a költő, aki képtelen volt testi mivoltának elrejtendő fizikai működését kordában tartani, éppen arról fog beszélni tanítványának, miként kell egyszerre szabadnak lenni és sztoikus módon bölcselkedni. Oly tanácsokat fog tehát osztogatni, amelyeket ő maga nem tudott betartani, s imígyen az ars poetica műfaji hagyományainak épp azt a vonatkozását véti el, hogy színre is kellene vinnie, személyében képviselnie kellene azokat a szabályokat, amelyek tanácsként éppen az ő szájából hangzanak el.

A következő versszakokban kirajzolódó költői karriertörténet egy bukás története, tehát az elbizonytalanítás folytatódik. Kiderül, hogy a beszélő azért volt „dallal tele", mert sokat olvasott (falta a könyveket?), s metaforikus hasmenése tulajdonképpen ennek köszönhető („Kit meg ne rontson aztán ennyi zöld! s / Ne rágjon ennyi éretlen gyümölcs! –"). Egy olyan kultúrkritikai álláspont sejlik itt fel („a műveltség nem igazán mozdította előre a világot"), amelynek nagy vitáját még Jean-Jacques Rousseau kezdeményezte, és melyhez a magyar irodalomban számosan hozzászóltak korábban (például Vörösmarty Mihály *Gondolatok a könyvtárban* című nagy versében). Mindenesetre Vojtina három költői lehetőséget szűrt át magán „egypár száz" könyv elolvasása nyomán. A *bor* mint téma egyáltalán nem érintette meg, a *szerelemben* néma maradt („Egy *mukk*omat se hallád, vaksi hol!…"), és csak a *hazáról* lett volna mondanivalója, sőt itt hatása is volt (gyönyörű sorok: „Sebet tör a dal, de balzsamteli / Ujjával ismét megengeszteli"), ám ez gyorsan elmúlt, s mire szavai elhangzanak, már csak a „kiáltozás", „kurjogatás" maradt – a költészet kiveszett. Egy idézetet hoz állapotára: „Mély hallgatásban torkom elrekedt". Ez Dante *Isteni színjátéká*nak az elejéről származik („Chi *per lungo silenzio parea fioco*", I, 63), amikor az évszázadokig hallgató Vergilius először megszólal, hogy a Pokolba kísérhesse Dantét. Szimbolikus

[34] E pórias hagyományról lásd Milbacher, „*…földben állasz mély gyököddel…*", i. m., 139–154.

Iris_2017_04.indb 107 2017.12.14. 5:36:19

utalás ez, ismét egyszerre komolyan vehető és ironikus játék: Vojtina Vergiliusként vezeti tanítványát, tehát a megszólított nem akárkit kapott kísérőül, másrészt nehéz feledni, hogy Vergilius először a Pokolba szállt alá, és utóbb a Mennyországba be sem léphetett. Ha komolyan vesszük az utalást, akkor abból az is következik, hogy az egyik legnagyobb költő fogja megosztani tanácsait, illetve az is, hogy csak ideig-óráig kísérheti társát, végcéljához nem vezetheti el. Ráadásul a felvett szerep tovább osztódik: nem igazán tudni, hogy akkor itt most ki is beszél valójában. Arany? Vojtina? Vergilius?[35]

A költemény tanácsadó, hosszabb része egy ókorig visszanyúló művészetelméleti dilemmát tárgyal: hazudnak-e a költők? Platón, bár több ellentétes vélemény is megjelenik dialógusaiban a művészetekkel kapcsolatban, azt állította (az *Állam*ban), hogy a világról szerzett tudásunk már eleve ideálisnak tekinthető formák utánzása, s a művészet, mikor ezeket az utánzatokat utánozza, még messzebb kerül az eredeti formáktól, ahelyett, hogy közelítene hozzájuk. Vojtina ez ügyben inkább Arisztotelész *Poétiká*ját követi: Platón tanítványa szerint ugyanis mestere tévedett (íme egy tanítvány, ki megtagadta mesterét!), hiszen az utánzás alapvető emberi igény, és például a művészet abban a különbözik a történetírástól, hogy míg az utóbbi azt meséli el, ami megtörtént, előbbi olyan történeteket kínál, melyek nem történtek meg, ám megtörténhetnek (*Poétika,* 51b). Egyedi és általános tehát úgy kerülnek itt szembe egymással, hogy a művésznek az előbbi felől az utóbbi felé kell elmozdulnia – még akár azon az áron is, hogy hazudni kényszerül. Az imént említett arisztotelészi megkülönböztetésre utalnak a következő sorok:

Tán nem való, hogy ez s ez úgy esett,
Tán ráfogás a felhozott eset:
Mátyás király nem mondta s tette azt;
Szegény Tiborc nem volt élő paraszt;
Bánk, a nejével, megvénült falun,
Sosem dühönge többé a szarun [azaz „a szarvon", a felszarvaztatáson],[36]
Evett, ivott, míg végre elalún:
De mit nekem valód, ha ez esetben
Bánk törpe lesz, Mátyás következetlen?
Ha semmi évszám, krónikás adat
Engem le nem győz, hogy nem tett vadat?
Nekem egész ember kell és király,
Vagy férj, nejéért aki bosszut áll,
S ember-, király-, meg férjben az egyén:
Csip-csup igazzal nem törődöm én.

Ezt támasztja alá a vers híres – legalább Phaedrus óta vándorló, terjedő – meséje a malacvisítás-utánzó versenyről (ahol az igazi malacot köpenye alá rejtő csaló veszít), a léghajóban való felszállás mint az esztétikai szintemelésnek (ironikus) allegóriája,[37]

[35] Ide tartozik, hogy Szörényi László egyéb Vergilius-reminiszcenciákra is rámutatott a szövegben. Szörényi László, *Magyarázatok* Vojtina Ars poétikájá*hoz = Mezei Márta 75. születésnapjára,* Bp., Balassi – Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézet, 2004, 67–68.

[36] Szörényi László megvilágító erejű magyarázatát követem itt: *uo.,* 70.

[37] Ami akár a neoplatonikus emanáció romantikában is népszerű koncepciójának nyoma is lehet.

Iris_2017_04.indb 108 2017.12.14. 5:36:19

valamint a piszkos, bűzös, poros város (Pest) átesztétizálásának problémája. Ezen klasszikus esztétikai álláspont számbavételével (s némi mértékletesség révén) jutunk el magához a költészethez:

Nem a való hát: annak égi *mássa*
Lesz, amitől függ az ének varázsa:
E hűtlen hívség, mely szebbít, nagyít –
Sulykot, bizony, nem egyszer elhajít:
Ez alkonysúgár, mely az árnyakat,
E köd, mely nőteti a tárgyakat;
E fénytörődés átlátszó habon,
E *zöld*, esős lég egy május-napon;
Ez önmagánál szebb, dicsőbb természet:
Egyszóval… a költészet.

Annyiban van modernizálva ez a régi esztétikai tézis (amit, lássuk be, ezúttal nemcsak szórakoztató módon, de gyönyörű sorokban prezentált Vojtina), hogy ideális és valós ellentéte már nem az eredeti platóni kontextusban jelenik meg, hanem valamiféle romantikus esztétikai ideológia jegyében, amely szembeszegül kora realista törekvéseivel.[38]

Ha itt véget ért volna a költemény, talán meg is elégedhettünk volna azzal, hogy Vojtina, bár kissé bohó, mégiscsak remek „énektanárnak" bizonyulhatott. Ám a költemény nem itt végződik, Vojtina nem tudja befogni a száját, és kísérletet tesz arra, hogy definiálja a „híres eszmény, vulgo: *ídeál*" fogalmát. Nehezen követhető fejtegetések jönnek, majd az érvelés egyszer csak véget ér, félbe szakad. Zavarunkat csak növeli, ha ehhez hozzávesszük, hogy Vojtina amikor korábban a mindent felfaló, de semmit meg nem emésztő óriáskígyó (egy boa) rémképét állította tanítványa elé, ezzel ismét az emésztés problémájára, s ilyenformán saját problémájára utalva vissza – újfent jelezte: egy olyan személy adja a földi valóság meghaladására vonatkozó tanácsait, aki képtelen volt túllépni saját testének fizikai működésén.

A *Vojtina Ars poeticájá*nak sajátos hatáseleme, hogy nem lehet pontosan tudni, kinek a hangját halljuk. Nemcsak az Arany és Vojtina közötti határvonal elmosódott, hanem a vers, azáltal, hogy folyamatosan mások szövegeit és jól ismert téziseit idézi, különböző hangok együttes, kollektív hangjaként olvasható. Ha nem is példátlan ez a bizonytalanság a 19. századi magyar irodalomban (gondoljunk csak Kölcsey Ferenc *Vanitatum vanitas* című költeményének beszédhelyzetére),[39] mindenestre nagyon megtermékenyítő.

---

[38] Kissé zavaros érvelésű tanári székfoglalójában mintha Dániel Viktor is valami ilyesmire jutna: Dániel Viktor, *Az eszményitésről és Arany János „Vojtina Ars poétikájá"-ról = A sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó-kollégium ötvenkettedik évi értesítője 1910–1911,* szerk. Péter Mózes, Sepsiszentgyörgy, Jókai-nyomda, 1911, 3–10. A korabeli, realizmus problémáját taglaló vitákról lásd Hites Sándor, *A realizmus korai magyar fogalomtörténetéről,* It, 2016, 3. sz., 263–299.

[39] Lásd Z. Kovács Zoltán, *„»Vanitatum vanitas« maga is a* humor*": Az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában,* Bp., Osiris, 2002 (Doktori mestermunkák), 72–74.

Iris_2017_04.indb 109 2017.12.14. 5:36:19

(kortárs Vojtinák)

Arany Tompa Mihály véleményét Vojtina leveleiről egy mára elkallódott levelében kérte ki, amire barátja 1850. november 30-án válaszolt:

> Vojtina levelét a Nro 1. olvastam, én nem találom, hogy pokróczos modorban volna írva, mert csak nem akarsz ugy írni mint a pomádé lágyságú Böthy Siga? egyebaránt írhatsz e veszett csordának, az nem veszi magára, mert a szerkesztők czudarok, minden patvarista gyerekből hires irót, költőt csinálnak két 24 óra alatt, ut figura docet Tót Kálmánban.
>
> Az irodalmi társulat közted s köztemi alakitásán elmosolyodtam. Nem azért, mintha igaznak nem tartanám és helyesnek gondolatodat, hanem azért mert magamra gondoltam. Velem barátom nem mégy semmire illyen dologban; én Aesthetica kisasszonnyal olly keveset társalogtam, hogy ha felőle és belőle valamit probálnék mondani: okvetlen bolondot mondanék. Ne tarts engem édes Jancsim Straussnak ki hangjegyek után musikál; én valóságos naturalista czigány vagyok, – húzom, húzom a mint tudom, s ha ollykor egykét jó hangot adok: az nem a tudásból, de csupán érzésből származik nálam. Nem mondom, hogy meg nem érzem mi jó, mi rosz? de ha azt kellene megmondanom miért? Bizonyosan belesülnék.[40]

A fentebbi levélrészletnek természetesen csak az első bekezdése vonatkozik konkrétan a tárgyunkra, a második azután kerülhet ironikus fénytörésbe, hogy Tompa Arany tudta nélkül megírja saját válaszát a Vojtina-levelekre (Vojtina Andris nevében), amelyet aztán – a Pesti Röpívek betiltása miatt – végül nem sikerül publikálnia. Erről 1851. január 10-én Aranyt is tájékoztatja: „A Röpivek betiltása által egy kis barátságos tréfánk ment füstbe; én ugyanis az irói becsületében általad olly mélyen sértett Vojtina Andris Válaszát közlendettem leveledre. Szilágyinál hever a kézirat, szeretném ha legalább neked elküldené."[41] Nem tudni, hogy Arany végül látta-e a verseket (Szilágyi Sándor elküldte-e neki, elkérte-e egyáltalán), csak annyi ismert, hogy ajánlotta Tompának a válasz Hölgyfutárban való közlését, legalábbis Tompa fennmaradt leveléből tudjuk ezt.[42]

A *Válasz Vojtina Gáspárnak*[43] fiktív szerzője Vojtina Andris, aki felháborodottan utasítja vissza a verstani leckéztetést. Voltaképpen a költői szabadság nevében rója meg nagybátyját, hogy korlátok közé szorítaná tehetségét:

> Minden lépten-nyomon szabály, szabály,
> Tőlök ha tetszik, akar megzabálj;
> Hisz a költő, mint a madár, szabad,

---

[40] Tompa Mihály Arany Jánosnak, Kelemér, 1850. november 30. = Arany János *Levelezése: (1828–1851),* s. a. r. Sáfrán Györgyi, Bp., Akadémiai, 1975 (Arany János Összes Művei, 15), 256. lev., 307–308. (A továbbiakban: AJÖM 15)

[41] Tompa Mihály Arany Jánosnak, [Kelemér], 1851. január 10. = AJÖM 15, 268. lev., 323.

[42] Tompa Mihály Arany Jánosnak, Kelemér, 1851. február 10. = AJÖM 15, 280. lev., 339.

[43] Tompa versét a következő kiadásból idézem: Tompa Mihály *Összes költeményei: Teljes kiadás: Első kötet,* kiad. Arany János, Lévay József, Szász Károly, életrajzzal bev. Szász Károly, Bp., Méhner Vilmos, é. n. [1870], 276–279.

Iris_2017_04.indb 110 2017.12.14. 5:36:19

Hogy bejárja az égi tájakat;
S midőn már-már a fellegekbe szárnyal:
Földre rántják a szabály madzagjával, –
S midőn iramni kezd fellelkesűlten:
Lábán béklyó, a nyaka hegedűben.

Tompa Aranynak írott (fentebb hosszan citált) 1850. november 30-i levele épp azáltal figyelemre méltó, hogy megmutatja, mennyire diskurzusfüggő, hogy mikor milyen álláspontot képviselnek a korszak irodalmi életének szereplői. A válaszvers iróniája ugyanis a túlzott szabadság mellett és a szabálykövetés ellen érvel, míg a levélrészlet második idézett bekezdésében Tompa arról szól, hogy nem tudásból, hanem érzésből származnak költeményei (azaz itt éppenséggel a szabályok követésére képtelennek mutatkozik).

Tompa olvasata mindenesetre folytatja Arany játékát. Arany magára vette a divatlapok egyik megkreált figuráját, hogy az ő szájába adjon tanácsokat a divatlapok szerzőinek. Tanácsa így egyszerre volt kívül és belül a divatlapok diskurzusán, iróniája pedig némiképp elbizonytalanította, hogy mennyire is érdemes követni azt. Tompa úgy folytatta a játékot, hogy a megszólított rokonként, a fűzfapoéta költő fűzfapoéta unokaöccseként szólalt meg, és az ő szájába adta a divatlapok szerzőinek és szerkesztőinek Arany és Tompa (és Gyulai) által feltételezett nézőpontját:

Te csak folytasd tudós leckéidet,
De azt ha mondom, bátran elhihedd:
Hogy egy betűt sem tanulok belőlök,
Hanem eztán is csak s z a b a d o n k ö l t ö k .
S ingyen adván a szerkesztő uraknak:
Verseimen ezek mind kapva-kapnak;
Igaz, olcsó húsnak híg a leve:
De betőltenek egy lapot vele.
S a jó közönség nem finnyás, sokat
Ez a vers közt épen nem válogat;
Csak szép egyenlő sorokból legyen,
Sok ah-val, oh-val, hah-val vegyesen,
Egyik vers nála olyan, mint a másik;
S ebben, azt tartom, hogy nem is hibázik.

Tudvalévő, hogy Arany éppen azért hozta létre irodalmi vállalkozásait, hogy a Tompa által szóvá tett sekélyességet némiképp ellensúlyozza, s voltaképpen ez volt az egyik oka az írónővita Gyulai Pál által kirobbantott háborújának.[44] Tehát Tompa számára nem is igazán az volt itt a fontos, hogy Arany mit gondol az asszonáncról (azt Arany amúgy is megírta tanulmányában), inkább az, hogy Arany költeménye miként értékeli korának irodalmi értékrendjét. Az ő olvasatában Vojtina és rokonságának szerepeltetése

[44] Erről lásd Vaderna Gábor, *A nők és a kultúra hanyatlása: A női írás a 19. század második felében Magyarországon = Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról,* szerk. Török Zsuzsa, Bp., Reciti, 2016 (Hagyományfrissítés, 4), 117–154.

Iris_2017_04.indb 111 2017.12.14. 5:36:19

azért tűnhetett hatásos ellenszernek a divatlapok okozta ízlésbeli ficamokra, mivel épp a divatlapokból vett eszközzel (Vojtina ironikus figurájával) reagált. S ki tudja minek szólt iróniája? Hiszen ne feledjük, Arany divatlapok elleni támadása párhuzamos volt Gyulai Pál vonatkozó kritikáival, ahol Gyulai – valószínűleg merő tévedésből – éppen Tompának egy Rém Elek álnéven írott költeményét pécézte ki magának. Talán Tompa válasza arról is szól, hogy óvatosabban kellene számon kérni a minőséget.[45]

Arany költői játéka – mivel Vojtina figurája a Hölgyfutár körében volt bejáratva – talán nem is volt annyira rejtett utalás – legalábbis, ami a Pesti Röpívekben közölt Vojtina-leveleket illeti. A Hölgyfutárban például 1851. december 18-án jelent meg egy polemikus cikk Atádi Vilmostól. Ez a cikk, az *Őszinte levelek* sorozat negyedik darabja, egy elképesztően hosszú körmondattal kezdődik, amelynek minden tagmondata az „akkor, amikor még nem…" logikai szerkezetre épül. Ezek egyike ez: „mikor még a Vojtina-féle versek nyomtatott lapban komoly képpel nem tukmáltattak a közönségre s magánmulatságnak maradtak a kávéház-vendégek számára".[46] Ez a tagmondat több érdekes adalékkal is szolgál ahhoz, hogy megértsük Arany (és Tompa) gesztusát. Egyfelől Atádi ironikus levelében komolykodva kérdezi, hogy miként is kerülhettek egy komoly nyomtatott lapba olyan komolytalan dolgok, mint Arany versei. Azaz: pontosan érzékeli a téma közegváltását. Másfelől a Vojtina-jelenséget kávéházi magánmulatságnak tartja, és nem érti, hogy miként is szabadulhattak ki e körből, s miért is kellett komoly diskurzus részévé tenni azt. Sajnos, egyéb nem derül ki Atádi szövegéből, és ilyenformán az sem bizonyos, hogy ő érzékelte volna Arany szövegének iróniáját. Mindenesetre az a tény, hogy a Hölgyfutár szerzője ironizált Arany ironikus gesztusán, jelzi, mégiscsak elértette Arany nekik szóló célzásait.

Vojtina alakja azonban gyorsan Aranyon ragadt, és azt a játékos elkülönböződést, amelyet Tompa még világosan érzékelt, már néhány évtized múlva nem feltétlenül lehetett tetten érni. Ekkor ugyanis már senki nem értette a divatlapokra vonatkozó utalásokat vagy azt, hogy Vojtina alakja mögött voltaképpen Tóth Kálmánt kellene sejtenünk, miként azt Tompa levele fel is oldotta („ut figura docet Tót Kálmán").

Amikor Arany 1877-ben hosszú hallgatás után kiadta *Tölgyek alatt* című költeményét,[47] mint ismeretes, kapott érte hideget-meleget. Baros Gyula érdekes tanulmányban gyűjtötte össze a vers visszhangjának irodalmi forrásait.[48] Még Baros sem regisztrálta azonban a Borsszem Jankó gúnyversét *(Öreg Arany Jánosnak),* amely Talmi János álnéven jelent meg a következő szerkesztői jegyzettel: „Ezen verseket már három hét előtt kaptuk. De nem közöltük, attól tartván, hogy a kihez írva vannak, rosz néven

[45] Persze ettől még nem feltétlenül kell eljutni a Tompa-irodalomban fel-felbukkanó sejtésig, hogy valamiféle mellőzés keserűsége volna itt tetten érhető. Lásd például Lengyel Miklós, *Tompa Mihály élete és művei,* Bp., Athenaeum, 1906, 136.

[46] Atádi Vilmos, *Őszinte levelek IV.,* Hölgyfutár, 1851. december 18., 1151.

[47] Arany János, *A tölgyek alatt,* Budapesti Szemle, 16(1878), 31. sz., 172–174.

[48] Baros Gyula, *Egy költemény verses visszhangja: (Arany Jánosnak „A tölgyek alatt" című költeményéről),* Budapesti Szemle, 191(1922), 549. sz., 133–142.

Iris_2017_04.indb 112 2017.12.14. 5:36:19

találván venni. Közben azonban megnyugtatást szereztünk magunk az iránt, hogy közlésük nem fog zokon esni a koszorus adressatusnak."[49] A jegyzet ironikus mentegetőzése talán annak is szólt, hogy Arany verse jóval korábban jelent meg, és a vicclap fáziskésése nem kicsiny.

A költemény így hangzik:

OH VÉN Arany Janos
Ott a tölgyfa alatt!
Szüz Margit szigetén
Süsd meg a madarat!

Te! ki puszta csárdát
Énekeltél régen,
Dalolva bolyongtál
Vad virágos réten,
Szüz erdő homályán
Pöngetted a hárfát,
Hol bevésett bötü
Nem rútit el nyárfát:
Most hálálkodol egy
Szivárványos kutnak,
Csizma-borotváló
Kavicsozott utnak!
Megdalolod azt az
Árva természetet,
Mit tót kertész keze
Szép kótára szedett!

Esztergázott falomb,
Sikra gyalult pázsit,
Mitől más poéta
Ha meg nem fut, ásit:
Téged dalra késztet!
– És oly szépen mondod,

Még az is elhiszi,
Ki nem egyszer volt ott
Vasárnap délután,
Leszállitott áron,
Mikor minden padon
Vendég kettő három,
Nyiló rózsát mikor
Karddal őröz drabant,
És a gyöpre lépni,
Isten ments, nem szabad!
S te mindezt megdallod

[49] Talmi János, *Öreg Arany Jánosnak,* Borsszem Jankó, 1878. február 3., 6.

Iris_2017_04.indb 113 2017.12.14. 5:36:19

Bűvös-bájos hangon,
Öreg ember keze
Nem reszket a lanton.
Lám, hogy ha „rávonod"
Te „költői mázad",
„A pőre tartalom
Fejedre nem lázad!"
Mert kéz kell ám oda,
Nem „ars poëtica"
Vojtina öcssinek
Hej! nem adatik a!

— Ne keress te „tárgyat"
Mint más, szebbnél-szebbet!
Csak te dalolj nekünk
Többet öreg, többet!

A gúnyvers Arany népi természetességét veti össze a rendezett városi parkban sétáló vénember mesterkedéseivel. Ne feledjük, a kortársak nem sokat láttak az idős Aranyból, az *Őszikék* világa – amelynek tanúsága szerint Aranyt a város problémája igencsak foglalkoztatta – rejtve maradt még sokáig, és ilyenformán a jórészt Gyulai Pál által épített népiességkoncepció keretein belül értelmeztetett Arany életműve. A mi számunkra sokkal érdekesebb, hogy az ismeretlen szerző a *Vojtina Ars poeticáját*, amelyből idézőjelekkel idézget is, már magától értetődően olvasta Arany saját költészeteszményeként, és azt kérte számon időskori költeményén, hogy hűtlen maradt az ott megfogalmazott poétikához.

Ugyanakkor ekkor még létezhetett egy Vojtina-folklór is – bár természetesen ez már nem volt független Arany szövegeitől. Ha a Borsszem Jankó példányaiban tovább lapozunk, rábukkanhatunk két évvel a fentebbi költemény után „legifjabb Vojtina Gáspár" „modern ars poetciá"-jára, ahol a modern költővé válás elemeit (borzas fejszőrzet kell például) szedi össze az ismeretlen szerző szatírája,[50] majd erre is egy évre egy bizonyos Cs. G. L.-nek írott szerkesztői üzenet bizonyítja, hogy a Vojtina-folklórra még mindig érdemes lehetett utalni: „Olvastuk a rigmusokat s tekintvén, hogy elmondáskor a nemes kompánia prozódiai igényei már meglehetősen lazák voltak, tetszhettek is. Vojtina Gáspár uram óta ilyen nak-nekes kádencziák nem faragtatódtak."[51] A „nemes kompánia" nyilván a szerkesztőség tagjai, akik kapatos állapotban olvasták fel maguknak a beküldött költeményeket, és az egyikről Vojtina Gáspár jutott az eszükbe. A név elvétése (Gáspár Mátyás helyett) azonban már jelzi, hogy Arany óta némiképp összekeveredtek a nevek, s immáron nehezen szétszálazható, hogy a Bernát Gazsi-, a Vojtina-folklór vagy pedig az Arany-versek hatása mutatható-e ki.

[50] Legifj. Vojtina Gáspár, *Modern „ars poetica"*, Borsszem Jankó, 1880. november 21., 9.

[51] Szerkesztői üzenetek, Borsszem Jankó, 1881. március 6., 10.

Iris_2017_04.indb 114 2017.12.14. 5:36:19

Legifjabb Vojtina Gáspárral azonban már egy új diskurzus is kezdődik: az Arany-verset imitáló ars poeticák sora, amelyek immár a modernitás diskurzusai felől értik és írják újra a nagy költő elődt tanításait.

(modern Vojtinák)

Arany halála után esély sincs összegyűjteni a Vojtina-reminiszcenciákat. Ha kizárjuk vizsgálatunk köréből az olyan prózai szövegeket, mint például Kosztolányi Dezsőnek nevezetes 1935-ös pamfletjét, ahol Vojtina bőrébe bújva támadta Illyés Gyulát és a népi iskolát, vagy Ignotus neovojtina-cikkeit (ahol a vojtinaság már szinte önálló műfaj),[52] akkor is lehetetlennek tűnik az összes forrás összegyűjtése. Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy a Vojtinák persze mind visszavezethetők Arany Jánosig, de egymásra is hathattak (például Jékely Zoltán nyilván Kosztolányi publicisztikája és Illyés viszontválasza nyomán parodizálja Vojtina megidézésével a népi és urbánus írók vitáját),[53] akkor még reménytelenebb vállalkozásnak tűnik a teljességre törekedve leírni a Vojtina-figura hatástörténetét. Ilyenformán csak arra van módunk, hogy egy-egy példa erejéig felvillantsuk e történet egy-egy epizódját.

A 20. század értelmisége számára a politika immár magától értetődően válhatott a világ értelmezési keretévé. Világháborús traumák és a 20. század egyéb borzalmas tapasztalati (diktatúrák, országhatárok változása, genocídium stb.) nyomán a modernitásnak egy pesszimista változata kapott erőre.[54] Ennek következtében a költői megszólalás lehetőségei is megváltoztak. Nem véletlen, hogy egyesek Vojtinát úgy hangolták át, hogy az ő szerepe voltaképpen a bárdköltészet modern költészetben továbbélő hagyományainak lehetőségeiről mondott valamit. Ez azért is meglepő, mert bár Arany más műveivel (például történeti balladáival, a *Toldi*val vagy a *Buda halálá*val) képes volt a nemzeti bárd szerepét magára ölteni (legalábbis az Arany-értés képes volt ezt az összefüggést megteremteni), míg másutt kételyeit fejezete ki e szerep

---

[52] Kosztolányi Dezső, *Vojtina új levele egy fiatal költőhöz* = Uő, *Nyelv és lélek,* vál., s. a. r. Réz Pál, Bp., Osiris, 1999[3], 477–479; Ignotus, *Költés és való: Neovojtina,* Nyugat, 19(1926), II, 13. sz., 62–64; Ignotus, *Művészetek és lehetőségek: Neovojtina 2. §,* Nyugat, 19(1926), II, 16. sz., 243–245; Ignotus, *Vers és verselés: Neovojtina 3. §,* Nyugat, 19(1926), II, 18. sz., 464–469; Ignotus, *Nyelv és írás: Neovojtina 4. §,* Nyugat, 19(1926), II, 24. sz., 955–960; Ignotus, *Teremtő indiskréció: Neovojtina 5. §,* Nyugat, 20(1927), I, 4. sz., 303–307; Ignotus, *Fordítás: Neovojtina 6. §,* Nyugat, 20(1927), I, 8. sz., 669–673; Ignotus, *Művészetek és műfajok: Neovojtina,* Szép Szó, 1936, 3. sz., 218–223. Az előbbihez lásd Szegedy-Maszák Mihály, *Nyelv és nemzet* = Uő, *Kosztolányi Dezső,* Pozsony, Kalligram, 2011 (Szegedy-Maszák Mihály válogatott munkái), 2011, 541–547. Utóbbihoz: Angyalosi Gergely, *Neovojtina esztétikája: Ignotus művészetelméleti vázlatai,* Alföld, 2009, 1. sz., 85–90.

[53] Jékely Zoltán, *Két szonett a magyar irodalom zivataros esztendeiből* = Uő, *Álom: Versek,* Bp., Egyetemi Nyomda, 1946, 73–74. (Az itt hivatkozott kötetet nem sokkal megjelenése után bevonták, a példányokat – egy-két kivételtől eltekintve – bezúzták. Az általam használt kötet megtalálható: OSzK 634.342 jelzet alatt.)

[54] A kultúrpesszimizmus kérdéshez lásd Poszler György, *Napnyugat alkonya vagy évezred hajnala? Vázlatok válságfilozófiákhoz* = Uő, *Találkozások,* Bp., Liget Műhely Alapítvány, é. n. [1992] (Liget Könyvek), 28–77.

Iris_2017_04.indb 115 2017.12.14. 5:36:19

alkalmazhatóságát illetően (például a *Letészem a lantot* esetében),[55] éppen a Vojtina-versekben szó sincsen e dilemmáról. Pontosabban a *Vojtina Ars poeticájá*nak – mint már bemutattuk – az első felében fordul elő a probléma: ott arról esik szó, hogy berekedt a nagy kiáltozásban, amelynek nem sok hatása volt. Amikor tehát politikai hitvallás tételére alkalmaztatik Vojtina alakja, akkor voltaképpen az Arany-kultusz egyéb elemei (amelyek alapján a közösségi költészet legmodernebb s ezáltal leghitelesebb megszólaltatója ő) mintegy rámontírozódnak Aranynak egyéb költeményeire is.

Juhász Gyula 1924–25-ben két alkalommal is írt verset Vojtina nevében: *Vojtina uj ars poétikája a fiatal költőkhöz,* illetve *Vojtina új levele öccséhez a drámaírásról* címmel.[56] Nézzük a korábbi költeményt. A vers Juhász konzervatív fordulatának fontos dokumentuma. Az egykoron a modern költészet apostolának tekintett szerző itt kevéssé burkolt módon vallja meg politikai filozófiáját:

Arany gazdája verte így vetését,
Én már, lehet, konzervatív vagyok,
De megtartom, mit bízván és remélvén
Reánk testáltak bölcsek és nagyok!

Arany – mint látjuk – név szerint megnevezve szerepel a költeményben, mint egy olyan bölcs, aki a legnagyobbak között kaphatott helyet. Ilyenformán a Vojtina-szerep e bölcs szerepét veszi át – annyiban korlátozva persze, amennyire ezen olvasat szerint Arany korlátozta saját szerepét, amikor Vojtina alakját öltötte magára.

Juhász öccseihez szól, a költőkhöz (Szabolcsi Miklós szerint konkrétan Erdélyi Józsefhez, József Attilához és Szabó Lőrinchez),[57] mert elégedetlen a líra színvonalával:

Hozzátok száll ma ez új intelem,
Tanács, vagy kérés és kritika is tán,
Mert szó nélkül már még se nézhetem,
Hogy némelyek mit mívelnek a lírán.

Az „izmusok" ugyanis szerinte elterelték a költészetet a helyes útról, amely nem más, mint – a kortárs Horváth János szavával – a nemzeti klasszicizmus útja. Érdekes, hogy kánonában épp azokat emlegeti, akiket Arany is megidézett a *Vojtina Ars poeticájá*ban – csak éppen Juhász az ellenkezőjét mondja:

Magyar légy, mint a római palástban
Dörgő Petur volt zordon Berzsenyi
S homéri és virgili vers folyásban
Vörösmartynk Dunánkat zengeti.

---

[55] Milbacher, *Arany János és az emlékezet balzsama,* i. m., 232–244.

[56] Juhász Gyula *Összes művei: Versek II: 1912–1925,* s. a. r. Ilia Mihály, Péter László, Bp., Akadémiai, 1963, 355–358, 412–414.

[57] Lásd Szabolcsi Miklós, *A Juhász-problémákhoz = Juhász Gyula 1883–1937,* szerk., jegyz. Paku Imre, Bp., Magvető, 1962, 591.

Iris_2017_04.indb 116 2017.12.14. 5:36:19

Arany a vívódó Bánkot emlegette, aki a valóságban cseppet sem volt nagyszabású tragikai hős, Juhász a dörgő Peturt, Arany Berzsenyit megrótta idegen köntöse miatt, pontosabban Berzsenyi utánzásának módjáról beszélt némi kritikai éllel („Nem is kell a bajuszos Berzsenyi / Vállára ó palástot metszeni"), Juhász követendő mintaként állítja, s végül Arany ugyan nem idézte meg Vörösmartyt, de a Duna-part ábrázolást a költői hazugság paradigmatikus példájaként hozta, Juhász számára az ábrázolás teljesen problémátlan, sőt mintha spontán lenne. Mintha Juhász éppen az a költő volna, aki Arany Vojtinája szerint elvéti a költészet lényegét, s ehhez éppen Aranyra hivatkozik.

Juhász Gyula számára a világ kiismerhetetlen, veszélyes hely lett („Vajúdik és szül még e szörnyü század"), ahol a költészet képes az örök értékeket közvetíteni („De nem halódik, ami isteni"). Ez a bárdköltészet Petőfi-kultuszból táplálkozó paradigmája – a költő-médium egyéniségén (sőt egyéni áldozatán) keresztül közvetíti egy közösség érdekeit, miközben egy kollektív identitást is ő formál meg versei által:

> Költő vagyok s magyar: nem érdem ez, de
> Szent kötelesség és szent fájdalom.
> Hívő reménnyel, küzdve, énekelve
> Balsorsomat örömmel vállalom.

Takáts Gyula 1952-re datált költeménye, a *Vojtina levele*[58] egy egészen más történelmi szituációban született. A vers végén egy utóirat szerepel 1962-ből, amely egy olyan helyzetre utal, amikor a gyáva szerkesztő nem merte lehozni a diktatúra elleni bátor kiállást. Ha igaz ez a történet, ha nem – annyi bizonyos, hogy Takáts költeménye az ötvenes éveket, a személyi kultusz éveit jelölte meg történelmi kontextusként. Ez már az első sorokból nyilvánvaló:

> Nagy verseny áll… Hát versenyezzetek.
> Recsegjenek a cintányér rezek…
> Hirdesse dob a Nagy Költő nevét,
> kinek térdéig meghajolt a szép.
> Harsogja rádió és kisbíró!
> Szállítsa Művét luxus-autó…

A költészet művelői voltaképpen tudatosan hazudnak, erre vonatkozik az idézet ironikus utalása a nagy költő térdéig meghajoló szépről. Takáts is konzervatív, akárcsak Juhász, de az ő konzervativizmusa nem a közösségi identitás építésében látja célját, hanem a természet által közvetített értékek őrzésében. Míg a költők versengenek, ő kivonul a természetbe, méhészkedik, gyümölcsfák árnyékában pihen. E rousseau-i koncepció szerint a társadalom az, ami megrontja az embereket, és a természetbe kivonulván lehet elkerülni a teljes erkölcsi züllést.

Ebben a politikai szituációban azonban ez egy erős, hovatovább provokatív álláspont, nem véletlen hát, hogy folyamatos fenyegetésnek van kitéve a beszélő – míg a megszólított költőtársat sötét erők kerítik hatalmába, addig költőnk tiszta marad:

[58] A szöveget az alábbi kiadásból idézem: Takáts Gyula, *Összegyűjtött versek: 1930–1967,* Bp., Szépirodalmi, 1986, 458–462.

Iris_2017_04.indb 117 2017.12.14. 5:36:19

Igen… Te bent… Magam kivül
s fölöttem sokszor éles kés repül.
Pengéjén nézhettem, mint más tükörbe,
míg torkomat csikálta éle,
hogy arcom míly fehér… A tiéd?… Fekete…

S a romlás egyik fontos tényezője nyilvánvalóan az, hogy miközben az *aemulatio* hagyományát felidézvén a költők látszatra versenyeznek, azonközben voltaképpen mindahányan ugyanazt mondják: „Nem kórus!… Egy!… Hát versenyezzetek." Ráadásul teszik ezt egy közösség nevében, holott a „nép" valahol ott van természetközelben, ahová a lírai alany kilépett. Vojtina tanítása itt jön elő. Arany versének tézise az az esztétikai közhely, hogy a költő hazudik, mégis képes az igazmondásra (erről szól a híres malacos példája). Takáts Vojtinája arra szólít fel, hogy a politikai hazugságot váltsuk fel poétikai hazugsággal. A vers zárlatában finoman egymásra érti a természet és társadalom viszonyait: az emberek, a nép állatok (marhák, disznók), akiket pásztorok, kanászok (azaz a költők) hajtanak. A természet misztikus erejét azonban nem lehet legyőzni – az akkor fog a heurisztikus pillanat időtlenségébe záródni, amikor a költő kimondja, pontosabban hazudja a katartikus igazságot:

Nem kórus!… Egy!… Hát versenyezzetek.
Magam e zengő szárny után megyek,
s mert nem láttam csapatban csalogányt,
hát kedvelem e dalszülő magányt.
S jó versnek nem kell pásztor és kanász!
Lábánál mindig többeket találsz…
– De ott, kit hajtanak?… Ha nem tudod,
a verseid ma nékik szavalod! –
Szárnyat feszíteni így is lehet,
de mérd le végre sikered,
és itt a perc, hazudj, és végre igazat!
Dunánk megáll!… Lesi a szavadat…

A két Gyula, Juhász és Takáts a politikai konzervativizmus két lehetőségét villantotta fel Vojtina megidézésével. Természetesen a hagyományhoz való viszony kérdését nemcsak politikai kontextusban lehet szóvá tenni. Vas István Vojtinát szintén a modernizmus bírálatára használja *Vojtina legújabb levele egy fiatal költőhöz* című 1967-es versében.[59] A költemény, amely a szerzőre oly jellemző módon a racionálisan felépített érvmenetet epikus jelenetezéssel helyezi ironikus távlatba, mintha magának Vasnak szólna – legalábbis az ő Vojtinájának megszólítottja Vas saját pályakezdésére mutat, míg Vojtina az idősebb, már befutott költő lehetne.[60] Vas ilyenformán úgy olvassa

[59] Tegyük hozzá, hogy Vasnak van egy másik Vojtina verse is: *Vojtina levele egy másik fiatal költőhöz*. A költemények forrása: Vas István, *Nem számít,* Bp., Szépirodalmi, 1969, 93–105.

[60] Hasonló szituáltságú, az öregkori líra s imígyen az *Őszikék* Aranyának húrjait pengeti Géher István is: Géher István, *Noteszlapok Vojtina hagyatékából,* Liget, 1995, 9. sz., 44–49. (Géhernek több Vojtina-verse is van. Lásd például az F. Gy.-nek [Ferencz Győzőnek?] írott *Vojtina messziről* című költeményt: Géher István, *Hol az a látvány? Összegyűjtött és új versek,* Bp., é. n. [1998] [Liget Könyvek], 63.)

Iris_2017_04.indb 118 2017.12.14. 5:36:20

Arany költeményét, mint egy olyan önmegszólító verset, amelynek iróniája a beszélőre magára vonatkozik.

Formát s matériát (amennyiben
Nem durvaság utóbbit verseiddel
Összefüggésben említeni) biztos
Mederben tartasz – szűk meder, igaz,
és nem te magad vájtad verseidnek:
Húsz évvel ezelőtt előkelő
Elődeid, Pilinszky és Nemes Nagy
Ágnes ez új, remekmívű csatornán
Vezették át költészetünk honi
Beltengerébe Rilke mágiáját
S Trakl átszellemült idegbaját
Babitsunk és Attilánk bonyolultan
Ellenpontozott fúgarendszerének
Lágyabb hangnemeivel magyarítván
Villantva váltakozó vegyitéssel.

A hagyományvonal, amelyet itt Vas felmutat, voltaképpen saját költészetéhez vezet – azt állítja, hogy ezen hagyományokhoz a maga részéről nem tett hozzá semmit. A tanácsok mind arra vonatkoznak, miként lehetne elkerülni a modernitás (azaz az újítás) vonzását. A logikus érvmenet egy sorozatot visz végig: ne akarj újítani – de ne is utánozz teljes mértékben – sejtetés révén torzítsd el forrásaidat, aminek eszköze a személytelenség – ne írd magad a versbe, ne foglalkozz a közösséggel, mert akkor kategorizálnak. Mi marad hát ennek a végén? Az értéksemleges állapot, a nihil.

Bölcs

Akkor maradsz, ha élet, gondolat,
Történelem, sőt, bármi tartalom
Kívül marad költészeted küszöbjén.
Te ragaszkodj a tiszta semmihez,
Hajlíthatatlanul, nemalkuvóan.
Felfigyelnek rád akkor is. De ellen-
Feleid becsülését is kivívja
Ez a töretlen következetesség
S elnyeri neked a kitüntető,
Az „Őfelsége ellenzéke" címet –
És nálunk még előkelőbb e rang,
Mint Nagy-Britanniában.

Hogy ezen-

Kívül mit kellene még megtanulnod?
Semmit, fiam. Részint reménytelen.
Részint fölösleges. Ne bonyolítsd.
Pótol tartalmat, nyelvet, leleményt
A következetes, a tiszta semmi.

Iris_2017_04.indb 119 2017.12.14. 5:36:20

E költeményben nem romlás van, hanem nihil, nem erkölcsi felfordulás, hanem teljes értéknélküliség. Mintha a *Túl jón és rosszon* Nietzschéjének kritikája érne be, és válna poétikailag is alkalmazható tanítássá. Ugyanakkor Vas iróniája mögött – a racionális hang és a cinikus tartalom között feszülő ellentmondásban – mégiscsak felsejlik az értékvesztés tragikus pátosza, és ebben a tekintetben Vas talán túl is lép Arany Vojtináján (és némiképp eltér a – feltehetően – ihletadó Jean-Paul Sartre *A lét és a semmi*jétől).

Szintén a hagyományhoz való viszony felől fogja fel a Vojtina-problémát Kukorelly Endre *Vojtina redivivus* című költeménye.[61] Kukorelly az alul- és felülstilizáltság keverésével (amely az ábrázolásban is és az ábrázolt tárgyak értékessége és mindennapisága között is pulzál), váratlan nyelvi regisztervváltásokkal létrehozott lírai dikciója azáltal hozza zavarba olvasóját, hogy folyamatosan pontosítja-kiegészíti a korábban mondottakat, s ennek következtében el is bizonytalanít, hogy mi is a válasz arra a kérdésre, hogy ő (a versben: K.) voltaképpen kicsoda-micsoda. A vers kiinduló ötlete, hogy Arany János és József Attila ars poeticáit villantja össze, amit a két mottó mellett az AJ és JA monogramok tükörszerkezete is hangsúlyoz:

Az írás tükör.
Belenézel, néz vissza egy ökör,
Vagy néz vissza esetleg egy bika,
Ama legszebb bikák legszebbike,
S hogy tele, vagy ürességgel tele,
Kiderül majd, csak jól bámulj bele:
Való' világ … éggel a tetején
És benne én.
Nagyjából mégis mégsem: azt hiszem,
Inkább nem is mennék bele ilyen
AJ és JA közötti hiába-
Valóság/igazság polémiákba,
Lódít/valódit vagy való/csaló,
Mindez csak tiszta költészet vala.

Kukorelly kettős játékot játszik: egyfelől az „írás tükör", amely magamagát mutathatná meg (persze nem mutatja), másrészt AJ tükre JA (s ilyenformán a hagyományt is képes teremteni, kiaknázni, felismerni). Ráadásul sajátos ars poetica (metaszöveg, tükör) ez abból a szempontból, hogy sem önnön kilétére nem talál választ (bár kitartóan keresi), sem arra, hogy mire is jó a költészet valójában. A költemény teljesítménye ugyanis nem abban van, hogy ezekre a kérdésekre helyes választ adjon (az idézett szakasz ennek a lehetőségét *expressis verbis* elutasította), hanem inkább abban, hogy a kérdést egyáltalán fel tudja tenni, és valamiképpen a hagyományt – miképpen a cím is sejteti – újra fel tudja dolgozni. Ennek a költői munkának nem az a lényege, hogy

[61] A költeményt az első kötetbeli megjelenéséből idézem: Kukorelly Endre, *Mennyit hibázok, te úristen,* Pozsony, Kalligram, 2010, 13–18.

Iris_2017_04.indb 120 2017.12.14. 5:36:20

a saját hang mintegy összeolvadjon a megidézett költőelődökével, hanem inkább az, hogy viszonyba kerüljenek egymással.[62]

A szöveg zárlata, ahol Kukorelly lírai alanya megáll a Duna-parton (aztán József Attila kedvéért mégis leül), és rápillant a panorámára, Aranynak a *Vojtina Ars poeticájá*ban írott poétikus (költőileg igaz, amúgy hamis) városképét, és József Attila a *Dunánál* című versének ismert részleteit keveri össze a saját hangjával:

Állok a Dunánál. Csak kitalálom.
József A. s Arany után nem nagy álom.
Állok (legyen: ülök) a pesti rakpart
Lépcsőjén. Halott víz. Minden hal meghalt,
A folyó vasszagú, vas és olajfolt,
Benzinszag: ez most ez. Egykor olyan volt,
Felleg s hegy által a menny kékje csorba,
A nap most szállt le a Városmajorba;
Büszkén a Gellért hordja bársonyát,
S fején, mint gondot – idézzem tovább?
Alant a zölden tiszta nagy folyam,
Smaragd tó – túlzol, kisöreg –, olyan,
Nem legyintette szellő s fecske szárnya,
Mélyén lüktetett forradalmas árja,
Felszíne tükör, és abban, miképp
Vacak tévén rossz minőségű kép,
Mállott, szétlőtt, összekent házfalak,
Az utcán por. Emberek, nem vadak
Satöbbi. Zúg az autók egybenőtt
Sora: erősebb, gyorsabb, meglepőbb.
De ne lepődj meg. Gyengülj le. Csak lassan.
Nyugodtan engedd, hogy az egész hasson.
És írj le 1 szót. Írd eleve át,
És hajítsd ki valahány harmadát,
Ha írsz, javítsd át, húzd át, írd fel újra.
Szívig érjen. Hagyd, hogy a szíved szúrja,
Belülről ki. Valahogy átmegy rajtad,
Ha el nem felejted. Ha el nem rejted.

Talán éppen valahol itt van e hagyománytapasztalat titka elrejtve: „Valahogy átmegy rajtad" – ám hogy miképp történt ez az átmenet-átlényegülés, arról nehéz pontosan számot adni. Kukorelly verse abban az értelemben is tükörré alakul, hogy ezt az áthatolást nemcsak elmeséli, hanem be is mutatja – miként Arany ars poeticái is tették.[63]

---

[62] Margócsy István, *„Na hát ilyen állítólag az élet": Kukorelly Endre: Mennyit hibázok, te úristen,* Élet és Irodalom, 2010. szeptember 17., 21. Lásd még Harkai Vass Éva, *Palimpszeszt és ars poetica: Kukorelly Endre: Vojtina-redivivus* = Uő, *Szív és nők, igen és nem: Írások Kukorelly Endréről,* Újvidék [Novi Sad], Forum, 2012, 116–125.

[63] A nagyon eltérő költői hangok összefésülése jellemzi Kovács András Ferenc érdekes, Kányádi Sándornak ajánlott 1994-ben írott versét *(Vojtina vázlatfüzetéből)* is, ahol Arany és az Aranyt közismerten kedvelő Kányádi hangja egyaránt érzékelhető: Kovács András Ferenc, *Kompletórium: Válogatott és új versek (1977–1999),* Pécs, Jelenkor, 2000, 203.

Iris_2017_04.indb 121 2017.12.14. 5:36:20

S végezetül jegyezzük meg, hogy a modernitás politikai diskurzusai, a hagyomány befogadásának modernitásban felmerülő dilemmái mellett a Vojtina-verseknek az a hagyománya is továbbélt, amely aktuális, akut művelődéstörténet, művészetpolitikai kérdésekhez szól hozzá. Bár a divatlapokkal kapcsolatos ellenérzés nyomai alig voltak érzékelhetők, hogy Arany Vojtinája a kortársaknak üzen valamit, egyértelmű maradt. Már a századfordulón ezért üzengetett a Borsszem Jankó ővele,[64] Dóczi Lajos egy nyelvpolitikai vitában veti be alakját,[65] Vas István idézett verse a kritikusok szűklátókörűségére utal, Csukás István egyszer akkor emlegeti, amikor baráti társaságát szólítja meg.[66] S ide tartozik Orbán Ottó szatírája, a *Vojtina recepcióesztétikája* is, amely az ezredvégi irodalomelméletet és az abból fakadó kritikai diskurzusokat veszi célba, és mely aztán – the show must go on – egyaránt generált irodalmi és tudományos disputát.[67]

(Vojtina és a hagyomány)

Hogy maga Arany János bizonyos tekintetben konzervatív költő volt, nem kell különösebben magyarázni. Nemcsak a hagyomány tiszteletére, hanem következetesen alkalmazott kritikai normáira is utalhatunk.[68] A Vojtina-követők érzékelték Aranynak konzervativizmusát, de mást és mást szűrtek le belőle. Volt, aki a bárdköltészet folytatására biztatott, volt, aki a diktatúra hazugságai ellen emelte fel szavát, volt, aki a hagyományt elvetette, volt, aki egymásra építette a költészeti örökség különböző elemeit. Hogy mi a költészet, azt persze nem igazán tudtuk meg – és ez nem véletlen. Vojtina megidézése a válaszadás bizonytalanságának megidézését is jelentette. Mert hát hogyan is lehetne igazságot szolgáltatni a művészi igazság tárgyában, amikor tudjuk – hadd mondjam én is más szavaival –:

> Kutya nehéz úgy hazudni, ha az ember nem ösmeri az igazságot.

---

[64] *Ifjabb Vojtina distichonjaiból,* Borsszem Jankó, 1899. január 8., 12; Vojtina Mátyás, *Vojtina posthumus levele öccséhez,* Borsszem Jankó, 1912. március 3., 15.

[65] Dóczi Lajos, *Epilog Vojtinához,* Magyar Nyelvőr, 1917, 5–6. sz., 174–175.

[66] Csukás István, *Még ugyanazon az úton* = Uő, *Az üres papír elégiája,* Bp., Szépirodalmi, 1980, 69–71.

[67] Orbán Ottó, *Lakik a házunkban egy költő: Új versek,* Bp., Magvető, 1999, 45–46; Dérczy Péter, *Vallomás a mindenségről és az irodalomelméletről (Orbán Ottó:* Vojtina recepcióesztétikája*),* Alföld, 2006, 9. sz., 73–79; Tőzsér Árpád, *Megjegyzések és kérdések Vojtina Ottó recepcióesztétikájához és Orlando lovag döglött lovához,* Bárka, 2003, 2. sz., 101–104.

[68] Lásd erről Dávidházi, *i. m.*

Iris_2017_04.indb 122 2017.12.14. 5:36:20

Arany-szótár. Arany János költői nyelvének szókészlete I–III., szerk. Beke József

Budapest, Anyanyelvápolók Szövetsége – Inter, 2017, 1177 l.

1. Bevezető

„Az írói szótár feladata az illető alkotó szavainak számbavétele és e szavak pontos értelmének meghatározása a mű adott szövegösszefüggéseiben. A cél az, hogy a feldolgozott szóanyagból egyetlen kifejezés egyetlen jelentésárnyalata se maradjon említetlenül az adatok tömegében" (17). Az Arany János születésének 200. évfordulója alkalmából megjelent háromkötetes munka bevezetőjében Beke József kijelöli az Arany-szótár helyét a hazai írói szótárak sorában. Az 1950-es és -60-as években a Puskin- és a Goethe-szótár készítése ösztönzőleg hatott a hazai írói szótárkészítésre, amelynek nyomán elkészült a Petőfi-, Juhász Gyula-, Toldi-, Balassi- és Beke József korábbi munkái eredményeképpen a Zrínyi-, valamint a Radnóti-szótár. Az idén megjelent az Arany-szótár is. A kidolgozottság, a feldolgozott szókészlet és más egyéb szempontok alapján e munkák eltérnek ugyan egymástól, közös azonban bennük az árnyalt tartalmi, jelentéstani, stilisztikai kidolgozottság – szemben a másik hazai írói szótártípussal, amelyre inkább a grammatikai-informatikai megközelítés a jellemző.[1]

2. A szövegkiadásokkal kapcsolatos kérdések

Korszerű kritikai kiadás híján Beke József a korábban készült, egyenetlen minőségű szövegközléseket használta a munkájához, amelyek között jelentős eltérések mutatkoznak a verscímek, a szövegazonosság és az anyag teljességének a tekintetében. Beke utal a különböző kiadások közti textológiai különbségekre, a kéziratoktól való eltérésekre (pl. elírásra, pontatlan szóközlésre). Korompay H. János felhívta a figyelmet arra, hogy még a Voinovich-féle kiadás is revízióra szorul. Voinovich modernizálta Arany szövegeinek a helyesírását, központozását – munkája nem felel meg a mai szövegkritikai kívánalmaknak. Megbízhatatlansága a nem hiteles szövegek közléséből adódik. Az *Arany János Összes Művei* első hat kötetében a hibásak mellett ellenőrizhetetlen szövegek és már megsemmisült kéziratokra hivatkozó jegyzetek is találhatók. E kiadás sajátja, hogy a korabeli, mára már elavult akadémiai szabályozás szerinti csoportosításban közli

[1] Mártonfi Attila, *Számítógép és írói szótár – különös tekintettel a készülő József Attila-szótárra,* Magyar Nyelv, 110(2014), 1. sz., 30–46.

Iris_2017_04.indb 123 2017.12.14. 5:36:20

a verseket.[2] Az, hogy nincs megbízható textológiai igényű teljes Arany-verskiadás, felveti azt a problémát is, hogy adott esetben nem Arany Jánosnak, hanem a kiadás sajtó alá rendezőjének vagy a kiadásban szereplő más személynek ma már nem feltétlenül elfogadott olvasatát dolgozza fel a szótár. A teljes életmű korszerű textológiai igényű kiadása mára időszerűvé vált. A korábban megjelent kiadások további hiányossága, hogy nem a teljes életművet ölelik fel: a kiadó szelektált a szövegkorpuszból (az alkalmi verseket nem tartalmazza), és az eddig megjelent kiadások óta újabb kéziratok kerültek elő.[3] „Vannak kétes hitelű, de Aranynak tulajdonított másolatban vagy emlékezetben fennmaradt versek; vannak továbbá versként felfogható, de prózai műben található költemények; a Szépirodalmi Figyelőben és a Koszorúban publikált névtelen glosszák között lappanganak még Arany-írások is. […] Az életmű szöveghatárai bizonytalanok."[4] A felhasznált művek jegyzékét az Arany-szótár bevezetőjében találjuk. Három vers szövegét, eltérően a nyomtatott kiadások szövegétől, Beke József a saját, illetve a szakirodalomban közölt átirat alapján dolgozta fel.

A korszerű textológiai alapokon nyugvó kritikai igényű kiadás a pontos, megbízható szövegek és variánsaik közlése mellett a hivatkozáskezelés problémájára is megoldást nyújthat. Jelenleg ugyanis az Arany-szótár meglehetős bonyolultsággal igyekszik úrrá lenni az eltérő kiadások egyenetlenségein. Az adott kötetben szereplő pontos azonosítás helyett az idézet forrásának a megjelölése a verscímek és a különböző típusú szövegegységre vonatkozó számok kombinációjából áll. Emiatt a szerkesztőnek gondoskodnia kellett egyfelől a különböző kiadások verscímváltozatainak a felvételéről, másfelől a pontosabb locusokra utaló, de nem egységesíthető számozási rendszer kialakításáról. Az idézet helymegjelölése a költő által megadott felosztást követi, ha nincs ilyen, akkor versszak, szakasz vagy bekezdés és sorszám szerinti bontásban. Ha a különböző kiadásokban eltérőek a bekezdések, mindehhez egyéni jelzések társulnak. A több szövegkiadás együttes használata és a nem egységes lelőhelykezelés megnehezíti az idézetek visszakereshetőségét, különösen akkor, ha adott esetben a különböző kiadások eltérő szövegváltozatot közölnek (a *Toldi szerelme* kapcsán például Beke József utal arra, hogy némely kiadásból kihagyott versszak szóanyagát is feldolgozta). Összességében mind a szöveghűség, mind a hivatkozási rendszer megbízhatóbbá és átláthatóbbá tételére egy korszerű alapokon nyugvó kritikai szövegkiadás nyújthatna megfelelő alapot.

3. Címszavak

Az egységes szempontrendszer kialakításának a hiánya a címszavak kezelésében is megmutatkozik. A címszavak meghatározása *A magyar nyelv értelmező szótárá*n

---

[2] Korompay H. János, *Az Arany-hagyaték múltja és jövője,* Irodalmi Magazin, 5(2017), 3. sz., 9–10.

[3] Korompay, *i. m.*, 9–10.

[4] Korompay, *i. m.*, 9., lásd még Szilágyi Márton, *Nyitott kérdések az Arany-filológiában*, It, 2004, 3. sz., 372.

Iris_2017_04.indb 124 2017.12.14. 5:36:20

(ÉrtSz.)[5] alapul: címszó a mai alak, de az idézett példa megtartja a régies formáját. A tulajdonnevek nem önálló címszavak, ám az értelmezés részét alkothatják. Azok a szavak, amelyek az értelmező szótárnak nem címszavai, * jelet kapnak, és a költőnél meglévő formájukban maradnak. Az Arany-szótár szavainak negyede nem szerepel az ÉrtSz.-ben. A szócikkfejben szögletes zárójelbe kerülnek azok az értelmező szótárban lévő címszavak, amelyektől eltér az Arany-versekben lévő alak írásmódja. Beke József a Petőfi-szótárra[6] hivatkozik a maitól eltérő helyesírású egybeírt alakok felvételével kapcsolatban: amit Arany kötőjellel vagy egybeírt, az változatlan formában marad, és ugyanannak az alakulatnak a különírt változatai alakváltozatokként szerepelnek. Így ha egy szó egybe- és különírva is szerepel, nem fordul elő három helyen felvéve. Ez az elgondolás azonban több következetlenséget is rejt. A Petőfi-szótár valóban ily módon jár el a sajátos összetételek címszavasításakor, minden esetben közli azonban a címszó után a mai írásmód szerinti helyes alakot, pl. *góthalakú – gót alakú,* ezt az Arany-szótár esetében nem találjuk. Emiatt a szótárban részint mai alakú, részint a maitól eltérő és következetlen írásmódú alakok együttesen alkotják a címszavakat. Mindez azért is problematikus és egyben a szótár egyik alapvető funkcióját kérdőjelezi meg, mert a költő korabeli helyesírás még nem volt standardizált. Arany egyrészt maga is következetlen volt olykor az egybe- és különírás terén, és ehhez még hozzájárult a későbbi szövegközlők pontatlansága is. Voinovich sajnos egybeírt olyan szavakat, amelyeket Arany a kéziratban külön, de a szövegrontás nemcsak itt, hanem a magánhangzók időtartamának jelölése terén is érvényesül.

A mai és nem mai, illetőleg egyéni írásmódú címszavak együttes szerepeltetése nagyban megnehezíti a címszavak megtalálhatóságát, hiszen összetartozó alakok kerülnek külön címszavak alá, különösen úgy, hogy semmilyen utalás nem történik az írásmód miatt más szócikkben felvett, de lényegében mégis összetartozó alakokra. Így például a *Bolond Istók*ban az *ablak-nélkűli (kamra)* és a *cél nélküli (cél)* szerkezeteket alkotó szavak eltérő módon váltak címszavakká: az első az *ablak-nélküli,* a másik a *cél* és a *nélküli* alá került (függetlenül az ÉrtSz-től való eltérés jelölésétől). A nem egységes szemléletű címszavasítás miatt ugyanez látszik az *acéling, acél-sisak; ebarcú, eb-éltű, ablakfény, ablak-karika* stb. címszavak esetében. Nemcsak az egybeírások esnek azonban áldozatul e módszernek, hanem a különírások is, minek következtében például a *cserép kanna* két címszóba került. Az egyéni szóalkotások (különösen a sajátos összetételek) láttatása fontos célja lehet az írói szótárnak, de hogy a szavak megtalálhatóságának alapvető szótári funkciója se csorbuljon, egységes címszavasítást vagy legalább arra utaló megoldásokat lett volna célszerű kialakítani. Nem segíti a szótár használóját, ha bármilyen összetartozásra történő utalás nélkül találunk külön szócikkben címszóként mai szótári alakokat és másutt azok alakváltozatait, akkor

[5] *A magyar nyelv értelmező szótára: I–VII.,* MTA Nyelvtudományi Intézete, Bp, Akadémiai, 1959–1962. (A továbbiakban: ÉrtSz)

[6] *Petőfi-szótár*, szerk. J. Soltész Katalin, Szabó Dénes, Wacha Imre, Gáldi László, Bp., Akadémiai, 1973–1987.

Iris_2017_04.indb 125 2017.12.14. 5:36:20

sem, ha azok bármilyen módon további származékok részeivé váltak. Így például *A,B,C – ábéce-betű; félbeszakít – félbenszakítás; szik – szík-kanaán; abroncs, abroncsos – abrocs-övezett; agcsont – agglegény.* Esetlegesnek tűnik mindezek alapján az is, hogy egy maitól eltérően különírt alakulat akkor válik szóösszetételként címszóvá, ha van értelmező szótárbeli megfelelője, például *[bársonyszék] bársony szék,* egyéb esetben viszont két szócikkbe kerül, például *cserép kanna.*

Bár az ÉrtSz. címszóanyaga szolgál referenciaként a címszavasításban, mégis eltérések vannak az értelmező szótári anyaghoz képest, amelyek nincsenek külön jelzéssel (*) ellátva, vagy indokolatlanul tünteti fel az eltérést a szerkesztő. Ilyen például az *Á* címszó, amely az ÉrtSz.-ben, is megtalálható ugyanazzal az Aranytól származó példamondattal, de az alakja kisbetűs. Az *A,B,C* nem értelmező szótári címszó, ott *ábécé* található; mint ahogy a *szikkadtabb* szóalak sem emelkedik címszói rangra, az ÉrtSz.-ben *szikkadt* alapalak szerepel. A *Deákné-szőtte* nem kapott külön jelölést, holott nem értelmező szótári címszó stb. Eltérést jelöl viszont a **faluszáj* alak kapcsán. A szó a *faluszája* (ÉrtSz.) alapalakjában is birtokos személyjellel ellátott szótári forma. A **szebbik* ebben az alakban szintén nem címszó az értelmező szótárban (a *szebb* utaló címszó), hiszen a kiemelőjel nem eredményez új címszót, különösen úgy, hogy ezt az adott jelentés sem teszi indokolttá. Nem igazán szerencsés az sem, hogy az *egyenlő* címszó példái közé sorolva találjuk az *egyen* alakot. Az *egyen-* nyelvújítási elvonás, és bár önállóan nemigen használták,[7] de a nyelvújítási szótár[8] beszámol az 1805-ös előfordulásáról Verseghytől, illetve egyéb összetételi származékairól.

A szócikkfejben a címszavak mellett megtaláljuk az összelőfordulás számát. Utalócímszavakkal legtöbbször az idegen írásmódú alakok, illetve az alakváltozatok esetében találkozunk, ahol a betűrendbe sorolás miatt távolabbi helyre kerül a kidolgozott szócikk, például: *accentus – akcentus, künn – kinn, fönn – fenn.*

A szócikkszerkezetben alcímszói egységek is megtalálhatók, hogy a szócsaládok tagjai együtt maradhassanak. Alcímszavak lehetnek az igék esetében a műveltető és szenvedő alakok, a melléknévi és határozói igenevek; a főnévi alapszavak esetében az *-ú,-ű,* valamint a kicsinyítőképzős formák. Ezeket a származékokat csak akkor értelmezi Beke József, ha azok eltérnek az alapalak jelentésétől. Az maradhat származékszói alakban is önálló címszó, aminek nem található meg a szövegkorpuszban az alapszava, például *adakozni,* illetve ha az alapalak jelentésétől eltérően – és nem a képzett voltából adódóan – sajátos jelentéstartalommal bír.

4. Értelmezések, stilisztikai minősítés, szófajok

Beke József a szótári bevezetőben azt írja, hogy az értelmezések megadásában igazodik az értelmező szótárhoz, de annál tömörebb definíciók megfogalmazására törekszik.

---

[7] *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára: I,* főszerk. Benkő Loránd, Bp, Akadémiai, 1967, 720.

[8] Szily Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára: I,* Bp., 1902, 53.

Iris_2017_04.indb 126 2017.12.14. 5:36:20

A jelentésstruktúra kialakítása során az összes jelentésárnyalatot meghatározta, és ezt összevetette az ÉrtSz. rendszerével. Az ettől való eltérő jelentés külön jelzést (*) kapott. Az értelmező szótárral történő összevetést kiegészíthették volna egykorú szótári referenciák is a korabeli jelentésektől való egyéni eltérések láttatása érdekében. A szerkesztő közli a költőtől származó magyarázó megjegyzéseket is, amelyeket „A.J." monogrammal találunk az adott szócikk végén. Az értelmezések megadásának a módja és a jelentésszerkezet felépítése szorosan összefügg. Azt látjuk azonban, hogy a szócikkek az értelmező szótárétól eltérő struktúrával rendelkeznek. Az Arany-szótárban ugyanis minden jelentés külön főjelentésként szerepel. Ebből adódóan a jelentésszerkezetből viszont nem derül ki, hogy melyek a főjelentések és melyek az árnyalatok, míg a referenciául szolgáló ÉrtSz. strukturált bontásban mutatja be a fő- és az aljelentéseket. Ez a kettősség azért zavaró, mert ugyan a főjelentések és árnyalatok rendszerét nem követi Beke József, viszont a definíciók megadásának módjában mégis ezt tükrözi. Így lényegében jelentésárnyalatot emel főjelentéssé, mint például az *asztal* szó esetében, ahol külön főjelentésbe kerül a 'lábakon álló vízszintes lap; ez a bútor' és annak az egyik fajtája az 'étkezőasztal', ami aljelentés.

Bizonyos esetekben Beke József módosítja az értelmező szótárban lévő tévesnek ítélt jelentést, például a *pusztul* esetében 'meghal, elhull' helyett 'elmenekül, elkotródik' értelmezést javasol. A szótárban találunk azonban téves olvasatot is, például a hapaxok köréből. *A költő hazája* című vers *gondolatvezér* szavához 'a gondolkodás vezérfonala; gondolatmenet' jelentést adja meg. Jelentéstörténeti okokból ugyan elképzelhető volna ez a megoldás is, a vers értelmezése mégsem ezt támasztja alá. A költemény egészét végigolvasva kiderül, hogy itt ironikus értelemben magáról a művészről van szó, egyfajta 'megmondóember' szerepben.[9]

Beke József több olyan szó értelmezését is megadja, amelyek eddig jegyzetelt kiadásban még nem találhatók, például: *bálvány, égés, kaján, lógó-darab, zászlóalj, strucc, egyszarvú, rímel;* cigány kifejezések: *dsalomáz, Fáró hesz, kukhérol.* Néhány más esetben meglévő magyarázatot korrigál, például: *kopoltyú, szigony, cirkalom, homoeopathicé, többi, folt*.

A szóképeket tartalmazó költői szöveg kontextuális jelentésének a definíciószerű megadása nagy körültekintést igényel, és az ebből adódó összetettség olykor nem megfelelő módon kristályosodik ki az értelmezésben. Máskor a jelentéstagolás rejt következetlenségeket. Például: *feketekávé* 'pörkölt kávéból készült ital; (átv) kellemetlenség; veszély'; *siettében* 'mivel sietni akar; meggondolatlanul'. Azzal az esettel is találkozhatunk, amikor a szerkesztő az önmagával való magyarázat csapdájába esik, ami felveti a szinonim jelentések (vs. önmagával való) behelyettesíthetőségének a problémáját, például: *fűszer-illat* 'fűszeres, kellemes illat'; *adófizetés* 'adó fizetése'.

[9] Az értelmezés szótárbeli bizonytalanságára Szörényi László hívta fel a figyelmem, a költeménnyel kapcsolatos írása megjelenés alatt áll a Magyar Szemle című folyóiratnál.

Iris_2017_04.indb 127 2017.12.14. 5:36:20

A szótár a frazeologikus egységeket értelmezi: a szólásféleségek variáns alakokkal állnak, és az adott kifejezés minden fontosabb szavánál megjelennek. A kifejezéseket egységükben értelmezi Beke József, amelyekhez O. Nagy Gábor munkája[10] szolgál referenciaként. Értékes része a szótárnak, hogy a bibliai eredetű kifejezéseket a forrás adott szöveghelyére vezeti vissza.

A stilisztikai minősítések kérdésében a szerkesztő a Petőfi-szótárra hivatkozik: a szerző korában, az egyéni nyelvre vonatkozóan a stilisztikai minősítések nagy körültekintést igényelnek. A minősítések kialakításában az Arany-szótár leginkább az értelmező szótárhoz igazodik, de felhasználja az etimológiai szótár (TESz.) és a tájszótár (ÚMTSz.) megjegyzéseit is. Találkozunk azonban olyan esettel, amikor a nem megfelelő szótári referenciák miatt a minősítések – amelyeknek a normától való eltérésre kell vonatkoznia – nem a költő korabeli, hanem a későbbi szemléletet tükrözik. Ez leginkább a régies alakok jelölésére vonatkozik. A (rég) minősítés vonatkozhat a szóalak régies voltára, de az értelemzésre, nyelvtani szerkezetre is. Például a *Toldi szerelmé*ben olvasható, melléknévként használt *fityma* szó (rég) minősítést kapott az Arany-szótárban, ahogy hasonlóképpen az ÉrtSz. szócikkében is. A jelentéstörténet alakulását követve az etimológiai szótárban *(fityma*[2]*)*[11] *1792-es az első szóadat, ugyanakkor a kérdéses jelentésben majd csak 1828/1831-ből adatolható. Emiatt vitatható, hogy az 1879-ben megírt Toldi szerelmé*ben valóban régies alaknak számított-e a szó. A későbbi korok szempontrendszerének a megelőző korokra történő vetítése hibás olvasatot eredményezhet. Viszonylag gyakran találkozni a szótárban átvitt minősítéssel, például: *fűszer* (átv) 'keleti illatszer'. Ebben az esetben ugyancsak markánsabban el lehetett volna térni a köznyelvi szótárak jelölésétől, hiszen a szótárírónak az adott kontextuális jelentést kell magyaráznia, és ha az adott esetben csak átvitt értelemben áll a szó, akkor azon a módon célszerű megfogalmazni a definíciót: így szükségtelenné válik ez a stílusminősítés (az [átv is] esetében természetesen más a helyzet).

A hétkötetes értelmező szótár örökeként sajnos nem a mai tudományos alapokon nyugvó leíró szófaji kategóriák találhatók meg az Arany-szótárban: így például a partikula, módosítószó hiányzik, emiatt más szófajokhoz sorolódnak az ide tartozó szavak, ami áttételesen a jelentések megadására is kihat. Az idegen nyelvű kifejezések szófaji minősítése szintén problematikus, hiszen nem derül ki, hogy a magyar vagy az adott idegen nyelv szerinti szófaji kategóriában szerepel-e a szó: *adieu* (francia) mondatszó, *denecesse* (latin) határozószó, *ecce* (latin) mondatszó, a többtagú idegen nyelvi kifejezések önmagukban állnak, például: *de genere*.

A kötetben való megjelenés terjedelmi korlátok kialakítását tette szükségessé. Beke József a nagy tömegű azonos példák közül a számára leginkább figyelemre méltókat

---

[10] O. Nagy Gábor, *Mi fán terem?,* Bp., 1988.

[11] *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára: I,* főszerk. Benkő Loránd, Bp, Akadémiai, 1967, 925., lásd még *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen: I.*, főszerk. Benkő Loránd, Bp., Akadémiai, 1993., 396 *[fitymál]*.

Iris_2017_04.indb 128 2017.12.14. 5:36:20

emelte ki, így ezekben az esetekben a példamondatok bemutatása szubjektív válogatás eredménye.

5. Összegzés

A költő születésének 200. évfordulója reflektorfénybe helyezte az Arany-életművel kapcsolatos kérdéseket, hiányokat, de legfőképp az utókorra váró feladatokat. Az egyik fontos vállalás lehetne a korszerű igényű szövegközléseken alapuló teljes írói szótár elkészítése is: „A tudós költő szókincse és fogalomtára nemcsak az irodalom-, a nyelv-, és más, őáltala művelt tudományokra, hanem akadémiai tisztsége által a teljes tudományosságra is kiterjed. Ennek összefoglalása annak a Goethe-szótárnak mintájára történhetne, amely 90.000 szó vizsgálatával […] nagyszabású szintézise a legkülönbözőbb tudományok kultúrtörténetének. Igazi hungarikum lenne ez, Arany János hagyatékának olyan összegzése, amelyhez nagyon komoly összefogás szükséges."[12]

Kiss Margit

[12] Korompay, *i. m.*, 12.

Iris_2017_04.indb 129 2017.12.14. 5:36:20

N. Pál József

Tarján Tamás (1949–2017) halálára

Soha sem hittem, hogy ily közel lehet a vég. Június közepén találkoztunk utoljára, „fáradtnak tűnt…", szürke volt az arca, az andorrai 0-1-ről meg a Fradiról cseréltünk szót, mint általában, aztán jó pihenést kívántunk egymásnak a nyárra, barátságosan.

Szeptember 26-át sosem felejtem el. Dél körül járt, kezemben a Zöld és Fehér című Fradi-magazin utolsó három számával a titkárságra indultam volna, hogy a fachjába tegyem, ahogy ez már öt esztendeje szokásommá lett. A hír – Kosztolánczy Tibor hozta –, hogy Tamás meghalt, letarolt szinte, nyirkosak lettek a Bánki József főszerkesztőtől pár órával korábban kapott újságok a tenyeremben, kinek ajándékozzam a lapokat ezután, gondoltam tétován, aztán – s erre nincs észszerű magyarázat – percek múltán mérhetetlen nyugalom szállt reám. Igen, Tamás meghalt, Isten soha, a sors meg csak nagyritkán téved, ennek így kellett lennie!

Rögvest értelme lett a júniusi szürke arcnak, a fáradtan is lendületesnek mutatott szónak, ami – így látom ma már – a reménytelenséget és a lélek mérhetetlen, ám hangosan bevallhatatlan csüggedését igyekezhetett eltakarni. Hiszem: aki a magyar irodalom- és színháztörténet e kivételes jelenségének a titkára kíváncsi, az ennek a döbbenet-megnyugvás keresztútnak a tájékán is keresheti a választ. Egy „időszerűtlen", mégis törvényszerű halál keresztútján.

Tarján Tamás élete és pályája – ott, a felszínen – maga volt a siker és csillogás, ami akkor látszott megroggyanni, midőn a látható sikerre való törekvés szinte napi paranccsá lett hazánkban is. Jómagam 1979 szeptemberében lettem egyetemista, de arcát a televízióból jól ismertem már. Valami ifjúságnak szánt kulturális műsort vezetett rendszeresen, lobogó hajjal és (már akkor is) szakállasan, mint a motolla, úgy járt a nyelve, könnyed volt, és szellemes. Mintha valami örök nyughatatlanság színezte volna fegyelmezettségét, amit az egyetemen is módomban lett megtapasztalni aztán. Óráira, néhány előadást és egy Nagy László-szakszemináriumot kivéve, nem jártam sokat, alig múlt harminc, a fiúkkal tegeződött, a leányokkal magázódott rendületlenül, nem tudok mást mondani, mint hogy „jelen volt" minden pillanatban, és tán ezzel kényszerítette jelenlétre a hallgatókat is.

Nagyon eltért a szocializációs hátterünk, még az ízlésünk is talán. Én a patetikus szóra csábító „sorsirodalom" igézetében éltem akkor, ő az irónia, a játék világához állt közelebb. Az én szemhatáromból – kicsi faluból s egy gépészeti szakközépiskolából jőve – a színház majd' teljesen kimaradt, számára gyermekkora óta élete tere volt. Én a darabokat mintha regények vagy esszék lennének, úgy olvastam alighanem, ő – jóval később – kijelentette nekem, hogy a Hamletet negyven éve nem olvasta,

Iris_2017_04.indb 130 2017.12.14. 5:36:20

de legalább negyvenféle előadásban látta már. Én Illyés, Németh László, Sütő András drámáiért odavoltam, ő e darabok dramaturgiai megoldatlanságait emlegette föl. Ítéleteit szakmai szigor jellemezte, ám inkább dicsérni szeretett. Bűvölő volt élőszóban, ha párperces méltatást mondott, ha másfél órás előadást tartott, akkor is. Többen rajongtak érte, de nem éreztem, hogy népszerűségét az önérvényesítés alkalmának fogná fel. A leghátsó sorban ültünk az akkor híres, havi tanszéki értekezleteken, én a jobb oldali sarokban, ő mellettem, az ajtó előtt, a széke egyik lába a folyosóra lógott nemegyszer, és somolyogva hallgattuk a „nagyok" – Király, Czine, Szabolcsi – vitáit a nyolcvanas, s immár Király nélkül, a kilencvenes években is még.

Később minden megváltozott. Új helyre költöztünk, „pragmatikusabbak" és ritkábbak lettek az összejövetelek, fogyott a Király István által összehozott gárda, fogyott az időnk, csak a hallgatóság szaporodott, s ezzel együtt hígult is alighanem. Tamás most is az ajtónál ült rendületlenül, ám jelenléte – ami a tanszéken kívüli jelenlétet jelentette egyre inkább – megmaradt. Lendületesnek mutatkozott továbbra is, szakértőként szerepelt, beszélgetést vezetett, könyvek tucatjait mutatta be alkalmanként, hihetetlen volt, hogy lehet ennyi kötetet elolvasni egyáltalán. Elárulom, mert bevallotta, nem olvasta végig mindegyiket, ám felkészültsége, rutinja, egyedi memóriája, rögtönzőképessége még e látványos produkciókra is képessé tették őt.

A szóbeliség volt az igazi műfaja, ahogy Schein Gábor mondta pontosan, de írt is rengeteget, monográfiát Nagy Lajosról, Tersánszkyról (nem jelent meg egészében), színészóriásokról (Garas Dezső, Bessenyei Ferenc), tanulmány- és (színi)kritikai kötetek, tankönyvek sorát adta ki, ám a szigorúan vett szaktudomány szerintem sosem érintette meg igazán. Kandidátusi disszertációját (a Kortársi dráma című 1983-as kötet anyaga volt az) Király István szinte úgy szekírozta ki belőle, és magasabb stallumokra később se ácsingózott. Se habilitálni, se akadémiai doktorrá lenni nem akart, holott az utóbbi címet tudása alapján („csak úgy", procedúra nélkül) akár meg is ajánlhatták volna neki (ahogy megtették mások esetében), de mindez pillanatokra sem érdekelte.

Nem érdekelte, mert idejekorán meglelte saját műfaját, ahol nagyon jól érezte, amíg jól érezhette magát. Vélem, a leginkább önazonos emberek közül való volt, örmény származására büszke, a színházi szakmában kivívott rangja sosem volt vitás, s a személyes siker pillanatait is örömmel söpörhette be. Apa lett, ötvenkét évesen, fordulatos magánélet után, a nekem küldött cédulát őrzöm azóta is. „Íme, a legkisebb Fradi-drukker, Tarján Lőrinc Hovhannesz", írta rá, kisimultnak láttam az arcát akkor, 2001 decemberének elején, noha – így hittem – az apai szerep távolabb állhatott tőle addig.

Közelebb került-e hozzá az elmúlt tizenhat évben, nem tudom. Sosem panaszkodott, számítógépes üzenetváltásainkkor jött rá a „beszédesség" rendszerint, amikor édesanyja elment (nem sokkal az enyém után), több fotót küldött róla kéretlenül, s én sejteni kezdtem, hogy nagyon magányosan érzi magát. Aztán végképp egyedül

Iris_2017_04.indb 131 2017.12.14. 5:36:20

maradt, mi történt, nem kürtölte széjjel, szemérmes volt, no meg az elvégzendő munkák is szólították, amiknek eleget tett, az utolsóelőtti pillanatig.

Otthon halt meg, ahogy az én paraszti közegemben szokásos volt egykoron, ám az ő ágyát nem állta körül senki sem. Hát igen: ott kint a csillogás, itt bent a valós életünk, s végül minden a helyére kerül. Elment egy örökké fiatalosnak tetsző ember, akinek szinte az egész ország ismerte az arcát a tévéből valamikor, és hiszem, lénye ma is sokakban él tovább.

Isten kísérjen, Tamás, köszönöm, hogy ismerhettelek! A harmadik csillag hírét – ha lesz, s ha élek még akkor – tudatom Veled!

Iris_2017_04.indb 132 2017.12.14. 5:36:20